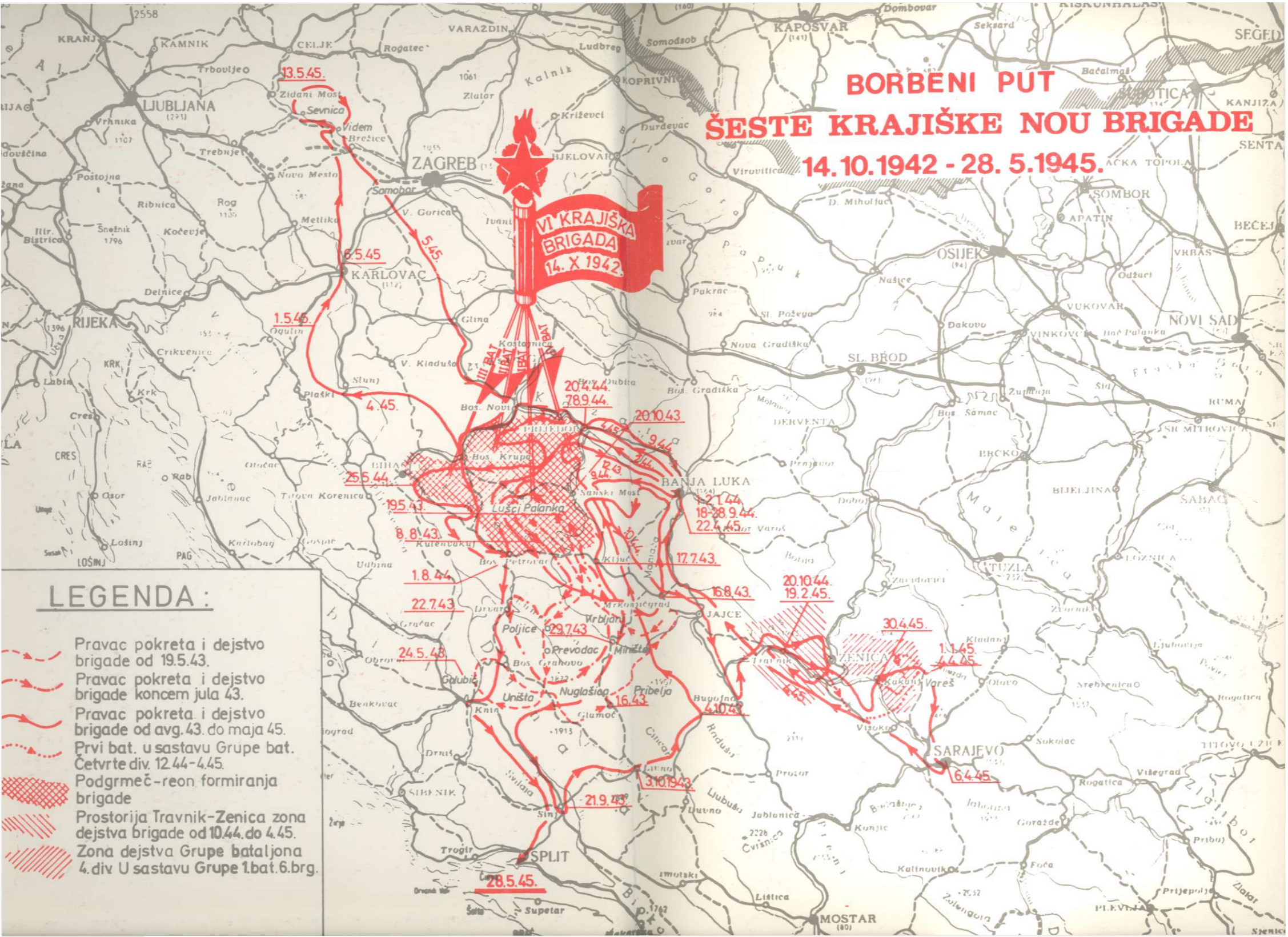

BORBENI PUT ŠESTE KRAJIŠKE NOU BRIGADE 14. 10. 1942 - 28. 5. 1945.

LEGENDA:

- Pravac pokreta i dejstvo brigade od 19.5.43.
- Pravac pokreta i dejstvo brigade koncem jula 43.
- Pravac pokreta i dejstvo brigade od avg. 43. do maja 45.
- Prvi bat. u sastavu Grupe bat. Četvrte div. 12.44-4.45.
- Podgrmeč-reon formiranja brigade
- Prostorija Travnik-Zenica dejstva brigade od 10.44. do 4.45.
- Zona dejstva Grupe bataljona 4. div U sastavu Grupe 1.bat.6.brg.

ШЕСТА КРАЈИШКА НОУ БРИГАДА
РАТНА СЈЕЋАЊА

1985.

О Д Б О Р
ЗА ПРИПРЕМУ И ИЗДАВАЊЕ ЕДИЦИЈЕ „БОРБЕНИ ПУТ ШЕСТЕ КРАЈИШКЕ
НОУ БРИГАДЕ”

Бајалица Димитрије, Богуновић Урош-Роца, Бркић Раде, Вујатовић Душан (председник), Диздаревић Заим — Зајко, Дошенивић Мићо, Капетановић Хајро, Ковачевић Душанка, Ковачевић Стево, Колунџија Мићо, Котле Никола, Личина Свето [Маглајлић Шефкет, | Марјановић Слободан, Маран Јованка, | Мијатовић Милорад, | Миљевић Милан — Миланчић, / Миљуш Милан, Ступар Божо, Ступар Боко, | Шеховић Ахмет. | Чланови Одбора по функцији: представници општина Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Нови, Сански Мост, Кључ и Зеница, и то: председници одбора СУБНОР-а и по један представник општинских конференција ССРН и извршних савјета скупштина.

РЕДАКЦИЈА:

Алексић Свето, Бајалица Димитрије (председник), Вејиновић Вељко, Гајановић Петар (уредник), Дамјановић Бранко (уредник), Ерцег Раде, Јокановић Божо, Капетановић Хајро, Леви Мориц (уредник), Маран Борће,^{Новаковић} Ратко, Радишић Драго и | Црномарковић Милан. |

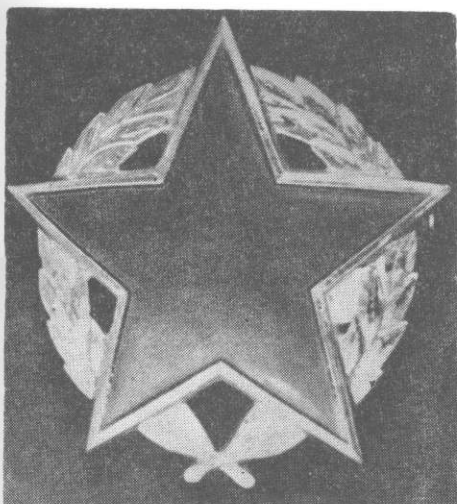
ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: Поповић Саво

САРАДНИЦИ РЕДАКЦИЈЕ:

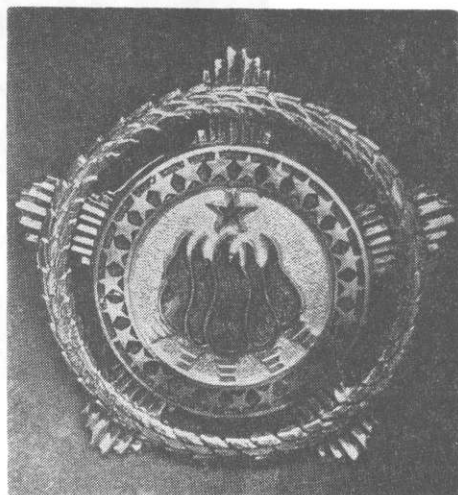
Вукић Перо, Дробац Душан, Ступар Божо, Ступар Марко, Талић Салих

ЛЕКТОР: Гајановић Петар

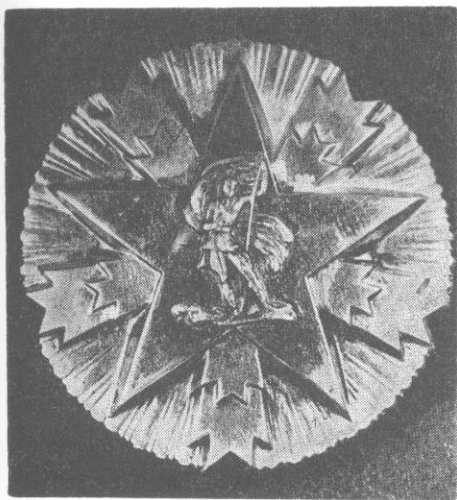
ИЗДАВАЧ: Одбор за припрему и издавање едиције „Борбени пут Шесте крајишке НОУ бригаде”, Секција бораца Шесте крајишке НОУ бригаде, Градског одбора СУБНОР-а Београда, Трг братства и јединства 9.

Орден партизанске звијезде са златним вијенцем

Орден Братства и јединства са златним вијенцем

Орден заслуге за народ са златном звијездом

„Пролазећи кроз Подгумеч, ја нисам видио попаљених кућа, а то је велики резултат ваше борбе да сачувате своје голе животе, своја села и домове. Ја сам увјерен да сте ви спремни да ослободите и помогнете и остале крајеве наше земље, да помогнете Србима, Хрватима и осталим нашим народима, да на својим попаљеним домовима, да на згариштима изграде нове домове и бољи и сретнији живот.“

„... Ја вам кажем да нико није показао толико пожртвовање и љубав према овој нашој борби гсао ви. Ја гледам ваше жене како износе и ггоклањају своје ругсотворине, гсоје су оне радиле уз свјетлост лојаница. Реците ми, другови, која је армија доживјела тако нешто у нашој земљи, осим наше. Тако јединственог блогса фронта и позадине никад није било у историји наших народа. А, то је велики залог за нашу побједу“.

*Тито на смотри Четврте дивизије у Подгумечу
— Јасенице 7. јануара 1943. године*

РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

Тек што је изашла из штампе Монографија, а ево, већ смо добили и другу књигу Едиције „Борбени пут Шесте крајишке НОУ бригаде“ — Зборник сјећања. Тиме је углавном заокружен доста обиман рад на обради ратног пута ове прослављене подгрмечке и крајишке јединице НОВ-е. Издавањем Зборника сјећања, Редакција за припрему и издавање Едиције изашла је пред бројне читаоце, прије свега пред преживјеле борце Шесте крајишке бригаде и народ Подгрмеча, Тимара, Травника, Зенице, Какња, Сарајева и других крајева и мјеста са једном значајном књигом. Појава ове књиге као и Монографије у 1985. години, нема сумње, обрадоваће борце Шесте бригаде, народ Подгрмеча и других крајева из којих они потичу и на најљепши начин увеличати њихово слање поводом јубиларне четрдесетогодишњице побједе над фашизмом и ослобођења наше домовине — СФРЈ.

Рад на припремању Зборника сјећања одвијао се паралелно са радом на припремању Монографије. У извјесним тешкоћама које је Редакција имала око припремања и издавања Монографије, иако су се и главни узроци релативно дугог рада и закашњења у издавању Зборника. Међутим, и сам рад на припремању Зборника изискивао је доста велике напоре, савлађивање бројних тешкоћа, па и доста времена. За реализовање јасне оријентације и концепције, са којима је Редакција крајем 1980. године приступила припреми Зборника, ваљало је ријешити више сложених задатака. Између осталог, било је потребно обезбиједити довољан број прилога којима ће се што равномјерније обухватати сви периоди борбеног пута Бригаде, сви важнији бојеви и борбене акције које је Бригада водила, односно ратне операције у којима је у току НОР-а, од формирања па до ослобођења земље, учествовала. Мада је планом за припрему Зборника било предвиђено да тежиште у прилозима сјећања буде на описивању борбених дејстава, настојања Редакције била су истовремено усмјерена и на што свестранију обраду цјелокупног живота и активности у Бригади којима су учвршћивана њена борбена способност и морална снага. У том циљу било је, наравно, неопходно да се за ауторе прилога ангажује што већи број бораца и руководиоца Бригаде, и да при томе буду приближно равномјерно заступљени сви њени батаљони и друге јединице. Исто тако, требало је обезбиједити да у свим прилозима буду заступљени људи, прије свега пали борци, њихови борбени подвизи, пожртвовање и т.д. Само реализацијом такве оријентације и концепције, Зборник је могао до знатне мјере да попуни празнине у Монографији које су нужно проистичале из недостатка бригадне ратне документације. И, што је свакако још важније, само тако је кроз Зборник било могуће видјети и осјетити ратну слику, или боље рећи атмосферу односа, активности и цјелокупног живота која је постојала у Бригади и у свакој њеној јединици за вријеме покрета, у борбеним окршајима, приликом одмора и т.д. А, при свему томе, морао се савлађивати и такав скоро несавладиви фактор од великог негативног утицаја на вјерно описивање догађаја и доживљаја као што је доста дуга временска дистанца и изблијелост сјећања мање-више свих аутора прилога.

Колико је Редакција, заједно са ауторима прилога, успјела да оствари замисао о стварању заиста вриједног и занимљивог Зборника, просудиће, наравно, читаоци. Редакција је, међутим, увјерена да је ријеч о веома успјелој и интересантној књизи. И поред одређених ограничености (између осталог мали број прилога од стране бораца који су у Бригаду дошли у току 1944. године, о појединим активностима и сл.), Зборник, по мишљењу Редакције, на упечатљив начин приближава својим читаоцима битне стране ратног амбијента у коме су живјели и борили се сви припадници Шесте бригаде. На одређен начин Зборник, кроз казивања актера збивања, преноси читаоца у ратне дане који су за све борце и старјешине Бригаде били испуњени надчовјечанским напорима, жртвама и туговањима, али истовремено и радостима побједа, изразима несебичности и чврстог другарства и солидарности, као и другим морално-политичким и етичким вриједностима које су и могле да красе само јединице праве народне и револуционарне војске. Монографија, нити било које друго научно-историјско штиво тако нешто не може да пружи читаоцу. А, баш у томе је и највећа вриједност Зборника.

Пред читаоцима је око 200 прилога, тј. чланака сјећања на борбене акције, ликове палих бораца — бомбаша, пушкомитраљезаца, командира и команданата, политкомесара, партијских и скојевских радника, на храброст и пожртвовање наших везиста, курира, обавјештајаца, болничарки и интенданата, на примјере ковања братства и јединства, нераскидиве повезаности са народом и т.д. Међу прилозима су и пјесме о Бригади и Подгрмечу, а такођер и анегдоте из живота и борбе са нашим партизанским хумором који је био скоро свакодневно присутан међу борцима и старјешинама Бригаде и представљао незамјенљиву окрепљујућу снагу и у најтежим ситуацијама.

Редакција се у највећој могућој мјери придржавала става који је заузела већ у почетку рада на припремању Зборника, да сви написани прилози треба да буду ирихваћени и да уђу у Зборник, а истовремено да при томе буде сачувана и оригиналност прилога. Само у неким случајевима Редакције је од тога морала да одступи. Тако на примјер у Зборник нису укључени прилози већ објављени у другим сличним публикацијама, као ни они који су се тематски сувише удаљили од Бригаде и њеног борбеног пута. Уредници који су радили на сређивању и редиговању прилога као и на уређењу Зборника, у првом реду Саво Поповић, Бране Дамјановић, Перо Гајановић као и председник Редакције, Димитрије Бајалица, максимално су се трудили да сачувају оригиналност прилога, тј. да догађаји из борби, ликови палих бораца и старјешина, примјери из живота и рада у Бригади остану онакви како су их описали, видјели и доживјели борци — аутори. Редакција је мишљења да су они у томе успјели. Њихова настојања да побољшају квалитет углавном су била усмјерена на отклањање историјских нетачности, када се радило о мјесту и времену описаног догађаја, личностима које су у тим догађајима учествовале, подацима о нашим и непријатељским губицима и слично.

Средства за финансирање рада и издања Едиције „Борбени пут Шесте крајишке НОУ бригаде“ обезбиједиле су општине: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Нови, Сански Мост, Кључ и Зеница као и Одбор СУБНОР-а СР Босне и Херцеговине. О финансирању рада на Едицији

закључен је на приједлог Одбора за издавање Едиције и домицилне општине за Шесту бригаду — Босански Нови почетком новембра 1980. године Самоуправни споразум између 5 подгрмечких општина. Нешто касније овом Споразуму прикључила се и општина Зеница.

Одбор СУБНОР-а Босне и Херцеговине је још у октобру 1980. године подржао иницијативу Секције бораца Шесте бригаде из Београда о организовању, финансирању и раду цијеле акције на припреми Едиције.

С обзиром да је финансирање највећег дијела расхода око припремања и издавања Монографије обезбиједио издавач — Војноиздавачки завод у Београду на рачун цијене и продаје књиге, скоро сва прикупљена средства употребљена су за припремање а дијелом и за издавање Зборника сјећања. При томе су све прилоге аутори написали бесплатно. Хонорара за рад на припреми Зборника одрекли су се Редакција, уредници и други који су радили на редиговању прилога и уређењу књиге.

Финансирање припрема Едиције, прије свега Зборника сјећања, добровољним новчаним прилозима подржали су: Вељо Стојнић из Београда, Власта и др Дане Мажар из САД, | др Роза Папо | из Београда, Секције бораца Шесте крајишке бригаде у Београду и Новом Саду — Бач.

Свима који су новчаним прилозима или на други начин материјално подржали рад на припреми и издавању Зборника, Одбор и Редакција за припрему и издавање Едиције „Борбени пут Шесте крајишке НОУ бригаде“ изражавају захвалност.

Март 1985. године

РЕДАКЦИЈА

І
О п ш т и д и о

„Јуначки само, дјецо, вучади расла у гори,
отац вас Грмеч гледа:
Жестоко, рајо! обори!
Хеј, хеј, дјецо, вучади расла у гори,
Напријед, не стојте, напријед!
Жестоко, рајо! обори!

Хеј, дјечице моја рођена, за пјесму створена
како сте на цијеви јуришали,
како сте пред жицама у грчу падали/

Бранко Нопић: Отац Грмеч

ШЕСТА БРИГАДА БРАНИЛАЦ И ЗАШТИТНИК НАРОДА ПОДГРМЕЧА

Први пут сам угледао Подгрмеч и ишао се у његовим питомим селима у јесен 1941. године. Било је то октобарских дана, када је устанак био већ у јеку. Уз доста тешкоћа и неприлика пробио сам се са Козаре до Подгрмеча, идући са два курира, Гојком Кусоњићем и Гојком Шиљековићем. Дотада ми је овај крај био мање познат. У први мах озарио ме својом природном љепотом, непосредношћу и срдечношћу својих људи. Све што се преда мном појавило и на шта сам год наишао, било је занимљиво. То ме је одушевило ваљда и зато што сам овдје у Подгрмечу наишао на велику слободну територију и што се под овом горостасном планином слободно дисало и говорило. Наиме, овог пута, на позив друга Светозара Вукмановића — Темпа, команданта Главног штаба за БиХ, путовао сам тада на разговоре на Романију и био сам у пролазу кроз Подгрмеч за петровачки и дрварски крај, гдје је требало да ми другови израде легитимацију под туђим именом за путовање у Сарајево. Али, Подгрмеч ме је својом атмосфером привукао и у њему сам се задржао неколико дана више него што сам предвиђао. Срео сам овдје и неколико Бањалучана, мени драгих другова, са којима сам дуго разговарао. Све је тада у Подгрмечу било у неком заносу и у политичком превирању, јер су то били први дани устанка и није се могла још ни назрети права организација народноослободилачког покрета. Истина, дотада су се већ овдје одиграле веома оштре и тешке борбе, али су оне још носиле снажан печат спонтаности, стихијности, а понегдје је било и неких мањих међусобних националних нетрпељивости. Стекао сам дојам да је народ веома борбен и да је већ до тада показао спремност и одлучност да се бори и против окупиатора и усташа. Али истовремено сам закључио да пред нама комунистима и свим патриотима стоји озбиљан задатак да ову сиремност, одлучност и борбеност народа правилно усмјеримо и да подробније објаснимо циљеве народноослободилачке борбе.

Продором италијанских окупатора у овај дио Босанске Крајине, последице пада Дрвара у њихове руке крајем септембра 1941. године и окупације низа градова у овом региону, чињен је покушај уношења извјесног колебања у народ под утицајем перфидне италијанске политике и пропаганде, која је, желећи да разбије НОП и скрши устанак, да изолује комунисте, наступала са паролом да су Италијани иријатељи српског народа, да су против усташког злостављања и убијања Срба и да из тих разлога, устаничке снаге треба са њима да сарађују. Тада смо др Младен Стојановић и ја, са осталим комунистима који су радили у Подгрмечу, обавили велики политичко-пропагандни посао у народу и војсци и онемогућили поједине четничке елементе да уносе забуну и колебају народ и војску. Ти четнички елементи, који су сарађивали са италијанским окупатором и усташама, били су брзо политички изоловани и одстрањени.

Послије овакве наше активности, НОП у цјелини, а посебно партизанске јединице, биле су чврсто везане за КП и досљедно су се бориле под нашом заставом. А и прилике у Подгрмечу биле су сасвим друкчије. Народноослободилачки покрет је ојачао, развиле су се ослободилачке снаге под утицајем КП, ницали су и организовали се органи власти,

организоване су ирве чете и батаљони и Штаб Првог крајишког НОП одреда. Формирани су и успјешно су већ дјеловали окружни комитети КПЈ и СКОЈ-а за Подгрмеч, стваране су антифашистичке организације омладине/ жена, пионира... Народноослободилачки покрет је/ дакле, за само неколико мјесеци послјије набујао свјежим снагама. Омладина је већ биле масовно укључена у наше оружане јединице.

Подгрмеч од тада постаје једна од веома чврстих партизанских база у Босанској Крајини и чврста и снажна спона између Козаре и Дрвара. У њему су се развиле огромне ослободилачке снаге. Ту су се релативно рано формирале крупне војне јединице, чете и батаљони. Од великог значаја је било што су од почетка октобра 1941. до марта 1942. године, све оружане снаге и подгрмечког и дрварскопетровачког и граховског краја биле под једном заједничком командом Штаба Првог крајишког НОП одреда, који их је повезао и координирао све њихове акције. Тако су на примјер, за вријеме наетале кратке осјеке устанка у дрварско-петровачком и граховском крају, неке јединице из тог подручја прешле у Подгрмеч и бориле се једно вријеме заједно са подгрмечким снагама. Истина, Први крајишки НОП одред оперисао је на великој територији, иа је ово имало и нечега неповољног у себи, јер је Штаб Првог крајишког НОП одреда оваквом организацијом оперисао на преширокој територији, што је отежавало успјешно командовање и ефикаснији утицај на развијање и учвршћење устанка на удаљеном граховском сектору и у Подинарју. Зато је у другој половини марта 1942. године од петровачких, бихаћких, дрварских и граховских снага био формиран Пети крајишки НОП одред који је развијао дејства на овим секторима изван Подгрмеча.

Овдје треба рећи да од ирвог успостављања веза између Козаре и Подгрмеча, па кроз цијели рат, развијала се веома плодна сарадња и војна координација ослободилачких оружаных и политичких снага ова два подручја. На Козари је већ тада дјеловао Други крајишки НОП одред који се нашироко прочуо по својим борбеним квалитетима. Козара и Подгрмеч шаљу фебруара 1942. године прве своје пролетерске чете за организовање Првог иролетерског крајишког батаљона који је формиран концем марта 1942. године у селу Челинцу близу Бањалуке. Батаљони у граничним подручјима Првог и Другог крајишког НОП одреда развијају и координирају своје активности у међупроетору њихових слободних територија у долини Сане који су држале усташко-домобранске снаге. Самосталност и самоиницијативност водова, чета и батаљона ова два одреда чинили су ову сарадњу још ефикаснијом и широм. Најизразитији примјери те сарадње су ослобођење Приједора и Љубије 15. марта 1942. године, и околних села и мијеста, и спајање великих слободних територија ова два подручја. Способност Првог и Другог крајишког НОП одреда да још у то вријеме изврше такву заједничку операцију каква је била ослобођење Приједора и Љубије, говори најбоље о њиховом квалитету, као и о томе да су се у њиховом саставу налазиле снажне и покретне чете и батаљони. У лето, јуна и јула 1942. године, у данима велике непријатељске офанзиве на Козари, подгрмечке оружане снаге одиграле су велику улогу у пружању помоћи опкољеним борцима и народу на Козари. Они су се тада лавовски борили и показали изванредна јунаштва у ослобођењу Босанске Крупе и долине Уне

све до Босанског Новог. Извршили су енажан напад и скоро заузели Сански Мост, водили велике борбе у нападу на Босански Нови, итд. Тада су заплијенили велике количине оружја којим су наоружане хиљаде нових бораца. Све је то у Подгрмечу чињено да би се олакшао положај бораца на Козари. Болно су у срцима бораца и народа Подгрмеча одјекивали артиљеријски плотуни и експлозије авионских бомби, које је непријатељ тих дана сијао по Козари. Иако свим овим активностима подгрмечки борци нису могли да одврате непријатеља од опкољавања Козаре, они су му нанијели велике губитке.

Из одреда са Козаре и Подгрмеча формиране су и прве крајишке бригаде — Прва маја, Друга августа, Пета козарачка септембра и Шеста крајишка подгрмечка бригада октобра 1942. године. И као што је Пета козарачка бригада била оличење храбрости и одлучности козарског народа, поникла, и то одмах послје козарске епопеје, из крви и пепела народа Козаре, тако су и ЗПесту подгрмечку бригаду одликовале све врлине народа подгрмечког. Људство је било храбро, а командни кадар вјешт у партизанским борбама и веома одважан. Шеста бригада се није круто држала фронталног начина борбе и веома се добро сналазила у свим сложеним ратним ситуацијама, па је у правом смислу ријечи постала страх и трепет за непријатеља.

Шеста крајишка бригада је била морално-политички веома хомогена и чврста јединица. Борци су се међусобно познавали, многи су били и рођаци, а та њихова блискост и интимност утицале су на њихову борбеност, дисциплину и иницијативност. Те своје одлике и особине, ова Бригада је испојила нарочито у четвртој офанзиви. Тада је на изванредан начин и храбро бранила народ од непријатеља, а када је непријатељ продро у Подгрмеч, Шеста бригада га је опколила код села Бенаковаца. Бригада је, једно вријеме, док нису са козарског подручја стигле Друга и Пета бригада, у четвртој офанзиви сама бранила народ Подгрмеча од знатно надмоћнијег непријатеља.

У посебном сјећању ми је остао сусрет са Штабом ове наше славне јединице у чијим су се редовима борили синови и кћери из свих села Подгрмеча, и то у оним најтежим данима четврте непријатељске офанзиве када је окупатор, заједно са издајницима нашега народа, кренуо огромним снагама да се на најсвирепији начин обрачуна са Подгрмечом, његовом војском и народом, тим великим бастионом НОП-а у Боеанској Крајини.

Непријатељ је тих дана четврте офанзиве уз тешке борбе већ продро у Подгрмеч. Налазио сам се као политички комесар још у сједишту Штаба Првог босанског корпуса у Грмечу више Лушци Паланке. Нијемци су са својим скијашким одјељењима већ били у шумама Грмеча. Генерал Терзић, који се јавио телефоном из Врховног штаба, упозорио нас је да је скласно да се задржавамо у сједишту Штаба Корпуса и инсистирао да се што прије одатле повлачимо. Тога дана предвече кренули смо преко Мећећег Брда у правцу Прекаје. Буро Пуцар и Коста Наћ су нешто раније тамо кренули. При поласку веома сам се тешко осјећао. Мучила ме је мисао о томе шта послје нашег одласка и повлачења наших снага може да задеси овај народ у чија села све до тада није крочила непријатељска чизма. Постављао сам себи питања: шта ће све

преживјети жене, старци, дјеца и рањеници, колико ће и како ће моћи да се склоне испред непријатеља?

Остао ми је задатак да још прије одласка обавим разговор са Штабом Шесте бригаде. Разговорао сам телефоном са комесаром Бригаде, Димитром Бајалицом. Рекао сам му да крећем и да се он, ја и командант Бригаде, Милорад Мијатовић, морамо видјети да бих им пренио нека наређења Штаба Корпуса. Предложио сам да се састанемо увече на Међећем Брду у кући Станића или Срдића. Успут ми је, приликом тог телефонског разговора Бајалица напоменуо да је тога дана одржан дужи састанак Штаба Бригаде уз присуство чланова Политодјела и секретара Среског комитета Сански Мост, на коме се раеправљало и критички освртало на начин командовања Бригадом у току последњих дана борбе.

Те вечери нашли смо се Бајалица, Мијатовић и ја на уговореном мјесту. Разговор се повео о борбама које је Шеста бригада тих дана водила, о моралном стању у Бригади. Посебно је у разговору истичана велика пobjеда Шесте бригаде на Наглишу, гдје је непријатељ имао тешке губитке и гдје је заплијењено знатно оружје.

Милорад Мијатовић, командант Бригаде, био је у овим разговорима ћутљив и брижан. Пошто сам, прије тога, у телефонском разговору са комесаром Бригаде рекао да је Милорад од Штаба Корпуса постављен за команданта Десете дивизије, мислио сам да је због тога забринут, јер одлази на нову и одговорну дужност. На Милорадово наваљивање да комесар изнесе проблеме који се тичу Штаба Бригаде, Димитрије је обавијестио да су истога дана поподне имали дужи састанак Штаба Бригаде уз присуство чланова Политодјела Милоша Пајковић, Босе Цвијетић и Косте Боснић. Састанку је присуствовао и Стојан Макић, секретар Среског комитета за Сански Мост. Бајалица ми је рекао да је на томе састанку Милораду ставио озбиљне примједбе на његово командовање Бригадом, напоменувши да је у томе било и извјесне паничности. Милорад је и даље забринуто ћутао. Само је на комесарево излагање додао: „Ето, друже Османе, Ви ме производите за команданта дивизије, а мој ме политички комесар критикује за слабо командовање Бригадом“. Насмијали смо се Милорадовој духовитој досјетци.

Мене је у том разговору посебно интересовало шта је Штаб Бригаде на поменутом састанку ријешо и какву је одлуку донио у вези са новонасталом ситуацијом и продором непријатеља у Грмеч. Послије препирки и критике на одржаном састанку Штаба Бригаде, нагласио је комесар Бајалица, све смо свели на два питања, и то: прво — да се цијела Бригада прикупи и пробије преко Јелашиноваца и Будеља, да пређе пут Кључ — Босански Петровац и повеже се са главнином снага и да оперише на новом терену, или друго — да остане у Подгрмечу и да дјелује у позадини непријатеља са нападним и одбрамбеним дејством на цијелој територији Подгрмеча. А она то добро зна, истакао је комесар, јер је претежно на њему тако и ратовала. Кад ми је комесар рекао да су у Штабу одлучили да остану у Подгрмечу, био сам веома радостан и свесрдно сам подржао овај став, јер сам, поред важности даљег отпора непријатељу, у њему видио најбољи начин одбране народа од непријатељских прогона и насиља. Разлози које су другови из Штаба наводили били су веома убједљиви, а наиме, да ће борци Шесте бригаде

родом из Подгрмеча и најбоље штитити живот народа, тако рећи еваку кућу и породицу, колико то буде у њиховој моћи и да ће се свим средствима супротставити паљењу кућа, насиљу и пљачки окупатора и усташа. Саопштио сам на крају Бајалици да дужност команданта Бригаде преузима дотадањи замјеник команданта Петар Војновић — храбар и одважан човјек, родом из овога краја, официр бивше Југословенске војске. Напоменуо сам Бајалици и Милораду да смо привремено изгубили везу са Штабом Четврте дивизије — Шошом и Кушићем и да Друга и Пета бригада воде исцрпљујуће — даноноћне борбе на падинама Грмеча, да народ са цијелим породицама из подгрмечких села креће према шуми тонећи и стоку, да ће бити још већих невоља и да ће на борце Шесте бригаде пасти веома тежак терет, а на Штаб Бригаде велика одговорност. Нарочито сам истакао комесару да промрзле борце и рањенике треба да смјесте у забачена села гдје је мало вјероватно да ће непријатељ да дође.

Била су то моја посљедња наређења Штабу јуначке Шесте подгрмечке бригаде. Исте ноћи комесар Бајалица вратио се у Штаб Бригаде, а Мијатовић и ја кренули смо у другом працу. На крају сам се растао и са Милорадом Мијатовићем, који је кренуо на нову дужност. Ишао сам преко шуме ка селу Прекаји, Преоцу, Поповићима и Шатор планини, гдје је требало да се сусретнем са Буром Пуцаром, Коотом Наћом и још неким друговима. У Шатору нисмо имали ни гдје заночити, ни шта јести. Интендантура није функционисала и везе су биле прекинуте. Са нама су биле Четврта и Осма крајишка бригада и њихови команданти — Милутин Морача, Хамдија Омановић, политкомесар Пете дивизије Илија Дошен и други. Везе са другим наптим јединицама биле су прекинуте, и нисмо знали гдје се налазе, као ни непријатељске снаге. Народ који се склонио у Шатор, измијешао се са војском. Било је непријатних сцена у одвајању народа од војске.

Другог или трећег дана боравка у Шагору, Четврта крајишка бригада, под командом Милутина Мораче, отишла је из Шатора, али ни са њом више нисмо имали везе. Спремала се и Осма крајишка да то исто учини, јер је изгледало да непријатељски притисак попушта и да су се његове снаге помјериле напријед према главнини Главне оперативне групе Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Јединице Осме бригаде су се постројавале за покрет, али неки њезини батаљони нису још били стигли. И онда је, наједном, настала извјесна пометња, јер је отворена ватра са оближњих чука на нашу колону која се постројавала. Вјероватно су и четнички елементи, који су се убацили у наше редове, изазивали ноћу гу пометњу, а можда је и она била резултат наше неорганизованости и слабог командовања.

У том моменту нешто спонтано, а нешто организовано, формирала се једна мања колона у коју сам се и ја случајно укључио, а коју је предводио Буро Пуцар са још једним бројем другова. Кренули смо према селу Поповићима које је било запаљено, а његови становници у црним зубунима шћућурили се на снијежној пртини. Била је то страшна слика у ноћи. У зору смо ипак, градни и уморни, изашли из Шатора и нашли се у гламочким селима. Чини ми се да се село звало Роре. Одмах смо заспали. Међутим, неко је изненада јавио да се приближавају Нијемци. Ми смо брзо уетали и кренули. Нисмо нигдје сре-

тали непријатеља. Упутили емо се према Грмечу, јер смо чули да је слободан и да је тамо Шоша. Доста брзо смо стигли тамо и Шоша нас је топло и другарски дочекао, приредивши нам и вечеру. Били смо на крају овога нашег пута у Шатор и повратка из њега сретни што се све овако завршило. И овдје би одговарала она народна: „Куд год пођи, у Подгрмеч доћи“.

И друге наше снаге повукле су се из Шатора. Било је жртва и отискивања низ планинске литице.

Ускоро сам оболио од тифуса и на раменима су ме омладинци — борци пренијели преко Грмеча за Босански Петровац, а одатле сам колском запрегом пребачен за Дрвар и село Бабољуске, гдје сам се лијечио и опорављао.

Партија и СКОЈ у Шестој бригади

У овој Бригади вођена је политика осамостаљивања чета и батаљона, али не на штету јединства и цјеловитог дјеловања Бригаде, него у правцу самосталног одлучивања и сналажења у тешким ситуацијама, када би из било којих разлога изостала помоћ руководства Бригаде. Овакво усмјеравање омогућавале су чврста организација КП и СКОЈ-а у самој Бригади, које су у пуном смислу чиниле њену моралну и политичку снагу. У Бригади су се Партија и СКОЈ бавили свим питањима живота и рада бораца — од старања за њихову исхрану, до одијевања и здравља бораца. Била је веома развијена заинтересованост комуниста за проблеме морала бораца, њиховог држања и залагања за друга у борби.

И као што су партијске и скојевске организације биле мјесто живе и стваралачке расправе о свим актуелним питањима из живота чете и вода, тако су опет батаљонеки комитети израстали у стварна руководећа тијела у батаљону. Исто тако велика се пажња посвјећивала културно-просвјетном и идејном раду. Борци су се, а посебно млади, залагали и трудили да се ослободе старих и назадних схватања и навика и усвоје нове, да се описмене, прочитају штампу, да чују пјесме Бранка Ђопића, Скендера Куленовића и других писаца, да присуствују предавањима старијих другова. Развијало се, тако, здраво такмичење да се идејни и културни ниво бораца што прије уздигне. Одатле су, поред осталог, произишли онај борбени дух, сналажљивост и виталност борачког састава и командног кадра Бригаде, испољени у многим биткама које је ова Бригада по цијелом Подгрмечу водила са непријатељем. Надалеко су познати истакнути борци и јунаци из Подгрмеча, команданти и политкомесари Шесте бригаде као Петар Војновић, Петар и Михајло Шкундрић, Димитрије Бајалица, Миланчић Миљевић, Урош Богуновић-Роца, Мићо Колунџија, Ахмет Шеховић, Милан Личина, Хамдија Омановић, Раде Бркић, Урош Кукољ, Раде Ерцег, Дане Миљуш, Мирко Вејиновић, Душан Кошутић, Богдан Чича и многи други. Народ их је у својим пјесмама опјевао и одао им свако признање.

Посебну улогу у овој Бригади одиграли су стари борци, поготову онда када је она послије четврте офанзиве у своје редове укључила доста младих неискусних људи, које је требало не само оспособити за

борбу, него и научити на колективни и дисциплиновани војнички живот, подићи њихову свијест — тако да схвате за шта се боре и какви су циљеви НОП-а, какав у моралном погледу треба да буде борац народно-ослободилачког рата. Требало је том младом борачком саставу разјаснити и приближити нашу политику братства, наше погледе на јединство народа, поготову што су окупатори, усташе и четници стално и упорно радили на завањању и трвењу међу Србима, Муслиманима и Хрватима. Партија и СКОЈ, као и шира омладинска организација — УСАОЈ дали су се својски на посао да преваспитају тај нови борачки састав, јер су се, услјед сурових ратних услова, дугих маршева по тешком терену, слабе исхране и одијевања, почела ту и тамо јављати појединачна самоволна напуштања јединица и враћање у Подгрмеч — ближе својим кућама. Посебно су ове појаве учестале послје одласка два батаљона ове Бригаде у љето 1943. године у Пету крајишку НОУ дивизију. У савлађивању ових слабости руководство Бригаде и Политодјел посебно су ангажовали све старе борце који су својим дружељубљем, правилним прилазом новим борцима и свеопштом бригом за цјелокупни живот у Бригади, остварили са тим младим људима веома добре односе и стекли њихово пуно повјерење. Партија се свестрано ослонила на ове свјесне кадрове и они су у томе одиграли пресудну улогу. Када су се у Бригади, која је боравила на терену Грахова и Гламоча, заострили сви ови проблеми, почели су се јављати и гласови о потреби њеног повратка у Подгрмеч, гдје се она боље хранила и одијевала, а што је најважније, гдје су је топло примали у свакој кући и сматрали за своју рођену. Таква је одлука донијета, накратко спроведена и то је допринијело брзој стабилизацији борачког састава.

Али, без обзира на поменуте проблеме, ова велика војна јединица — Шеста бригада, може у сваком погледу да послужи као примјер за углед како КП и СКОЈ треба да дјелују у једној покретној ударној јединици. По свему, она је стала у ред наших најбољих крајишких бригада. Оваквом морално-политичком стању Бригаде, свестраној активности КП и СКОЈ-а и великој помоћи коју су руководству Бригаде пружили стари борци, изузетно је допринио и сав се у тај рад унио њен политички комесар Дмитар Бајалица. Дмитар је родом из дубичког среза, из села Слабиње, а дошао је у Босанску Крајину са пролетерским бригадама љета 1942. године. Учитељску школу завршио је прије рата у Бањалуци и учитељевао у разним крајевима Југославије, па и у Македонији, где су у то вријеме по казни упућивани комунисти. Породица Дмитра Бајалице и његови ближи и даљи рођаци били су напредни и у НОП-у су сви учествовали. Прије рата су их прогнали ненародни режими, а неки су били и на робији. Дмитар, човјек веома динамичан, ведра и весела духа, пун неке животне радости и оптимизма, успио је да своје добре навике и особине топло другарства, несебичности и човјечности пренесе и утка у многе руководиоце и борце. Унио је дух хуманистичког односа, а изнад свега дух дубоке привржености и оданости бораца и командног кадра народу. Веома привржен идејама и програму КПЈ, Бајалица је многе тешке и често веома замршене односе међу људима, до којих је долазило у току народноослободилачке борбе у јединицама гдје је био руководилац, па и у Шестој бригади, на људски начин рјешавао и превазилазио. У свим ситуацијама борио се за

човјека и чинио велике напоре да се пренесе у његово стварно стање, да га разумије, схвати његов положај, проблеме и тешкоће. Личност Дмитра Бајалице је на веома прикладан начин спајала и уједињавала особине доброг народног учитеља и васпитача са чврстином и одважношћу пожртваног комунисте и патриоте у НО борби. Волио сам његов весео дух, вјеру у људе и животни оптимизам који га никада, и ни у којој ситуацији нису напуштали. Зато је Бајалица и у војсци и у народу у Босанској Крајини стекао неподјијељене симпатије и углед. Савјесно је и предано обављао све дужности на којима се нашао. Из њега је зрачила нека посебна љубав према људима. Понекад су њиме овладала и сентиментална осјећања, посебно према младима, па и народу, што у суровим тадашњим условима није увијек било прикладно.

*

Иако ово што на крају желим рећи у овом напису о Шестој бригади, не спада у њену ратну историју, опет је веома уско повезано са њом; смотра бораца ове Бригаде, одржана 1984. године у селу Рујишка под Грмечом, била је велика манифестација, на којој је, поред народа Подгрмеча, присуствовало близу хиљаду бораца који су ратовали широм земље и узели видног учешћа у њеном ослобођењу. Ова је смотра била по нечему изузетна. Њу је вршио један од њених ратних команданата, одважни и надалеко познати јунак — генерал и народни херој Миланчић Миљевић, родом из Јелашиноваца испод Грмеча. Заједно са друговима из Подгрмеча ишао сам из Београда аутобусом на ту Прославу. Сви смо на особит начин доживјели тај догађај, кад је испред великог броја постројених бораца прошао њихов омиљени ратни командант Миланчић, одјевен у свечану униформу Југословенске народне армије, и када им је у пролазу додавао духовите досјетке, упутио топле другарске поздраве и позвао их, као некада за вријеме рата, да и даље буду будни и активни када је ријеч о братству и слози у земљи и чувању њене независности. Најпотреснији моменат је био када смо се са Миланчићем у Босанском Новом, послвије одржане смотре, опраштали и поздрављали, враћајући се аутобусом за Београд. Миланчић, расположен и раздраган при растанку, као да је предосјећао да је то његов посљедњи растанак са нама — његовим блиским друговима, па се са свима топло изљубио и поздрављао на свечано исуканом сабљом из свог штапа, на који се при ходу ослањао, и пратио нас својим искреним и топлим погледима. То ми се дубоко урезало у свијест и тај ми је призор излазио пред очи када сам, само послвије неколико дана у Јелашиновцима присуствовао тужној свечаној сахрани овога народног јунака.

Осман Карабеговић

НЕКА ЗАПАЖАЊА О БОРБАМА ШЕСТЕ КРАЈИШКЕ БРИГАДЕ

— С ј е ћ а њ а —

1. Прије формирања Шесте крајишке НОУ бригаде, чете, батаљони и Одред бранили су слободну територију Подгрмеча. Тај задатак је пренет и на Шесту бригаду када је формирана. Бригада је часно бранила

и одбранца Подгрмеч и Грмеч, и тако одбранила житну базу и омогућила да се за цијело вријеме народноослободилачког рата у Подгрмечу одвија нормалан рад свих организација које су створене на територији Подгрмеча, а које су требале да служе и служиле су циљевима НОР-а. Сви иокушаји непријатеља да угрози и уништи Подгрмеч, остали су без успјеха. Бригада је имала свој фронт од Санице преко Кљеваца, Брајића Тавана, Дједоваче, Мијске Главе према Босанском Новом, те Босанске Крупе према Бихаћу.

2. У почетку четврте непријатељске офанзиве, батаљони Шесте бригаде налазили су се на горе наведеним правцима упорно спречавајући продор фашистичких банди на слободну територију Подгрмеча. Бригада се, у току те офанзиве, постепено повлачила према Лушци Паланци и Јелашиновцима. Једне вечери, у јеку офанзиве, Штаб Бригаде одржао је састанак и закључио да Бригада не напушта Подгрмеч, него да се забаци непријатељу за лећа и да непрекидно врши нападе на његову позадину и на тај начин и даље ратује на својој територији. Истина, било је наређење од више команде да се слиједи главнина снага НОВ, да се напусти Подгрмеч, али се то није могло нити смијело учинити због народа Подгрмеча, бројних рањеника и тифусара. Одлука Штаба Бригаде је била да се Бригада прикупи у Јелашиновцима, Грдановцима и Бошњацима са задатком да се у погодном моменту пребаци по дијеловима ка Виторози, а преко цесте Сански Мост — Лушци Паланка.

3. Тих дана постављен сам за замјеника команданта Бригаде, а мој Први батаљон, чији сам до тада био командант, добио је задатак да прикупља народ који је долазио из грмечких збјегова, да сачекује изнурене борбама, грмечком зимом и глађу заостале борце Друге и Пете бригаде и да им обезбиједи пребацивање истим правцем према Липнику. Било ми је веома драго што сам добио тај задатак, јер сам врло добро знао да борци и Штаб Батаљона могу да изврше овај тежак задатак. Батаљон је баш тада био на Смрешњаку у окружењу. Непријатељ је читав дан вршио упорне нападе и јурише, али није успио, па се предвече повукао, остављајући иза себе мртве и рањене. Борцима овога Батаљона припада сва част, јер је њихова борба тога дана омогућила и другој великој групи народа и иромрзлих и изнурених бораца да се несметано пребаци преко цесте за Липник и да оду даље у подгрмечка села. Међу овима је била и велика група народа са Баније.

4. Сјутрадан је непријатељ са својим главним снагама кренуо од Паланке преко Јелашиновачког поља према Јелашиновцима, Мећењем брду и Саници. Тај покрет непријатеља отишао је у празно, јер им је Бригада већ била за лећима и прелазила је у офанзиву, тукући његове заштитне дијелове.

5. Овај маневар Бригаде, њено пребацивање за лећа непријатељу и њени непрекидни напади иоелије тога, а нарочито овај задатак у опасавању народа и изнурених бораца Друге и Пете бригаде, омогућио је народу да се брзо врати из Грмеча својим кућама и спаси се опаке грмечке зиме, да настави да живи и ради за своју војску, а борцима да се врате у своје јединице и да наставе борбу. Било је то велико дјело бораца и руководиоца Шесте крајишке НОУ бригаде. У јеку тих борби непријатељ је имао велике губитке. Што је још важније, задржан је дуже на овој територији него што је рачунао, па је осталим нашим

снагама, које су се са рањеницима кретале према Неретви, омогућено успјешније и брже кретање. И ми смо имали велике губитке. Много је више страдао народ. Неетале су читаве породице. Међу њима је погинуо и мој 75 годишњи отац Милан. Због свега тога смо и ја и моји борци били бијесни као рисови и тукли смо непријатеља гдје год смо стигли да би му се осветили и сачували наш Подгрмеч.

6. Послије десанта на Дрвар постављен сам за команданта Шесте бригаде. Спремали смо се да кренемо из Подгрмече и да идемо тамо гдје ћемо још успјешније тући непријатеља, да му вратимо мило за драго. У септембру те 1944. године напали смо и без великих губитака ослободили Приједор, попунили Бригаду и кренули за Бању Луку. Успут смо ликвидирали непријатељски гарнизон у Ивањској састављен од домобрана, нешто усташа и Нијемаца као инструктора. У току те борбе стигло ми је наређење од Штаба Дивизије да кренем у акцију за ослобођење Бање Луке правцем Петришевац — Цитадела у граду. Усиљеним маршем стигли смо на полазне положаје. У току ноћи омо се сјурили у град. До хотела „Босна“ стигао је Штаб Бригаде. Један батаљон је стигао до хотела „Палае“, други до Творнице дувана, а трећи до Цитаделе. Није било времена за размишљање. Свак је знао свој задатак. И сви су тај задатак и извршили. Било је јуриша и контрајуриша, али су заузети: Банска палата и Банеки двори, Народно позориште и Творница дувана, хотел „Босна“ и хотел „Палас“. Тако је Бригада положила још један испит — успјешно учешће у ослобођењу града.

7. Бригада са сектора Бање Луке креће преко Санског Моста и Кључа, Мркоњић Града и Јајца на сектор Травника са циљем да учествује у ослобођењу овога града. Био је то чврст орах којег су Крајишници такођер сломили. Преко Турбета је Бригада стигла на свој полазни положај: лијева страна пута Турбе — Травник, падином Влашића. Прва ноћ напада није била успјешна. Ујутро смо се повукли и иребацили на десну страну пута са правца Виленице. Напад је почео у први сумрак, када смо у јуришу разбили спољну одбрану изненађеног непријатеља и допрли до Творнице дувана, Жељезничке станице и Војне касарне. Вођене су у току дана тешке борбе. Војарну смо држали под чврстом блокадом, јер се непријатељ са свим преосталим снагама сакупио у Војарни. Било је ту преко 1.000 домобрана и усташких крвника. Пред ноћ су покушали да се пробију из Војарне, али су снажном ватром били враћени. У први сумрак, уз веома добре припреме, извршили смо јуриш заједно са борцима других крајишких јединица, прије свега са борцима Седме крајишке, па је и Војарна била ослобођена. Послије тих борби Бригада је остављена као посада града и да се мало одмори. Остале јединице су продужиле да прогоне непријатеља према Зеници и Бусовачи.

8. Времена није било за одмарање. Непријатељ није мировао. Већ следећег дана кренуо је из Зенице са јаким снагама у правцу Гуче Горе са намјером да избаци наше снаге из Травника. Бригада је добила наређење да одмах крене у борбу са непријатељем, који је избио на гробен Влашића код Капеле. Бригада је великом брзином кренула у правцу непријатељског продирања. Два батаљона сам упутио фронтално у правцу непријатељског продора, а трећи обронцима Влашића и иривеним путем са задатком да се непријатељу забаци за леђа. Појава

овога батаљона за леђима унијела је панику у редове непријатељских војника, и они су се у нереду и убрзано почели повлачити према Гучој Гори и Зеници. Прогонила га је цијела Бригада. Непријатељ је бјежао, што се каже, главом без обзира. И сам сам директно учествовао у тој радосној борби гађајући бјежећег непријатеља из брдског топа. Бригада, сви њени борци и руководиоци, били су поносни на ову тако брзо и изненада извојевану побједу над непријатељем, који је тога дана стигао надомак Травника.

9. Готово пуних 6 мјесеци Бригада је водила непрекидне борбе на сектору Травника и Зенице. Непријатељ је желио да нас одбаци што даље од пута и пруге Сарајево — Зеница — Брод, која је непрекидно била угрожена од наших снага. Једнога дана добио сам задатак од Штаба Дивизије да кренем са цијелом Бригадом и да срушим моет на ријеци Лашви. У току сљедеће ноћи стигли смо са свим батаљонима на сектор недалеко од моста и почели извићања како би најуопешније срушили тај мост. На несрећу, сљедећег дана негдје око подне добио сам задатак и наређење да се читава Бригада хитно врати на затварање правца који од Гуче Горе води према Травнику, јер је непријатељ са јаким снагама кренуо из Зенице преко села Коњевића и Гуче Горе у правцу Травника. У тој ситуацији при руци ми је био само један батаљон, са којим сам одмах кренуо на извршење наређења Штаба Дивизије. Осталим батаљонима послао сам по куриру наређење да одмах крену у истом правцу за мном. Предвече смо стигли на терен села Коњевићи, гдје сам нашао политичког комесара Једанаесте крајишке НОУ бригаде, друга Јоцу Марјановића, који ми је објаснио ситуацију. Са њим је био и један батаљон. Остали су били збачени са положаја и потиснути према Влашићу. Донио сам одлуку да не идем на Гучу Гору, него да се са ова два батаљона, под мојом и Јоцином командом, распоредимо тако да пресјечемо непријатеља, па да се један батаљон окрене према Зеници и гони непријатеља тамо, а ја са другим батаљоном да гоним непријатеља према Травнику, па гдје стигнемо. Одмах смо кренули како смо се договорили и, на нашу срећу, ударили смо на непријатељску артиљерију, везе и команду. Тако смо их обезглавили. Непријатељу није било јасно: нико га не туче са чела, а у позадини права тарапана. Читаву је ту ноћ владало право расуло и паника у непријатељским редовима, јер су осгали без команде и нису знали шта се то збива иза њих. Нико ни у нашем Штабу Дивизије није знао шта се то збива на бојишту према Гучој Гори осим мене и мога, за ову прилику, новог политичког кохмесара, Јоце Марјановића.

За тих 6 мјесеци ратовања Бригаде на терену Травника и Зенице, имали смо велике ратне успјехе, али и велике губитке. Поред осгалих ту су пали и другови: Јосип Мажар — Шоша, Перо Мећава, Лазо Марин, Ранко Шишка, Душан Кошутих и Мирко Вејновић, који су доцније проглашени за народне хероје. Погинуо је и начелник Штаба Бригаде, друг Миловац Милан.

10. Крајем марта 1945. године Шеста КНОУ бригада добила је задатак да, у саставу Четврте дивизије, крене у акцију за ослобођење Сарајева. На томе путу њен први задатак је био да ослободи мост према Какњу и рудник Какањ и тиме омогући прелаз преко ријеке Босне осталим јединицама Четврте и Десете дивизије. Бригада је водила борбу читаву

ноћ, али без успјеха. Пред зору добио сам задатак да напустим борбу за мост и да се ниже моста пребацим преко ријеке Босне. Штаб Корпуса, којим је командовао друг Никола Карановић, и Штаб Дивизије су се бојали да ће борба за мост потрајати цио сљедећи дан, па ће јединице закаснити на свој задатак који су добиле у борби за ослобођење Сарајева. Ја сам се, опет, бојао да би то пребацивање чамцима преко ријеке Босне још више довело до закашњења свих јединица Петог корпуса. Затражио сам само сат времена да бих се спустио са свога мјеста командовања до Жељезничке станице Какањ, да видим гдје је запело и покушам да то разријешим. Добио сам одобрење.

Утврдио сам да су два батаљона застала на прузи и нису могли да крену према мосту, јер су се пругом непрекидно кретала два оклопна воза које су наше јединице баш ту блокирале. Већ је свањивало. Донио сам одлуку да се у једној станичној згради пробије зид, да се ту довуче противколац и туку оклопни возови који су ее баш ту налазили. Удаљеност је била једва десетак метара. Оба воза су убрзо онеспособљена. Непријатељски војници су почели да бјеже не само из возова, него и из сусједних бункера. Мој трубач Јозо, који ме је пратио у стопу, по мом наређењу засвирао је јуриш. Када се огласила труба, борци су кренули у незауоставиви јуриш, како су чинили увијек када труба засвира. Нико их више не би био у стању да заустави. Непријатељ је у паници бјежао преко моста у Рудник, мислећи да ће се тако спасити. На другој страни су га чекала три батаљона Четврте дивизије под командом Миће Колунџије и Саве Поповића, који су прије неколико мјесеци пребачени на другу обалу Босне да би у рејону Зенице, Какња и Вареша развијали борбу и помогли пребацивање Четврте дивизије када за то дође вријеме. А то вријеме баш је сада дошло, и ти су батаљони у овој ситуацији одиграли веома значајну улогу и знатно олакшали ослобођење Какња и прелазак јединица Четврте и Десете дивизије преко ријеке. Ту, између жељезничког и колског моста, заробили смо неколико флакова. Како међу борцима који су први стигли до флакова, и који су заробили неколико непријатељских војника, није било ни једнога који је знао да одмах употреби те флакове, то смо натјерали непријатељске војнике да, одатле туку ровове изнад Рудника. Већ се разданило и ми смо по свјетлећим мецима пратили како нишане. Морам рећи да су веома добро, под принудом, извршили тај задатак. Помогнути флаковима, борци су се брзо пребацили преко моста и у трку заузели све ровове и бункере изнад рудника Какањ. Мост је био слободан за пролаз. Какањ је ослобођен. На путу за Сарајево, више није било већих препрека. На жељезничкој станици Какањ заплијенили смо један теретни и два оклопна воза. Теретни је био интересантнији овога пута, јер је вукао за Сарајево велике количине брашна, масти, јаја и осталих намирница што је требало да послужи непријатељским војницима за прославу Ускрса. Овим намирницама смо добро снабдјели наше јединице. Вишак смо подијелили сељацима и рударима.

Непосредно послје заробљавања оклопних возова, на станицу је стигао и Никола Карановић. Од радости ме је загрлио и пољубио. Тај пољубац, рече ми, даје ми за ослобођење моста и успјешну акцију, за мајсторију око пробијања зида и уништење оклопних возова.

У овој бици за мост и Какањ било је доста интересантних догађаја који су ирепричавани међу борцима Шесте бригаде. Желио бих да се не заборави и овај. Када сам прешао мост са својим политичким комесаром Светом Алексићем, кренули смо заједно ка једном двоспратном бункеру какав до тада нисам видио. Нисмо баш били много опрезни када смо кренули уз степенице бункера. Горе на спрату заостао је један усташа који није успио да побјегне. Мислио је да ће се ту сакрити. Осјетио је наш долазак и просто се суновратио на моју главу. Зграбио сам парабелум. Он се откотрљао низ степенице. Закачио је при томе и мога комесара, па су се обојица стрекнули заједно. Један рањен. Други срушен. Ја гађао једнога, а двојица падају!

11. На путу за Сарајево Бригада је имала мање сукобе са слабијим непријатељским јединицама, које је успјешно разбијала и уништавала. Тиме је и битка за Сарајево била окончана. У ослобођеном Сарајеву остали смо само неколико дана на одмору, срећивању батаљона и њиховом попуњавању. Одатле је Бригада кренула према Босанској Крајини с циљем да ослободи Бања Луку. Затим иреко Подгрмеча и Цазинске Крајине за ослобођење Карловца. Бригада је ту остављена као дивизијска резерва. Борба је трајала читаву ноћ и до подне сљедећег дана. Непријатељ се није дао избацити из утврђења. Тога дана послје подне добио сам наређење да се Бригада спреми за напад. Штаб Бригаде је одмах кренуо у извићање. Непријатељски ровови били су добро утврђени. Али смо и ми били добро наоружани тешким оружјем. Артиљерија и бацачи су тукли једно голо брдо гдје се непријатељ добро утврдио. Послије ватрене припреме кренули смо на јуриш. Трпјели смо тешке губитке. Морали смо се повући. Било је потребно да се извиди сваки ров и сваки жбун на томе брду. Гу је био и један млади храстов гај удаљен од бункера стотинак метара. Са двогледом у руци открио сам да је баш тај гајић пун непријатељских војника који иза стабла туку убитачном ватром наше борце кад год крену на јуриш. На голом брду у рововима и бункерима оставили су само по који митраљез да нас завара. Позвао сам к себи команданте батаљона, бацачлије и артиљерце и питао их одакле непријатељ даје отпор. Сви су рекли из ровова са голог брда. Рекох им да двогледима добро осмотре храстову шуму. Одмах су видјели да нас је непријатељ заварао. Наредио сам да из свих оруђа туку баш тај гај. Мало било, дуго не трајало, како то каже народна пјесма, Швабе се ускомешаше и почеше бјежати главом без обзира. За вријеме наше жестоке ватре мој трубач Јозо држао је своју трубу „на готове“, па кад је дошло вријеме, викнуо сам да свира „јуриш“. Сви смо кренули. Карловац је био ослобођен. Ту ми је рањен коњоводац и брица, баш хада ме је бријао у једној кући.

12. Послије ослобођења Карловца, Бригада је кренула према Цељу. У шуми звана Планиница заробили смо око 500 усташа, који нису хтјели да одложе оружје, иако су заробљени. Морао сам да им одржим говор, у којем сам рекао да ће сви одговарати пред народним судом, иако се покаже да није окрвавио руке биће пуштени кући. Послије тога почели су да бацају оружје. Било је то добро рјешење, јер смо сви, заједно са Штабом Бригаде, били доста неопрезни. Нашли смо се у средини те наоружане усташке руље, која је већ била деморалисана и могла је, да је прихватила борбу, да нам нанесе велике невоље.

13. Из Словеније Бригада је, по наређењу, кренула у Сплит. Задатак је био да запосједнемо обалу и спријечимо свако искрцавање ако би до њега дошло. У Сплиту смо провели око мјесец дана. Ту, на брду Марјан, издао сам и посљедњи пут наређења штабовима батаљона.

14. Након доста безбрижно проведених мјесец дана на лијепом Јадрану у разоноди и одмору, уз вршење оних најнужнијих војничких задатака, добили смо наређење да кренемо преко Травника, Сарајева, Романије и Ужица и да се смјестимо у Горњи Милановац. Од Книна до Сарајева, Бригада је путовала возом. При проласку кроз Травник Бригада је отворила страшну паљбу у знак побједе и завршетка четворогодишњег рата. Рафалима из митраљеза кидане су и телефонске линије у знак истинске радости што смо дочекали слободу.

Стигавши у Горњи Милановац започело је преформирање Бригаде, демобилизација, одлазак у војне и друге школе бројних бораца, војне вјежбе и учење, вечерњи курсеви и бројни састанци, просвјетно-културни живот и рад. Свим тим, дошле су многе друге бригае и невоље за све ратнике, које су се преплитале међу собом и тражиле одговор на бројна питања за појединце и Бригаду, за командни и борачки састав. Настајала су нова времена за све нае. Тражили су се и нови одговори. Персонална политика ступала је у прве редове и она је имала своје „оружје“ и своје „метке“. Долазило је вријеме прекоманди и размјештаја. Дошло је вријеме да се растају стари ратници и борци који су заједно провели четири ратне године, четири године гдје су један за другога били спремни да живот дају, да један другога штите и бране. У тим часовњма сам и сам, а и бројни другови, зажалио што је настао мир и што је престајало наше ратно друговање и ратничка љепота.

15. И сада када завршавам своје сјећање на ратни пут Шесте крајишке НОУ бригаде, још јасније речено, Шесте подгрмечке бригаде, не могу а да не кажем да је та јединица по својој борбеној способности спадала у наше најборбеније јединице, да је све своје задатке беспријекорно извршавала, да сви борци, почев од куvara, па до команданта, заслужују свако признање. Била је срећа бити командант и руководилац у таквој јединици. Зато сва захвалност преживјелим борцима ове Бригаде и вјечна слава и хвала онима који су, борећи се у њеним редовима, положили свој живот за слободу.

Миланчић Миљевић

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ И РАД У БРИГАДИ

1. Опште напомене:

Рођена и однегована у Подгрмечу, Шеста крајишка народноослободилачка ударна бригада, по своме настојању, имала је сличности са настајањем и још неких крајишких бригада (Четвртом, Петом, Деветом и неким другим). Али, поред тога било је још и неких примјетних-разлика.

Тада када је формирана Наредбом Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Јушславије (четрнаестог ок-

тобра 1942. године) била је то најбројнија народноослободилачка бригада. Бројала је преко 2.200 добро наоружаних бораца. Била је то Бригада са комплетна 4 батаљона, који су већ имали иза себе значајно, једногодишње ратничко искуство. Највећи број бораца, а поготову њен војнички и политички руководећи састав, борио се против непријатеља још од првих устаничких дана. Онда, а то је била њена друга карактеристика, највећи, чак претежан број бораца били су подгрмечки сечаљаци. Међу њима је био и извјестан број шумских, рударских и пружних радника и мањи број средњошколаца, бивших чиновника и службеника. Опет дјеца Подгрмеча. Далеко више младих него старијих.

Ступајући у Први крајишки народноослободилачки партизански одред, који је поменутом наредбом прерастао у Шесту крајишку НОУ бригаду, ови су се борци сврставали у редове бораца са петокраком звијездом, под паролу „Смрт фашизму — Слобода народу“ и под руководство Комунистичке партије Југославије. Сада се само радило о томе да се у редове тако бројних сељака бораца, који су се добровољно прихватили пушке, уноси свијест о циљевима борбе и путевима којим ће се стићи до тога циља. Тај велики, одлучујући, готово судбоносни задатак: објашњавање циља борбе и пута којим ће се најуспјешније стићи ка том циљу, вршили су комунисти, политички комесари и партијски радници у свим партизанским јединицама гдџа и у овој Бригади. Наиме, без објашњавања борцима путева којима ће се стићи до циља, тј. до ослобођења земље и стварања нове, народне власти, не би им ни циљ био јасан. Исто тако, без објашњавања путева могло се стићи и другомј циљу, а не оном којем их је водила Комунистичка партија и парола „Смрт фашизму — Слобода народу“. Баш то је и била задаћа политичких комесара и партијске организације у Бригади: стално и без престанка објашњавати ту паролу борцима и народу на чијем је терену дјеловала Бригада. То су они у радили готово годину дана трајања и ратовања Одрџа. То су они наставили и у Бригади све до побједоносног завршетка народноослободилачког рата и револуције. А та парола „Смрт фашизму — Слобода народу“ била је најједноставнија, најпривлачнија и најљепша парола коју је један ослободилачки покрет измислио и ноео у себи.

Објашњавање ове паролџ било је утолико потребније, што је мали број бораца прије устанка и чуо за фашизам. Још мање су знали шта фашизам као диктатура крупног капитала носи у себи и са собом, тј. да он води поробљавању других народа, уништењу слободе и људског достојанства. Њемачки и италијански окупатори били су носиоци те и такве идеологије, па објашњавајући борцима потребу што жешће борбе против окупатора кроз објашњавање паролџ, истовремено је објашњаван и фашизам као идеологија најмрачнијих снага.

Сразмјерно је мали број бораца, такође прије устанка, чуо за Комунистичку партију и њен програм и шта комунисти желе и зашто се они боре. Сада у устанку, када је Партија изишла из илегалности и када је повела народ у ослободилачку борбу, у Подгрмеч је стигао један број комуниста из градова Босанске Крајине, а синови Подгрмеча (ћаци, студенти и један број радника) могли су отворено шворити о свему што комунисти желе и зашто се боре. У Одрџу, а сада у Бригади, требало је непрекидно и у разним приликама и облицима говорити бор-

тима о томе. Била је то прије свега, задаћа политичких комесара и партијских радника Бригаде.

И још један појам требало је објаснити борцима: улогу политичког комесара. Та се функција појавила у првим устаничким јединицама. Поготову у времену формирања и израстања Одрета у борбену партизанску јединицу. Трбало је времена да и сами политички комесари схвате своје мјесто и улогу, а да се не говори о несхватању те улоге, неразумијевању, па код неких бораца и о извјесном подозријењу према политичким комесарима, о неразумијевању односа политичких комесара и командира, односно команданата. Многи од политичких комесара нису ни знали да је Фурман, политички комесар легендарног Чапајева, дао најједноставније објашњење односа политичког комесара и команданта. Наиме, када је наљућен Чапајев питао свог комесара: „Ко је газда у Дивизији, Ти или ја?“, Фурман је одговорио: „Ти и ја“. Иако највећи број тадашњих политичких комесара Одрета, а доцније Бригаде, није имао прилике ни услова да сазна за тај разговор Чапајева и његовог политичког комесара Фурмана, у пракси су уопостављали такве односе са својим командирима и командантима. Јер, у ономе: „Ти и ја“ била је суштина улоге политичког комесара који ни по чему није био старији и већи „газда“. То су биле двије стране истога бића. Командири и команданти су били војнички васпитачи и одговорни за војна питања у јединици. Дужност политичких комесара састојала се у томе да им помажу у што успјешнијем извршавању тих задатака, и то на тај начин што су васпитавали борце да буду дисциплиновани, објашњавајући им због чега то мора бити; што су подизали њихов морал и њихову спремност да издрже све напоре пред којима су стајали у народноослободилачком рату. Знали су они да ће командиру бити увелико олакшан задатак, ако борци буду спремни да издрже тешке напоре ноћног марша, да подносе глад, неспавање и томе слично.

Истина, ауторитет војних руководиоца био је другачији, зависио је од успјеха акције, од чувања живота бораца у тој акцији, од њихове личне храбрости, од њиховог цјелокупног односа према борцима. Ауторитет и углед политичких комесара, заједно са свим тим, зависио је и од њихове умјешности да борцима пренесу убједљиву ријеч; од тога колико о бројним друштвено-политичким питањима знају и способности да то знање преносе на борце, од спремности да издрже више него други, да неприходно бдију над јединицом и онда када се други одмарају. да буду први у борби, а последњи на казану, како смо то често понављали. Баш такве смо изграђивали политичке комесаре у Бригади. Баш такве смо градили односе између војних и политичких руководиоца Бригаде.

У Статуту пролетерских народноослободилачких ударних бригада стоји: „Политички комесари јесу душа јединица. Они су представници народа и чувари народних интереса у јединицама. Они су иницијатори и руководиоци подизања политичког, војничког и идеолошког нивоа у јединицама.“

Да би били такви, комесари су били и морали су бити стално са борцима, у борби и покрету, на одмору и у борацким радостима, да се брину о њиховој исхрани, одјећи, здрављу, смјештају, да се брину о рањеницима, о забавном и културно-просвјетном животу бораца. Учест-

вујући тако у свакодневном животу бораца, они су градили и њихов и свој морал, сазнавали и омогућавали борцима да сазнају све што их интересује, градили су, подстицали и развијали у њима оно што је добро и позитивно/потискујући, уз једно разумно инсистирање, све оно што је било негативно код појединих бораца и у јединици. Додајмо овоме лику политичког комесара каквога смо градили и жељели да изградимо у Бригади, и то да су политички комесари били руководиоци који себи нису одређивали величину залогаја у ма коме то виду било!

Слично је, чак и у нешто израженијој форми, било и са замјеницима политичких комесара, партијским руководиоцима у јединици. Ова функција, као и функција замјеника командира чете и команданата, уведена је у јединицама народноослободилачког рата на основу Савјетовања у Столицама двадесет шестог септембра 1942. године.

Замјеник, односно помоћник политичког комесара одговарао је за партијски рад у јединици и чинио је неодвојиву цјелину са радом војног и политичког руководиоца. Било је то, како бисмо ми то данас рекли, истинско колективно руководство. Заједно са тим партијским пословима, замјеник политичког комесара, водио је и бригу о раду скољевске организације у јединици.

Функција замјеника политичког комесара, као што је био случај и са функцијом политичког комесара, још у Одреду је добила одређени садржај, значај и мјесто. Формирањем Бригаде те двије функције још више су добиле на значају, те је самим тим и њихова одговорност за стање у јединици била већа.

И када говоримо о њиховим функцијама у Бригади и профилу њих као партијских и политичких радника, овдје морамо само споменути јер ће о томе доцније бити много више ријечи, да је, прије свега, њихова задаћа била да непрекидно и у свакој погодной прилици, уз стално објашњавање пароле „Смрт фашизму — Слобода народу“, истовремено говоре о братству и јединству, као основној пароли устанка и револуције, јер је у Бригади већ био поприличан број Хрвата и још више) Муслимана. Та тема била је присутна у свакодневном политичком раду у Бригади.

Овдје такође морамо рећи да је Шеста бригада имала „привилегију“ у односу на друге крајишке бригаде, што су на терену, иза линије њеног фронта, дјеловали срески комитети КП и НО одбори, Окружни комитет за Подгрмеч и Обласни комитет за Босанску Крајину. Од ових комитета, а нарочито од Окружног и Обласног комитета у Бригаду су, у руке политичких комесара и њихових замјеника — партијских руководилаца, стизали благовремено бројни пропагандни материјали као радио-вијести, штампана, материјали намијењени културно-просвјетном и забавном животу у јединици. У саставу и под руководством Обласног комитета на тим пословима радили су дивни агитатори и пропагандисти, у то вријеме најписменији људи Босанске Крајине и већ познати књижевници и пуџлицисти: Бранко Нопић, Скендер Куленовић, Никица Павлић и Вилко Винтерхалтер. Црвена армија је имала Иљу Еренбурга, чији су чланци и говори позивали црвеноармејце само на мржњу према хитлеровцима и завршавали су се оним познатим: „Убиј га, друже борче!“ Бранко, Скендер, Никица и Вилко, били су агитатори другог кова. Њихове писане ријечи вишеструко су служиле политичко-васпитном дјеловању у једи-

ницама народноослободилачког рата. Сваки је од њих, на свој начин, дјеловао на подизању свијести бораца, борби против шовинизма, а за братство и јединство, против пљачке, паљења, кукавичлука, освјетљавали су живот сељака и радника у Краљевини Југославији, указивали на путеве којима треба ићи да бисмо стигли до државе коју стварамо кроз борбу.

Бранко Ношић био је њихов, рођен ту у Хашанима и познавао је те сељаке борце као свој „празан џеп“ у студентским данима. Говорио је њиховим језиком. Још као дјечак пјевао је десетерачке пјесме о згодама и незгодама у селу, осуђивао је крађе, подвале и преваре сељака. У народноослободилачком рату наставио је то исто, али сада мало друкчије. У првој години успона, док се још Одред стварао, поруке његових пјесама биле су усмјерене против пљачки и паљевина муслиманских кућа, на искоријењивање кукавичлука једних а истицање храбрости других, на развијање братства, на популарисању улоге и рада народноослободилачких одбора, што боље снабдијевање војске, рада Антифашистичког фронта жена, омладине и сл. Све то у виду „Рапорта“, „Врапца“, скеча, разних пригодних пјесмица, шаљивих причаца, писама борцу и сл.¹ Тада и касније, у свим тим његовим „писанијама“ било је позива на што успјешнију акцију, позива омладини да ступа у редове бораца НОР-а, да се бори за слободу, за братство међу народима, осуђивани су терор, пљачка и паљевине. Сврстао је он усташе и четнике у ровове и бункере заједно са Нијемцима и Италијанима, направио скеч о „талијанашима“ упознавајући сељаке да им Италијани нису никакви заштитници од усташа, како су се покушавали представити. Све је то стизало до јединица и бораца и постајало драгоцјен материјал у рукама политичких комесара и њихових замјеника, скојевских руководиоца и свих оних „задужених“ за развијање културно-просвјетног и забавног живота у Одреду, Шестој бригади и у другим јединицама НОВ и ПОЈ у Босанској Крајини.

Велики прилог политичко-васпитном и културно-забавном животу у Бригади, велику помоћ политичким комесарима и партијској организацији у њиховом раду, давао је и Скендер Куленовић. Борци су уживали у његовим „рапортима“, „Врапцу“, скечевима и сл. Пјесма „Писмо Јове Станивука“ била је присутна, понављана и памћена у свакој јединици Бригаде. А тек „Стојанка мајка Кнешпољка“! Посебно када је на приредбама била зналачки читана. И како је велики број бораца у младости васпитаван на народним пјеемама, а многи су неке од тих пјесама знали напамет (Смрт мајке Југовића, на примјер), то су неки политички комесари поредили Мајку Стојанку и Мајку Југовића, говорећи да је Мајка Југовића испустила душу за својим синовима (Ал' ту мајка одољет не могла, препуче јој срце од жалости), Стојанка не плаче, не очајава. Погинуле синове Срћена, Мрћена и Млаћена сада замјењују сви борци и постају њени синови, зове на освету, зове у бој, тражи да се настави борба до побједи („Оевега је жедно Кнежпоље“). Скендерова пјесма је постала пјесма бораца, саставни дио њихове борбе.

¹ Послије паљења Кљеваца, на примјер, написао је: „На Кљевцима јуриш чине, паризанске дестине, Јунаци су нема шале, само куће да не пале.“

И Вилко Виинтерхалтер и Никица Павлић, као писци бројних чланака и уредници листова који су у то вријеме излазили на територији Босанске Крајине, давали су значајан допринос, свој велики прилог политичком раду у Бригади. Као уредници они су помагали борцима дописницима, подстицали их и упућивали у писање. Њихове оригиналне чланке су, пред борцима, прорађивали политички комесари. Још почетком устанка Никица је у Дрвару организовао издавање листа „Герилац“ на чијим страницама је, без грешке, устаницима објашњавао циљеве НОБ-е и ширину народноослободилачког покрета, а за вријеме најжешћих битака на Козари 1942. године организовао је издавање вијести. Знао је боље него ико шта за борце у тој и таквој козарској ситуацији значе вијести са фронта и битака на Козари, вијести о борбама партизана широм земље. Те вијести су подизале морал бораца и спремност народа у окружењу да истраје у тој надчовјечанској борби. Никица је био први који је у малој брошури „Јасеновац“, коју је зналачки сачинио на основу приче побјеглих партизана из јасеновачког логора, изнио сву грозоту тога усташког злодјела. Као врстан новинар знао је шта значи писана ријеч о крвавим усташким злочинима, пренио те изјаве бјегунаца у малу књижицу, која је борцима и народу, а доцније и цијелом свијету преко радио станице „Слободна Југославија“, објаснила каква је то Павлићева Независна Држава Хрватска.

Због свега тога Никица Павлић, Вилко Винтерхалтер, Скендер Куленовић, а посебно Бранко Иопић, имају веома значајно мјесто и велике заслуге у развијању политичког рада, културно-просвјетног и забавног живота у Шестој крајишкој бригади.

2. Рад Партије и организационо-кадровска питања

Приликом формирања Бригада је имала 2.260 бораца, 19 партијских организација са 160 чланова, 65 кандидата и 289 скојеваца. Свака чета имала је своју, иако не баш увијек бројну, партијску ћелију. Сви чланови Штаба Бригаде и штабова батаљона били су чланови КП. Највећи број командира чета, изузев занемарљивог броја захмјеника командира, били су такође чланови КПЈ. Пред саму одлуку о формирању Бригаде, у чланство Партије примљен је велики број дотадањих кандидата за чланство у Партији, као и извјестан број скојеваца. Такође су за чланство у Партији кандидовани борци који су то по својим карактеристикама и заслуживали. Али оно што је било и најбоље и најпозитивније била је чињеница да су готово сви борци усвојили линију народноослободилачке борбе и чврсто су држали иушку у руци, што би се рекло. Уз то, велики број бораца, а иоготову они млаћи, завршили су основну школу, били су иисмени, неки су читали и напредну пољопривредну литературу, бавили се политиком, припадали опозиционим странкама. То је условило њихово брже усвајање линије Партије и НОП-а. Посебно је интересантно да су овдје у Подгрмечу они најраднији сељаци, сељаци који су „нешто имали“, бесповратно прихватили устанак и у њему учествовали са цијелом породицом и свим имањем. Такав борачки састав Бригаде био је веома погодан за рад партијских секретара, помоћника политичких комесара. Само њихова младост и недовољно искуство као партијских

радника условило је да поприличан број бораца, који су се већ више од годину дана тукли на линији КП за слободу и стварање нове власти, нису постали чланови Партије. Недостајала је смјелост и потребна ширина за пријем већег броја бораца у Партију.

У октобру мјесецу, након формирања Бригаде, а по Одлуци Централног комитета КПЈ, у Бригаду је стигао Политодјел у саставу: Милош Пајковић, Боса Цветић и Коста Боснић. Њихова првенствена задаћа била је да организују и развијају партијски живот и рад у Бригади. Није то био некакав форум који би руководио партијским радом. Њихова је задаћа имала инструкторски карактер: да правилно тумаче и објашњавају партијску линију, да пружају помоћ у развијању партијске линије, да пружају помоћ у развијању партијског организационог рада, да пружају помоћ у политичком раду у Бригади и на терену, да раде на избору, васпитању и подизању партијских кадрова. Политички комесари и њихови замјеници били су онај основни ослонац Политодјелу у његовом веома одговорном раду.

Долазак Политодјела у Бригаду изазвао је двоструко реаговање: једни су се борци питали због чега је Политодјел дошао и шта је њихова задаћа, а други су се радовали, јер су већ првих дана осјетили шта значи њихов рад. Милош Пајковић и Боса Цветић дошли су из пролетерских јединица, па су већ самим тим уживали велики углед код бораца, а посебно код партијских руководилаца. Коста Боснић је био „наш“, „домаћи“, признат, познат и вољен омладински руководилац на терену дрварском и подгрмечком. Убрзо су, не само политички и војни кадрови, него и борци осјетили шта значи долазак Политодјела. Партијске организације у четама све су чешће тражиле њихову помоћ и радовали су се њиховом боравку у јединици. Доласком Политодјела у Бригаду је започео веома интензиван партијско-политички и васпитни рад на широком фронту. У данима одмора и предаха водили су они разговоре са борцима и командним кадром о пролетерским јединицама и животу у њима, о стању народноослободилачког покрета у Србији и Црној Гори, о стању на источном фронту и борбама у Африци, о свему ономе што је у датом моменту било интересантно и актуелно. Било је ту питања из политике и науке, борби у земљи и развоју НОП-а. Све је то изискивало да они буду непрекидно у јединицама и са борцима. Тај велики посао радили су свесрдно, са великим успјехом и видним резултатима. Број чланова Партије стално се повећавао. Састанци ћелија одржавани су редовније. Покренут је идеолошки, политички, забавни и културно-просвјетни живот у јединицама.

Партијским радом у батаљонима руководили су батаљонски бирои који су сачињавали замјеници политичких комесара чета као секретари партијских ћелија. Замјеник политичког комесара батаљона био је секретар батаљонског бироа. Нешто доцније у батаљонске бироје су укључени и политички комесари батаљона као и батаљонски руководилац СКОЈ-а. Таква партијска организација остала је све до завршетка народноослободилачког рата.

Батаљонски бирои су на дневни ред својих састанака стављали она питања која је наметала потреба борбе и стање у четама. Ти би састанци почињали, обично, са извјештајима о стању у јединицама о ономе проблему који је био на дневном реду (наредна или прошла акција и

држање комуниста, питање дисциплине, морала, борбености, братства, односа према новим борцима, однос према народноослободилачким одборима и држање јединица на терену и много другога).

Састанцима батаљонских бироа, по правилу, би присуствовао замјеник политичког комесара Бригаде. Зависило је од проблема који су били на дневном реду и војно-политичког стања у батаљону, да ли ће састанку присуствовати један или сви чланови Политодјела, па и политички комесар Бригаде. Послије ових састанака, о истим питањима, би били одржавани и партијски састанци по четама. Понекад су на тим састанцима били преношени, коментарисани или прерађивани закључци са батаљонског бироа.

Утјецај батаљонских бироа на рад четних ћелија растао је из дана у дан. Била је то знатна помоћ у раду четних ћелија. Замјеници политичких комесара, као секретари тих ћелија, просто су се школовали на састанцима батаљонских бироа: учили су како се организује састанак, учили су како се износе проблеми и како им се прилази. Били су то одлични млади кадрови, али са малим партијским искуством. У већини са оскудним општим образовањем. Често и са најнужнијом писменошћу. Али је њихова спремност да сазнају и да што више науче била веома примјетна. По правилу су то били храбри борци и писменији од осталих. Но, то није било довољно за шире развијање партијског рада и утјецаја Партије у чети, за одабирање и пријем кандидата, а затим за чланове Партије. Ради свега тога била им је потребна и добродошла свака помоћ батаљонског бироа, замјеника политичког комесара батаљона и чланова Политодјела. И та помоћ није изостајала.

Уз ту помоћ ови секретари партијских ћелија чета, готово су без изузетка почели да се успјешније сналазе на дужности партијског радника у чети. Знали су они да изаберу она најактуелнија питања и проблеме, да им дају партијско-политичко обиљежје и да их, као такве, стављају на дневни ред састанка четне ћелије: стање исхране, одјеће, здравља, односе међу борцима, односе према рањеницима, однос према другарицама и женама уопште, владање на терену, однос старих према новим борцима, појединачни случајеви бораца и др., дакле свега онога од чега је зависило успјех у борби против непријатеља са што мање сопствених губитака. То је све служило грађењу свјесне дисциплине и једног новог морала народног борца. Тако је то ишло од почетка па до завршетка борбеног пута Бригаде. Наизглед су се бројна питања понављала у расправљању, али су се она освјетљавала увијек у новим условима и као нова појава.

Била је и пракса да се с времена на вријеме одржавају и батаљонски партијски састанци и батаљонске политичке конференције, на којима је изношена општа и актуелна политичка ситуација, стање у батаљону и Бригади, борбе партизана у другим крајевима земље, стање на савезничким фронтима. На тим конференцијама постављани су партијски задаци комунистима. Понекад су на тим конференцијама, тајним гласањем, бирани и чланови батаљонског бироа. Дешавало се да комунисти промијене састав батаљонског бироа (Четврти батаљон) или да промијене поједине чланове (Други батаљон), као што је то био случај на конференцијама комуниста ових батаљона које су одржане јула 1943. године. Разлози за тајно гласање и измјене у саставу бироа пока-

зали су се оправдани. Избор нових чланова — ријеч је о замјеницима политичких комесара чета и замјеника политичког комесара батаљона — био је веома добар, као што се, уосталом, увијек показивало када су се питали борци и када су они о томе непосредно одлучивали. Доцније је то искуство све чешће коришћено.

Партијском раду у Бригади много је помогло и оснивање Дивизијског комитета, који је био састављен од замјеника политичких комесара бригада. Члан Дивизијског комитета био је и политички комесар Дивизије. За секретара Комитета биран је један од замјеника политичких комесара бригада. Први секретар Дивизијског комитета Четврте крајишке НОУ дивизије, којој је припадала и Шеста бригада, био је Драгослав Мутаповић, замјеник политичког комесара Друге бригаде. Затим Блажо Буричић, замјеник политичког комесара Осме бригаде. Посљедњи је био Рахмија Кадинић, такође замјеник политичког комесара Осме бригаде.

Први састанак Дивизијског комитета одржан је почетком јануара 1943. године у селу Рујишка. Навешћемо дневни ред тог састанка, а према Извјештају који се налази у Архиви ЦК БиХ, и то ради тога што су готово сви састанци Комитета имали исти или приближно исти дневни ред. Разлика је била само у томе што су додавани они нови моменти који су се дешавали у борби против фашизма на путу за остваривање циљева борбе партизана Југославије (побједа код Стаљинграда, протјеривање Нијемаца из Африке, Прво и Друго засједање АВНОЈ-а, стварање ЗАВНО БиХ и НОФ БиХ, отварање другог фронта, споразум Тито — Шубашић, укидање Коминтерне и томе сл.). Ево тог Дневног рада са састанка Дивизијског комитета у Рујишкој:

1. Осврт на најновије моменте у развоју војно-политичке ситуације;
2. Извјештај о стању у партијским организацијама бригада и партијској организацији Дивизије;
3. Дискусија о извјештајима и задаци;
4. Формирање партијског комитета Дивизије;
5. Разно.

Замјеник политичког комесара Шесте бригаде, Урош Богуновић — Роца, био је на партијском курсу у Бихаћу за вријеме одржавања овог састанка, па је, умјесто њега, састанку присуствовао Милош Пајковић, који је поднио и Извјештај о стању партијске организације у Бригади. О томе у Извјештају стоји и ово: „До доласка Политодјела стање у партијским организацијама било је слабо. У Партији је владао организациони хаос. Због секташког рада по питању пријема нових чланова Партије је сведена на мали број чланова. Реорганизација је извршена и дала резултате. Политички рад доста слаб. Теоретска изграђеност недовољна. Осјећа се недостатак у партијским и политичким руководиоцима. Дисциплина и борбеност на висини..

Ако је ово посљедње тачно, а тачно је, онда све ово напријед речено не може да стоји. Можда се једино може говорити о извјесном секташтву, односно строжијим мјерилима пријема у Партију. За овакву оцјену стања можда је послужило стање партијске организације која је била у пролетерским јединицама, гдје није било неписмених, гдје је највећи број бораца био учлањен у Партију или СКОЈ, онолико мало сељака колико је овдје у Бригади било радника и ћака и др.

зали су се ооравдани. Избор нових чланова — ријеч је о замјеницима политичких комесара чета и замјеника политичког комесара батаљона — био је веома добар, као што се, уосталом, увијек показивало када су се питали борци и када су они о томе непосредно одлучивали. Доцније је то искуство све чешће коришћено.

Партијском раду у Бригади много је помогло и оснивање Дивизијског комитета, који је био састављен од замјеника политичких комесара бригада. Члан Дивизијског комитета био је и политички комесар Дивизије. За секретара Комитета биран је један од замјеника политичких комесара бригада. Први секретар Дивизијског комитета Четврте крајишке НОУ дивизије, којој је припадала и Шеста бригада, био је Драгослав Мутаповић, замјеник политичког комесара Друге бригаде. Затим Блажо Буричић, замјеник политичког комесара Осме бригаде. Посљедњи је био Рахмија Кадинић, такође замјеник политичког комесара Осме бригаде.

Први састанак Дивизијског комитета одржан је почетком јануара 1943. године у селу Рујишка. Навешћемо дневни ред тог састанка, а према Извјештају који се налази у Архиви ЦК БиХ, и то ради тога што су готово сви састанци Комитета имали исти или приближно исти дневни ред. Разлика је била само у томе што су додавани они нови моменти који су се дешавали у борби против фашизма на путу за остваривање циљева борбе партизана Југославије (побједа код Стаљинграда, протјеривање Нијемаца из Африке, Прво и Друго засједање АВНОЈ-а, стварање ЗАВНО БиХ и НОФ БиХ, отварање другог фронта, споразум Тито — Шубашић, укидање Коминтерне и томе сл.). Ево тог Дневног рада са састанка Дивизијског комитета у Рујишкој:

1. Осврт на најновије моменте у развоју војно-политичке ситуације;
2. Извјештај о стању у партијским организацијама бригада и партијској организацији Дивизије;
3. Дискусија о извјештајима и задаци;
4. Формирање партијског комитета Дивизије;
5. Разно.

Замјеник политичког комесара Шесте бригаде, Урош Богуновић — Роца, био је на партијском курсу у Бихаћу за вријеме одржавања овог састанка, па је, умјесто њега, састанку присуствовао Милош Пајковић, који је поднио и Извјештај о стању партијске организације у Бригади. О томе у Извјештају стоји и ово: „До доласка Политодјела стање у партијским организацијама било је слабо. У Партији је владао организациони хаос. Због секташког рада по питању пријема нових чланова Партије је сведена на мали број чланова. Реорганизација је извршена и дала резултате. Политички рад доста слаб. Теоретска изграђеност недовољна. Осјећа се недостатак у партијским и политичким руководиоцима. Дисциплина и борбеност на висини..

Ако је ово посљедње тачно, а тачно је, онда све ово напријед речено не може да стоји. Можда се једино може говорити о извјесном секташтву, односно строжијим мјерилима пријема у Партију. За овакву оцјену стања можда је послужило стање партијске организације која је била у пролетерским јединицама, гдје није било неписмених, гдје је највећи број бораца био учлањен у Партију или СКОЈ, онолико мало сељака колико је оvdје у Бригади било радника и ћака и др.

Уз то, чињеница је да је један број чланова Партије који су били у Одреду задржан на терену Подгрмеча у органима власти и друштвено-политичким организацијама. Чињеница је, такође, да су највећи број партијских и политичких кадрова били сељаци-борци, синови Подгрмеча, у најбољем случају грађевински, шумски или пружни радници, мањи број са средњом школом. Кроз борбу и практични партијско-политички рад они су израстали и развијали се у кадрове који су стицали повјерење комуниста и бораца. Мјерено тим мјерилима стање у Бригади могло се оцијенити много повољније, јер је заиста тако и било.

Вратимо се ипак закључцима и задацима овог састанка Дивизијског комитета, просто због тога што ће ти закључци и постављени задаци неколико мјесеци бити у свакодневној пракси партијских организација Бригаде. На партијске организације Бригаде са тога састанка пренијето је: прво, свестрано учвршћење руководеће улоге Партије, јер поједине партијске организације живе изразито slabим партијским животом (штабови, санитет, интендантура, приштапске јединице); друго, омасовити партијску организацију. Нарочито посветити пажњу раду СКОЈ-а и раду са кандидатима. Уносити дух критике и самокритике, повјерење чланства, чишћење од колебљивих и Партији туђих елемената; треће, питање кадра — уздизање и правилан распоред. Појава бирократизације кадрова.

Били су то закључци и задаци са тог првог састанка Дивизијског комитета. Слични закључци и задаци постављани су и доцније, послје сваког одржаног састанка. Ти састанци су одржавани у одређеним временским размацима, према указаној потреби. Наметало их је стање партијских организација у бригадама, политички догађаји у земљи и свијету. Онда када је требало разјаснити одређене догађаје и проблеме, уједначити ставове, утврдити нове задатке.

Састанцима Дивизијског комитета присуствовали су, по правилу, један или два члана Обласног комитета Партије за Босанску Крајину. Доцније, када је Четврта дивизија прешла на сектор Травника, онда су то били чланови Покрајинског комитета.

Посљедњи састанак Дивизијског комитета одржан је четрнаестог марта 1945. године код Травника. Састанку су присуствовали и политички комесари све три бригаде Дивизије. Дневни ред састанка био је:

1. Политички рад — а) план тема и б) методи рада;
2. Културни рад;
3. Војнички рад.

На састанку се показало да свака бригада има свој програм рада и да се тај програм успјешно остварује. Постављено је питање одговорности, личног уздизања кадрова, војничког и културног нивоа, питање међусобних односа и др.

Почетком 1943. године Бригада је имала 1.668 бораца, 195 чланова Партије, 100 кандидата, те 403 чланова СКЈ-а. Био је то бројно и квалитетно знатан напредак у односу на раније стање. Ти комунисти и чланови СКОЈ-а успјешно су водили Бригаду из борбе у борбу.

Повећање чланова СКОЈ-а било је за сваку похвалу и доказ да је Бригада носила карактер младости, а тиме и спремности за извршење све сложенијих и тежих задатака који су стајали пред Бригадом. По-

себно треба истаћи спремност да без већих проблема напусте Подгрмеч када то ситуација буде захтијевала. А за то није требало дуго чекати.

Партијска организација Бригаде имала је сталну и непосредну везу са Обласним, односно Покрајинским комитетом и ЦК КПЈ, било преко замјеника политичког комесара Бригаде, било преко Политодјела, или Дивизијског комитета. Те везе, писмене и инструктивне, доприносиле су даљем развијању партијског рада.

Обласни, односно Покрајински комитет и ЦК КПЈ, посебно се интересовао за опште стање у Бригади, за стање Партије, за погинуле и рањене чланове Партије, за однос према рањеницима уопште. За овакво интересовање било је и оправданих разлога.

Наиме, концем 1942. и првих мјесеци 1943. године Бригада је водила непрекидне борбе на широком фронту од Бихаћа, преко Босанске Крупе и Новске планине; па све тамо до Санског Моста. У тњм борбама било је много бораца избачених из строја а доста их је и погинуло. Само у борбама за ослобођење Санског Моста, у децембрским данима 1942. године погинуло је 7 чланова Партије. Међу њима су била и 4 млада и веома перспективна командира: Предојевић Милош, Малешевић Душан, Медаревић Бранко и Гавран Душан. О погибији ова 4 командира написан је веома топао чланак у листу „Млади Крајишник“, као што је то писано и о свим погинулим храбрим борцима Бригаде. Онда у току такозване четврте непријатељске офанзиве изгинуо је такође један број бораца и чланова Партије, па зато и није чудо што су се партијска руководства непрекидно интересовала и тражила извјештаје о погинулим и рањеним борцима, непрекидно наглашавајући да се морају што више чувати животи бораца и бринути о рањенима. Било је то прије свега политичко питање и питање морала Бригаде.

Број чланова Партије није се смањивао само погибијом и избацивањем из строја. Израслији партијски и војни руководиоци, чланови Партије, одлазили су у друге новоосноване јединице. Велики одлив партијског чланства десио се новембра мјесеца 1942. шдине када је издвојен комплетан Трећи батаљон Бригаде да би послужио као основа за формирање Осме крајишке НОУ бригаде. Само пола године каеније издвојена су из Бригаде два батаљона (Четврти и Други) који су кренули на посебан задатак у склопу задатака Пете дивизије, а у вези са такозваном петом непријатељском офанзивом. По извршењу тога задатка ова два батаљона, заједно са свим руководећим кадром и свим члановима Партије, са малим изузетком, распоређени су у Прву и Четвргу крајишку НОУ бригаду. Тако је за пола године Бригада дала три батаљона бораца са преко 100 чланова Партије. Колико је познато, то није био случај ни са једном другом јединицом у НОР-у! Издвајање ових батаљона изискивала је потреба борбе, али је тражило и изузетне напоре од комуниста који су остали у Бригади, посебно од партијско-политичких кадрова како у погледу извршавања борбених задатака, тако и у погледу стварања нових батаљона, прихватања нових бораца и омасовљења Партије.

Подгрмеч не би био то што је био у току народноослободилачког рата ако не би могао да надокнади одлазак око 900 бораца из Шесте подгрмечке бригаде у тако кратком року. Партијска организација на терену била је организационо и кадровски тако зрела да је могла да мобилише и укључи у Бригаду велики број нових бораца у кратком

року, а бригадна партијска организација да у своје редове укључи све оне који су блиски Партији и који се већ двије године боре под њеном заставом. Подгрмеч је био не само неисцрпан извор хране у току НОР-а, него и неисцрпан извор бораца. Бригада је попуњена убрзо, најприје са једним, а затим и са још једним батаљоном. Партијска организација се обнављала новим члановима КПЈ и новим члановима СКОЈ-а. Кроз кратке курсеве они су се упознавали са идејном основом и организационом структуром Партије.

На једномјееечни Партијски курс који је ЦК КПЈ организовао у Бихаћу, концем новембра, упућени су другови: Петар Војиновић, замјеник команданта Бригаде, Урош Богуновић — Роца, замјеник политичког комесара и Раде Ерцег, политички комесар Првог батаљона. Почетком јануара 1943. године, а по успјешном завршетку курса, они су се вратили на своје дужности. Послије тога на курс су упућени Милорад Мијатовић, командант бригаде, Ороз Иво, политички комесар Четвртог батаљона, Гајановић Лазар и Богуновић Слободан, политички комесари чета. Непријатељска офанзива на територију Бихаћке Републике, која је улиједила половином јануара 1943. године, није дозволила да и ови кадрови заврше овај курс. Овај курс је био веома користан како за саме учеснике, тако и још више за партијски рад у јединицама.

Како је Бригада стајала пред све сложенијим и тешким борбеним задацима, то се Обласни, а послије и Покрајински комитет, све више интересовао за стање партијске организације и стање борбене, моралне и сваке друге спремности бораца за нове задатке. Тако је Обласни комитет почетком јануара 1943. године упутио писмо замјеницима политичких комесара бригада Четврте дивизије, у којему тражи редовно извјештавање о стању у партијским организацијама: „Редовно нам шаљите имена погинулих чланова Партије, њихово занимање, родно мјесто, да ли је отац породице или не, јер ћемо о тим људима морати писати и говорити на зборовима и конференцијама. Исто тако морамо знати да ли је који члан Партије кажњен било којом казном војничком или партијском.“ У истом писму Обласни комитет наглашава да политички комесар или његов замјеник мора водити списак погинулих чланова Партије. Та брига Обласног комитета за чланове Партије и погинуле борце савјесно је преношена у јединице.

Овим, као и другим писмима и инструкцијама, Обласни комитет, а доцније и Покрајински комитет, пружали су драгоцену, неопходну и цијењену помоћ партијским организацијама и партијским радницима у Бригади. Веза партијских организација Бригаде са овим партијским руководствомима није никако прекидана, јер су ова руководства непрекидно била на слободној територији коју је бранила и ослобађала Бригада заједно са осталим јединицама на територији Босанске Крајине. Изузетак чине завршне ратне операције, када се Бригада нашла на територији Хрватске и Словеније.

Након непуну годину дана рада из бригада су, па тиме и из Шеете бригаде, повучени политодјели. Био је то, поред осталог, и знак да су се партијске организације у бригадама осамосталиле, али не и толико да им не би требала инструкторска и друга помоћ у свакодневном раду у времену пуном политичких догађаја, у времену великог прилива бораца са новоослобођених територија и из градова, оних који су долазили из

разбијених домобранских и четничких јединица. Ради тога је ЦК КПЈ упутио у 4. дивизију Политодјел у саставу: Душан Дозет — Дуде, Јелена Вујовић, Живан Димитријевић — Гија, Вељко Миловановић — Поп и Анђелко Вељић — Брана. Раду Партије и СКОЈ-а у бригади они су давали велику помоћ.

Половином 1943. године пред Бригаду су постављени нови задаци: покретање са Подгрмеча и ратовање на другим теренима Босанске Крајине. Све даље од Подгрмеча. То је захтијевало да се мијења и у правцу тих нових задатака усмјери рад Партије и СКОЈ-а, како би, без већих проблема и невоља (осипање, дезертерство и сл.), Бригада могла да успјешно изврши и нове задатке.

„Својим ранијим војним задацима, — пише у једном извјештају посланом Обласном комитету деветог јуна 1943. године — својим цјелокупним животом и развитком била је (Бригада) стављена у дефанзиван положај и везана за један ужи сектор дјеловања и борбе. Таквом њеном положају био је саображен цјелокупни војнички, политички и партијски рад.“ А баш тако је било, па је томе требало подредити и метод партијског рада у свим јединицама Бригаде.

Дошло је вријеме за покрет. Најприје на десетодневни задатак правцем Рибник — Босанско Грахово — Книн — Гламоч, да би се накратко вратила у Подгрмеч, па опет кренула даље. Поново би се вратила и опет одмакла мало даље, али још увијек не тако далеко да борци не би видјели Трврх на Грмечу. Послије ослобођења Приједора, битке за Бања Луку и краћег задржавања у близини Подгрмеча, да се борци „пресвуку“, како је било уобичајено да се каже, што је значило да се борци виде са својим женама и дјевојкама, почетком Октобра 1944. године, Бригада је кренула на сектор Травника, да би учествовала у његовом ослобођењу и са осталим бригадама Четврте дивизије надвила се, одлучно, на пругу Сарајево — Зеница. Послије завршетка битке за ослобођење Сарајева, Бригада је кренула на дуги марш и у посљедњу своју велику битку, за ослобођење Карловца.*

Од покрета из Подгрмеча па до завршних операција, партијска организација Бригаде постављала је пред комунисте на расправљање оне задатке које је наметала дата ситуација, али су на дневном реду сваке поједине ћелије у јединицама остајала она стална питања: организационо, пријем нових чланова, кадровска питања, брига за људе, борба за братство, против присвајања туђега и сл. Однос према краљу у Лондону, однос према савезницима и антихитлеровској коалицији, објашњавање пароле „Нема повратка на старо“ и др. била су она политичка питања која су се такође расправљала на партијским састанцима.

Најбоље мјерило партијског рада у Бригади била је њена борбена способност и спремност бораца да иду до краја у борби за остварење циљева народноослободилачког покрета. А све је то било веома видљиво, познато и признато.

Бригада је и раније, а нарочито у посљедње године ратовања, послала велики и сталан расадник војничких и политичких кадрова који су одлазили за руководиоце у друге јединице. И то је био доказ успјешног партијског рада који је имао своје драгоцене корјене у Првом крајишком одреду, а који су партијски кадрови Бригаде успјешно наставили. И поред тога што су из Бригаде непрестано одлазили комунисти

на нове дужности, број чланова Партије стално се повећавао. Тако према Извјештају послатом Покрајинском комитету двадесет трећег јануара 1944. године, у Бригади је било 237 чланова Партије, 34 кандидата и 283 чланова СКОЈ-а. На сједници Дивизијског комитета, која је одржана четрнаестог августа 1944. године, партијска организација је бројила 291 чланова, 34 кандидата и 367 чланова СКОЈ-а. А према Извјештају од петог новембра 1944. године партијска организација је бројала 348 чланова, 34 кандидата и 326 чланова СКОЈ-а. Додајмо томе да је велики број бораца и комуниста и чланова СКОЈ-а у току борби око Травника и на прузи Зеница — Сарајево био избациван из строја, а да је један број кандидата за чланове Партије, а нарочито чланова СКОЈ-а, био биран за чланове Партије.

У сваком случају остаје веома видљиво да је партијска организација Бригаде имала снажан утјецај на свеукупно позитивно стање у Бригади, да је била оспособљена да самостално рјешава све политичке проблеме, да је прешла на слободније одабирање чланства, а тиме и на организационо и кадровско јачање партијске организације.

3. Идеолошко-политички рад

Одбрана слободне подгрмечке територије са офанзивним задацима кад год се за то укаже прилика и када се кретало на ослобађање градова (Босанска Крупа, Приједор, Љубија, Санеки Мост, Бихаћ) била је основна карактеристика Првог крајишког одреда. У таквом положају и са таквим задацима остала је и Бригада више од пола године. То је наметало логорски живот у Бригади, одређивало је начин исхране бораца, начин снабдијевања, смјештај рањеника и болесника. Све је то стварало веома повољне услове за несметан, интензиван и организован идеолошко-политички рад. Мало је било крајишких бригада, а да о пролетерским и другим бригадама и не говоримо, које су у то вријеме имале такве услове, али и такву потребу за идеолошко-политичким радом. Политички комесари били су „задужени“ да буду носиоци и организатори тога рада, одговорни за идејно-политичко стање у Бригади. Оцјена идеолошког и политичког стања у једници била је истовремено и оцјена рада политичких комесара у тим јединицама.

Чињеница да ниједан политички комесар (чете, батаљона, Одреда) није смијењен са дужности на дан формирања Бригаде, био је најбољи доказ да су политички комесари, за протеклу годину ратовања, од „задужених“ у прво вријеме за исхрану, за смјештај, за везу са народно-ослободилачким одборима и слично, израсли у организаторе и носиоце идеолошко-политичког рада. Неразумијевање, па понекад и подозрења понеких бораца које је било у тим уетаничким данима према самом имену „политички комесар“, отишло је у неповрат. Сами политички комесари су били најзаслужнији што је тога неразумијевања нестало у редовима бораца. Никаква непријатељска пропаганда против политичких комесара није више могла потхрањивати то неразумијевање и понегдје подозрење. Уз то, готово сви политички комесари у Одреду, а доцније и у Бригади, били су наши, подгрмечки синови. Чак и ако је било пребацивања појединих политичких комесара и партијских руководилаца са

„територије“ једног батаљона на „територију“ другог батаљона, еа једног краја Подгрмеча на други/ ови су својим радом и својом храброшћу обезбиједили потребан ауторитет и љубав бораца. Не треба такође заборавити да су се и сами борци интересовали за „родослов“ свих „дошљака“, па и политичких комесара. Политика Партије и била је ослонац на домаће кадрове и подизање домаћих кадрова.

Бригада није одмах имала организовану агитационо-гтропагандпу службу, радио апарате и технику за слушање и умножавање вијести и других материјала, технику за умножавање директивних и других чланака, али је, како смо то навели, иза својих леђа, у позадини, имала технику Окружног и Обласног комитета, па је штампана ријеч и вијест стизала у Бригаду, у датим приликама, редовно. Читање радио вијести био је онај редован посао који су обављали комесари или су организовали читање вијести и других материјала. Биле су то вијести о борби партизана у другим крајевима, које је доносила радио станица „Слободна Југославија“, вијести са источног и афричког фронта. Послије читања вијести, води се, по правилу, разговор о снази НОП-а, о снази антихитлеровске коалиције, о сигурној пропасти фашизма.

Доцније, када су батаљони, а затим и неке чете имале своје радио апарате, борци су благовремено обавјештавани о стању на ратиштима, о великим побједама партизана у свим крајевима земље, о побједи код Стаљинграда, Ел Аламејна, Орела, Курска, о искрцавању у Африци и на Сицилији, о отварању другог фронта. У разговорима који су вођени са борцима послје читања вијести, видан је био интерес бораца за све догађаје у земљи и свијету.

Поред вијести у јединицама су читани и прорађивани чланци из „Борбе“, „Младог Крајишника“ и др. Долазили су и материјали од хрватских партизана када се год за то указала прилика, а који су били намијењени идеолошко-политичком изграђивању бораца. Доцније, у другој половини 1943. године, поготову 1944., као и посљедње ратне године, таквих материјала је било све више у јединицама.

Значајни инструктивни и директивни чланци прорађивани су на заједничким састанцима политичког кадра Бригаде. Послије тога се то преносило на борце на четним конференцијама. Тако је на заједничком састанку политичких комесара и њихових замјеника, одржаном трећег и четвртог јануара 1943. године, прорађен чланак „Брига за нове кадрове“ („Борба“ број 21), по којему је вођена дуга и интересантна дискусија. На том састанку је прорађена и Прва глава Истбрије СКП(б) са закључком да ће се прорада наставити по батаљонима. Други догађаји и друге геме, срећом, то су заувјек одгодили.

Када су ослобођени градови Приједор, када је Бригада упала у Бању Луку, када је ослобођен Травник и други градови, политички делегати, политички комесари и њихови замјеници, завлачили су се у школе и библиотеке, тражили књиге по кућама, па су на тај начин стварали своју малу „приватну“ четну и батаљонску библиотеку, која је

¹ Тако су са „терена“ Другог батаљона пребачени на „терен“ Првог батаљона као политички комесари: Стојан Бјелајац, Раде Ерцег, Стојан Марић, Свето Личина и Борђе Маран.

такође служила политичком, идеолошком и културно-просвјетном раду у јединицама.

Прво засједање АВНОЈ-а, оснивање ЗАВНО БиХ-а, Друго засједање АВНОЈ-а и стварање Националног комитета ослобођења, одлуке тог засједања, стварање Народноослободилачког фронта БиХ-а, Техеранска конференција, Конференција у Јалти, укидање КОМИТЕРНЕ и други значајни политички догађаји у земљи и свијету биле су оне политичке теме које су прорађиване у Бригади.

На ред је дошло и раскринкавање краља и југословенске владе у Лондону. То је уносило посебну живост и давало посебан печат политичком раду.

Још много прије споменутих догађаја истицана је парола изговорена кроз уста Врховног команданта Јосипа Броза Тита „Нема повратка на старо“. То је тражило од политичких комесара и других партијских радника у Бригади да непрекидно објашњавају шта је то „старо“ на које „нема повратка“. При објашњавању се у томе понекад и претјеривало: „Неће бити пореза, неће се ићи на кулук, кад побједимо ићи ћемо на Крим“ и сл.¹ Старији и зрелији борци који су знали штошта од југословенске политике, доводили би, понекад, политичке комесаре у забуну својим питањем: „Како ће живјети држава без пореза, ко ће правити путеве ако неће народ“ и томе слично.

Било је и других питања сличних овима, али је иредоминантан одговор био: својом побједом народ ће одлучити какву државу жели. Политички комесари и руководећи кадрови у Бригади у времену раскринкавања краља и југословенске владе у Лондону били су дужни да учине све да борци и народ схвате и прихвате да ће стварање социјалне правде и националних права народа, братства међу народима и уређења државе, бити из основа друкчије од онога што је постојало прије почетка НОР-а, а побједа НОБ-е је већ видљив.

У циљу идеолошког изграђивања бораца и подизања њихове свијести, по батаљонима су организовани курсеви и предавања са темама као што су: фашизам, теорија партије, општа линија Партије, ослободилачки рат, национално питање у Јужној Славонији, значај НОФ-а БиХ и др. У одржавању ових курсева и предавања, као и у политичком и културно-просвјетном раду уопште, знатну помоћ пружао је Политодјел Дивизије: Душан Дозет — Дудо, Јелена Вујовић, Миладиновић Вељко — Поп и Анђелко Вељић — Брана. Својим заиста неуморним и зналачким радом они су дали не мали допринос подизању свијести бораца ове, као и других бригада Дивизије (Осме и Једанаесте) и њиховој идеолошкој и политичкој изградњи. На коме је нивоу била та свијест, најбоље показује чињеница да се ова Дивизија уврстила међу најборбеније јединице НОР-а.

Овдје не треба заборавити на чињеницу да је у политичком раду у Бригади у идеолошкој изградњи бораца непрекидно била присутна тема четништва и усташтва, о Дражи Михајловићу и Анти Павелићу, о иде-

¹ У Бригади је кружила и прича о томе да се неће десити оно што се десило прошлога рата, када се рат завршио па је командовано: „Налево круг“. На чело државе дошли су они који се нису борили за ослобођење.

олошкој основи једнога и другог покрета. Није то било емо теоретско и вербално објашњавање, него на конкретним примјерима који су били видни и познати борцима. Све се то повезивало са одлукама АВНОЈ-а и паролем „Нема повратка на старо“; па је из свијести бораца све више нестало средњих начелника, жандара, посланика и старих политичара, заленаша и гуликожа.

Посебно политичко питање био је однос према женама борцима, ратним другарицама и правилном односу према женама уопште. И то не због тога што су се ту дешавали неки крупни политички проблеми, него више ради тога да до тих проблема не би долазило. Шта више, у партијским организацијама, поједини другови су били „задужени“ о бризи за жене, као што су други били „задужени“ о војничком, политичком, културно-просвјетном или омладинском сектору. Тај сектор рада и задужења обухватао је правилан однос према другарицама борцима, просвјетљивање жена и њихово политичко уздизање. Због оне познате непријатељске вулгарне пропаганде о односу комуниста према женама, о односу партизана према партизанкама, било је потребно да се у свијест бораца унесе схватање да су жене борци, а и ми заједно са њима, кренуле у борбу и зато да дају свој допринос мијењању положаја жене у друштву, свој допринос за стварање нових односа, другарства, међусобног поштовања и доетојанства. О овим питањима су вођени разговори са борцима када се год за то указивала прилика. То су политички комесари чинили и на терену гдје се налазила Бригада.

Код разговора о таквим и сличним питањима полазило се од тога да се у свакодневној животи бораца рађа нови морал и нова правила владања, и да би свако изневјеравање тих правила значило напуштање и изневјеравање циљева борбе. Патријархални морал који су Подгрмечлије донијеле са собом, одржао их је у вјерности према самој себи, вјерности према својим обичајима. То се једно на друго слагало дугим вијековима робавања. Народноослободилачки рат је додавао нову етику и нови морал који је рађала и наметала народноослободилачка борба. Тако је то било када се радило о новим односима према жени уопште и положаја жене у сјутрашњем друштву за које су се и оне бориле. Зато и није случајно што је питање положаја жене у борби и друштву било присутно у политичком раду у Бригади.

Још једно, више политичко него идеолошко питање, било је присутно непрекидно у политичком раду у јединицама. Ријеч је о, готово на свим, конференцијама понављаном питању: „А шта је са Турском?“. То је било посебно актуелно све до оног момента док се Турска није учврстила као неутрална земља. Политички комесари, као и они којима је то питање било постављено, одговарали су како су знали и умјели, како сам и сам чинио, али готово свима нама остајало нејасно због чега се то питање стално поставља, има ли то свога историјског корјена у схватању да је Турска још увијек моћна држава, има ли у томе питању страха да ће нама бити знатно теже ако Турска ступи на страну Хитлера, па се Њемачка домогне Дарданела, пређе преко Турске и са друге стране се домогне Кавказа и извора нафте.

Можда је у свијести онога који пита, Турска онај језичак који ако превагне „на нашу страну“ ми смо онда „на коњу“. Можда и схватање ако превагне „овамо“, Муслимани ће у већем броју кренути у НОБ. А

можда је то понекад било и питање да би се питало, да би се говорник довео у забуну и неприлику. Можда је од свега тога било понешто. Но, како било да било, питање „Шта је са Турском?“ било је присутно у јединицама више него иједно друго питање који су постављали борци на конференцијама. На крају је то прешло у подсмјех, па су политички комесари понекад тражили и давали неки шаљив одговор, или су тај одговор избјегавали и прелазили преко питања.

Идеолошко-политичко стање Бригаде и њен морал зависио је и од бриге о рањеницима, од бриге да се родбина извјештава писмима о погибији њихових најрођенијих, од организовања исхране бораца, од обезбјеђивања одјеће и обуће. И о свему томе бринули су политички комесари.

Идеолошко-политичко стање Бригаде било је и најбоље мјерило за дисциплину, за однос према приватној својини (имовини) и владање бораца у ослобођеним градовима и на новоослобођеној територији; дали у Бригади има пљачке и удара на братство: од односа према вјерницима и свештеницима и још много другога. Све су то била питања којима су се бавили политички комесари партијске организације. О неким од тих питања, а у циљу развијања борбеног духа бораца, политички су комесари говорили непосредно пред акцију и напад на градове и насељена мјеста. Ако би, пак, нека од тих питања постајала проблем, а било је и тога, онда би комунисти одређене јединице водили разговор о томе на својим састанцима.

Шта је политички комесар значио за јединицу, наведимо само почетну реченицу из приповетке Бранка Копића „Предавање о братству“. „Када рањена комесара отпремише у болницу, чета одједном замрије и оглуви као да је потрпаше мокрим губерима. Нестаде пјееме, задиркивања и смијеха.“ Или онај Николетинин „Обрачун са богом“ када он, разљућен мајчиним питањем каже сам себи: „Е нећемо тако, комесару. Најприје ти мени има да објасниш и како грми и откуд је постао човјек и још триста чуда, па кад ја то будем знао, лако ће мени бити за бога...“. На тих „триста чуда“ морао је да одговара политички комесар. И треба ли томе додати оно познато и много пута у рату понављано да је политички комесар био душа, мозак јединице, први на јуришу, посљедњи на казану. Од његове активности и сналажњивости зависило је идеолошко-политичко стање јединице. То је било и мјерило и њега самог.

4. Братство и јединство

У Подгрмечу је далеко највећи број српских села. Али је ту и приличан број муслиманских села, мјешовитих муслиманско-српских, муслиманско-хрватских, српско-хрватско-муслиманских села. Овако измјешане националности најчешће су живјеле у близини градова.

У прошлости су том Подгрмечком и Босанском Крајином тутњале буне, устанци и вођени су ратови. У тој гхрошлости и у тој историји Подгрмеча и Босанске Крајине никада те три националности: Срби, Хрвати и Муслимани — нису ишле заједно у борбу за један заједнички сусједски бољи живот. Чак је увијек било обратно: велике царевине су наоружавале једне да би помоћу њих убијали друге. Овога пута у ус-

танку и народноослободилачкој борби десило се нешто до тада невиђено и незамисливо: у борбу против окупатора и домаћих издајника, тлачитеља и убица, кренули су заједно Срби, Муслимани и Хрвати. За почетак те борбе није ни важно ни битно што су се заједно са највећим брзјем, готово претежно бораца Срба, нашли само Муслимани и Хрвати комунисти и чланови СКОЈ-а и напреднији омладинци. Били су то радници, средњошколци и студенти који су дошли највећим дијелом из подгрмечких градова. Била је то она значајна претходница која је на себи донијела не само оружје, него и мисао о братству и јединству, без чега би и сам устанак Срба водио неуспјеху. Долазак тих првих Муслимана и Хрвата међу устанике био је истовремено и почетак једне нове историје у односима међу тим националностима. Тај број је растао из мјесеца у мјесец до 1943. године, да би иослије великих успјеха народноослободилачке борбе и капитулације Италије дошло до масовнијег прилива Муслимана и Хрвата у Бригаду.

У сваком случају, остаје чињеница да је почетак те нове историје Подгрмеча и Босанске Крајине, па и Босне и Херцеговине у цјелини, био веома сложен и тежак. Усташка злочинства била су тако грозна да је требало много напора и даноноћног политичког рада комуниста и оних најсвјеснијих и политички најуздигнутијих српских подгрмечких сељака и омладинаца, да би се разбило схватање да сви Муслимани и сви Хрвати нису усташе нити кољачи и пљачкаши, да треба разлучивати оне наоружане који врше злочинства од оних до тада мирних и добрих комшија, да је њемачки и италијански окупатор тај који распирује братоубилачки рат, да су најпоштенији синови Муслимана и Хрвата дошли у Подгрмеч да се заједно са њима боре против заједничког непријатеља. И много другога говорено је тим српским устаничким масама, а што је произишло из линије народноослободилачког покрета и парола „Смрт фашизму — Слобода народу“.

Истовремено подгрмечки борци и народ, борбом против четничких јединица ван Подгрмеча гдје их је било, конкретно и убједљиво учвршћивали су мостове међусобног повјерења и братства између Срба, Муслимана и Хрвата.

Захваљујући таквоме једногодишњем раду политичких и партијских кадрова и чланова СКОЈ-а оних најнапреднијих и назразумнијих Грмечлија, народ Подгрмеча, схватио је и у огромном броју прихватио братство и јединство као темељну политику народноослободилачког покрета, чији је носилац била Комунистичка партија Југославије. То посебно важи за онај дио наоружаног народа, за борце у јединицама. Зато је у моменту формирања Бригаде, за политичке и партијске раднике, за комунисте и чланове СКОЈ-а, било основно да наставе рад који је трајао у Одреду већ више од годину дана.

Њихов рад био је далеко лакши, јер је већ у другој половини 1943. године, захваљујући успјесима НОБ-е, у Бригади био видан број Хрвата, а поготову Муслимана, који су заједно са њима јуришали на бункере и утврђења у којима су сједели домобрани, усташе или четници. Сада се радило о томе да сви политички комесари и њихови замјеници, сав командни кадар, сви комунисти и чланови СКОЈ-а, схвате да се братство и јединство, као уосталом и пљачка и паљевина и сл. не могу истјерати наредбама и одлукама, страхом и присилом, да схвате да је борба за

братство један непрекидан даноноћни политички и пропагандни рад. И то не онај обични, причајући, вербално позивање на братство, него живљење са борцима и објашњавање у свакој прилици (кроз културно-просвјетни рад, спортски и забавни живот, кроз шалу и исмијевање грешака и сл.) да је шовинизам звјерска мржња према другим народима и другим вјерама, да је то оно отровно сјеме које фашисти сију међу нама у тежњи да што више разједине наше народе да би се ми међусобно убијали, да би нас лакше држали у ропству и покорности.

Баш тако су радили најсвјеснији борци Бригаде од њеног формирања па до краја НОР-а. При томе је најважније било да су они схватили да је то био и остао непрекидан задатак и посао који се неће тако лако завршити, да је то проблем који се у свакој новој ситуацији појављује у новом облику и да тражи и нови одговор. Прилив нових бораца у Бригаду тражио је да се тај рад појача на стварању нове свијести о потреби братства и јединства не само у рату него и после њега.

Била је ту и још једна олакшавајућа околност за подизање и развијање те свијести, за подизање идеолошко-политичког нивоа свијести у Бригади. Наиме, крећући се из Подгумча, борци су се први пут сукобили са већим четничким јединицама као носиоцима шовинистичке, братоубилачке и националистичке идеологије, истицања своје нације изнад других нација, идеологије која се ни по чему није разликовала од оне усташке идеологије. Све догле док се борци нису почели ломати по брдима и долинама граховског, книнског, гламачког и мркоњићког краја, док те четничке стално бјежеће групе и чете, тај јад и чемер од бораца војника, док нису у засједама почели да убијају и њих саме, да убијају курире и слично, дотадање приче о четништву само се вербално улијевала у свијест онога политички заосталијег борачког састава. Међутим, у тој вишемјесечној борби против четника, у њиховој су се глави и свијести усташе и четници, Срби, Муслимани и Хрвати обучени у усташке и домобранске униформе, односно са четничким кокардама на глави изједначавали, почели су борци да их сврставају у исти ров са Нијемцима и Италијанима. Та борба противу четника представљала је преломни корак за схватање линије братства код тога још политички недовољно обавјештеног борачког састава Бригаде.

И уопште, уношење у свијест бораца линије братства, као услова за успјешно завршавање НОР-а, за нашу садашњицу и сутрашњицу, био је веома сложен, тежак и никад незавршив партијско-политички рад. Колико је у свијести бораца Срба живјела двадесетогодишња политика краљевске владе, колико је у њиховој свијести живјела цијела ранија историја, колико су томе доприносила усташка злочинства, најбоље покажује примјер Раде Ерцега, политичког комесара Првог батаљона. Његова убјеђивања да нису сви Муслимани и Хрвати усташе, да се не могу убијати недужна дјеца и жене, него они који пуцају на њих, постала су убједљива тек онда када је он навео да су усташе убиле његовог оца и његова два брата. Још убједљивију сложеност тога питања изразио је Бранко Копић кроз уста Николетине Бурсаћа, као командира чете: „Ето колики сте клипани, има вас већ и ожењених... а ни један од вас не зна да Турци нису Турци, него Муслимани, наша браћа по крви и језику... и нека ја одсад чујем неког да је Муслимане назвао Турцима, па ћу се ја с њим старати... А када је са друге стране грунуо топ преко

Николетинине главе, он се опружио по земљи и опсовао: „Пази Турака, мајку им лоповску!" И ријетко је ко као Бранко Иопић оејетио колико су дубоко закопани корјени тога подозрења и неповјерења међу Муслиманима, Србима и Хрватима и колико ће требати рада и времена да се изгради братство и јединство међу њима. Ради тога су његове приче и пјесме, без обзира на то да ли су у виду хумора, сатире или као прича, биле увијек озбиљно упозорење и као такве обилато су биле коришћене у јединицама Бригаде у борби за развијање братства и јединства. Срећа је била и у томе, што је један број бораца и руководећег кадра запамтио са првих конференција ријечи секретара Окружног комитета за Подгрмеч, Шефкета Маглајлића — Мирка, који је, када је била ријеч о братству и позиву Муслиманима и Хрватима да се укључе у борбу, рекао једну просту и за њих разумљиву истину: „Ако нам приђу Муслимани и Хрвати, хоће ли нас бити више и хоћемо ли бити јачи или ако остану само Срби да се боре противу окупатора и издајника?"

И сам сам, као политички комесар Бригаде, а доцније и као политички комесар Четврте дивизије, присуствовао бројним састанцима и конференцијама у четама и батаљонима. Имао сам један „гадан" обичај да сједећи у клупи са политичким делегатима, члановима СКОЈ-а, руководиоцима и политичким комесарима, узем из њихове руке или торбе мале свеске или свеске у којима је најједноставнијим ријечима, често и само појмовно, било записано оно што је било на дневном реду на пројектом састанку. Нигдје није нашао „Братство" као тачку дневног реда, али је то питање увијек било присутно и у разговору под оном тачком: „Стање у воду, или стање у чети". Нигдје није било одвојене тачке о питању религије, о вјери, поповима и слично, али је то било присутно у разговорима бораца и њиховом свакодневном животу. Ти разговори о односима међу националностима и вјерским разликама, слагали су се, слој по слој, цигла на циглу у зграду братства. То је било оно што је из свијести бораца свакодневно брисало мржњу и подозрење које су они носили у себи као праћедовско наслеђе и као вјековно манипулсање народима Босанске Крајине и Босне и Херцеговине од стране аутократско-бирокуратских режима. У тој борби против братоубилаштва, какву су водили политички и руководећи кадрови и они најсвјеснији борци у тим ратним тдинама, најбоље се могло видјети колико су негативних трагова оставили иза себе ти друштвено-политички чиниоци у прошлости народа Босне и Херцеговине. Из тога су произлазиле и бројне теме за политичке комесаре и њихове замјенике у борби за развијање братства и јединства.

За те теме било је и доста материјала у партијској штампи и посебним брошурама, којих је било све више током 1944. а посебно и нарочито 1945. године. Ово је било посебно важно што је у то вријеме у јединицу пристизао све већи број бораца из домобранских јединица, са новоослобођених терена, сељака — заведених четника. Међу њима је, на срећу, било доста писмених и образованих бораца. Ради тих нових бораца ваљало је све изнова почињати, понављати оно што је већ много пута раније говорено.

Поред предавања о националном питању у Југославији и других тема које су произлазиле из идеолошко-политичке изградње комуниста и политичких конференција држаних по четама, биле су ту бројне кул-

турно-просвјетне приредбе, на којима је кроз рецитације, скичеве проткане хумором, обрађивано питање братства, извргавани су смијеху они који су се огријепшили о линију братства. Све је то ишло у прилог јачања те линије.

Тај и такав рад преноси се и на терен гдје је Бригада дејствовала. Посебно значајну улогу имао је на зеничко-травнички терен, гдје је претежно живјело муслиманско и хрватско становништво. Ово што је улазило у свијест старих и нових бораца кроз политички рад на развијању братства и јединства, борци су сами преносили на своје породице. Тиме су се множили носиоци братског разумијевања међу националностима и у овоме крају у којему је Бригада провела готово 9 мјесеци.

5. *Културно забавни живот*

„Позвати народ само у борбу против окупатора, а не указати му истовремено да ће том борбом постићи нешто ново, много боље, да се неће вратити старо — тако не би било могуће покренути све народе у ту борбу, нити тако широке масе заинтересовати за њу, нити би се у њој могло издржати до краја, тј. поједити". (Тито: Говори и чланци, књига II, стр. 353, „Напријед", 1959.)

То „нешто ново, много боље", „да се неће вратити старо" није било довољно говорити у виду предавања, говора, одлука и слично, него и кроз организовање облика културног, забавног и просвјетног, живота у јединицама и на терену. Борбени морал јединице, њена дисциплина, братство и све друго зависило је од јасних циљева које је пред собом имао народноослободилачки покрет и које је, из догађаја у догађај, постављала КПЈ. Ти, пак, јасни циљеви могли су се предочавати борцима утолико успјешније уколико су комесари и комунисти проналазили разноврсније облике њиховог предочавања, уколико су наилазили на најјасније облике објашњавања „старога" (на које не може бити и нема повратка), надопуне пјесмом и рецитацијом, пригодним комадом и скичком, рапортом и врапцем, смијехом и изругивањем.

За велики број бораца, а с обзиром на њихово орбазовање и писменост, баш ови и овакви облици приказивања и исказивања тога „новог" и без „повратка на старо" били су, често, много прихватљивији и разумљивији него предавања и суха објашњавања. Ради тога се пред политичке и партијске раднике и СКОЈ у Бригади постаљало, у оштријој форми, организовање забавног и културног живота, просвјећивање и образовање бораца. Позивање у борбу и уништење непријатеља, морало се и могло се друкчије исказивати и на други начин тражити и проналазити оне облике који су били најприкладнији с обзиром на просвјећеност и писменост бораца. А у погледу писмености и просвјећености, тадашње стање у Бригади није у потпуности задовољавало потребе борбе.

Истина, у Подгрмечу, одакле је био највећи број бораца све тамо до конца 1944. године, постојала је мрежа основних школа. Та мрежа је нешто повећана 30-тих година, па је основну школу завршио и приличан број бораца Шеете крајишке НОУ бригаде. Но они су, а поготову они који су неколико година пред рат завршили основну школу и научили

„азбуку“, са завршавањем оеновне школе, у највећем броју, престали да се служе књигом и писањем. Дошло је до заборављања наученог. Нарочито код оних који нису служили војску и одакле су били принуђени да пишу кућама. А таквих који нису одслужили војску било је све више. Уз то, међу старијама и млађима било је подоста потпуно неписмених. Код првих је требало оживјети заборављено. Друге је требало научити читати и писати. Према извјештајима политичких комесара на састанку одржаном трећег и четвртог јануара 1943. године било је и до 60 неписмених у појединим батаљонима. Читава чета неписмених!

„Неписмен човјек, писао је и говорио Лењин, стоји ван политике. Треба га најпре научити азбуци. Без тога нема политике, без тога постоји само рекла-казала, сплетке, бајке, предрасуде, али не и политика“. (Сабрана дјела, крвига XIV, стр. 416, „Култура“, Београд, 1960.).

Вјероватно је, чак и сасвим сигурно да ни један партијско-политички радник у Бригади није знао за ове Лењинове мисли, али су сви знали да је КПЈ, као покретач и носилац НОП и социјалистичке револуције, имала за циљ: стварање нових друштвених и људских односа након, извојевања побједи и стварања нове власти и да је ради тога поклањала велику пажњу описмењавању бораца. Сви партијски и политички руководиоци у Бригади из свакодневног рада били су свјесни шта значи писмен борац, јер су се са неписменошћу сукобили као са главном препреком за успјешан политички рад, за подизање политичке свијести бораца.

Утврђиван је број неписмених као основни услов да би се почело радити на описмењавању. Такође је утврђиван број оних који су заборавили оно што су раније научили. Сакупљале су се оловке, папир, свеске, буквари. Тражени су „учитељи“ тј. они који су могли да подучавају друге. Стварани су мали „курсеви“. Кретало се у такмичење између вода и вода, чете и чете, батаљона и батаљона. Скојевци су постали она моторна снага која је све то узимала на себе. Оцјена при такмичењу била је: писмо кући. Скојевци су били активисти који су при ослобођењу градова тражили књижаре, оловке, погодне књиге за читање и учење. И како се у четама појављивао све већи број млађих писмених и школованих бораца, они су, користећи све већу тежњу за сазнањем, пружали веома значајну помоћ у раду на описмењавању бораца. Успјеси нису изостали.

Неписмених је било и међу борцима који су долазили у јединице и током 1943, 1944, па и 1945. године, како са новоослобођене територије, тако и из домобранско-четничких јединица, па се рад на описмењавању наставио све до завршетка НОР-а.

Кроз рад на описмењавању у ове борце уношена је свијест о хуманом односу међу људима, стварао се лик борца за слободу који носи у себи најплеменитија осјећања: другарство, самопријегор, узајамно поштовање, оданост, несебичност, поштење и храброст. Ти „учитељи“ који су по правилу били комунисти и чланови СКОЈ-а, све су то, ту нову етику и тај нови морал, морали потврђивати у свакодневном свом владању.

Дух који су кроз такмичење ови млади борци унијели у борбу противу неписмености, проширио се и на бројна друга питања која је требало у одушевљењу савладавати, па је Бригада 1944. године била побједник у међубригадном корпуском такмичењу.

Други веома значајни дио културно-забавне дјелатности и активности одвијао се кроз разне приредбе које су одржаване у свакој прилици, најчешће на импровизованој позорници. Биле су то приредбе намијењене просвјетивању, исмијавању онога негативнога што се десило борцу, десетини, воду, чети, старјешини, интенданту, кувару, „љубавнику“, недисциплинованом борцу, слабићу и сл. За тај рад били су задужени појединци и групе у чети, и то они који су имали смисла за такав рад и којега су се добровољно прихватили. За материјале су се и сами сналазили. На програму су били најчешће скечеви, ијесме и разне скаске Бранка Иопића („Сељачка торба“, „Торокуше“, „Раде Вурдеља“, „Сељак и његово јуице“, „Цестар Мујо“): Биле су на програму и поруке у виду писама, као што је „Писмо Јове Станивука“ Скендера Куленовића, у којима се пропагира братство и говори противу братоубилачке борбе, у којима се води борба противу неписмености, пљачке, крађе, пљевина кућа, села и сл. Сличне садржаје имала су и иступања на позорници са „рапортом“, „врапцем“ и другим. Читале су се и рецитовале пјесме и пјесмице са истим или сличним садржајем који је служио напретку и подизању свијести бораца.

Доцније, када је у Дивизији створена Културна екипа, ти програми су подигнути на виши ниво, па су се са позорнице могле чути хорске пјесме и хорске рецитације, мањи позоришни комади и др. Како је током последње године ратовања у јединице стизао све већи број ђака и музички образованих младих људи, то су овакве „екине“ стваране и у бригадама, па и у батаљонима.

Свака нова ситуација и нови догађај рађала је и нове комаде, „рапорте“, „врапце“ и пјесме. Тако је послје погибије Шоше и Међаве никла пјесма: „Плачу горе, а плачу и јеле; нема Шоше ни Међаве Пере“. Када је Бригада кренула из Подгумеча, чланови СКОЈ-а су популарисали пјесму: „Друже, ајде дома твоја кућа гори, нека, нека, нека гори и овдје се борба води, ја не могу кући ићи борбу оставити.“ Послије, када се враћало у Подгумеч постала је популарна пјесма: „Кад бригада за Крајину крене, шири руке мајко ето мене, ето теби сина из далека, изграђеног новог човјека.“ А пјесме „Болна лежи омладинка Мара“, „Ој Крајино, земљо идеала, све си своје за слободу дала“, „Листај горо цвјетај цвијеће“, „Млада партизанка“ и многе друге постали су својина Бригаде.

Веома популарна је била и пјесма „Омладино земље ове, збијајмо се у редове“, у којој се позива омладина да стане на браник домовине, да се бори за слободу, за братство, осуђује терор, злочини усташа и четника и додају све нови и нови стихови.

Пјесма се пјевала у колони, на борбеном положају, пјевала се пригушено, тиж, гласно, у хору и колу. Биле су то пјесме у којима су ријечи само оно што борци носе у себи, што осјећају, пуне борбености и страха, мржње и туге, уздизања изнад смрти и осјећања неограничене воље за животом. Значења која су се најчешће сусретала у овим пјесмама, вукла су своје корјење из слободарске традиције епског пјевања и слављења великог чина народног ослобођења. Пјесмом су борци изражавали своју љубав према устанку, према непомућеним идеалима: слободи и правди, према воћи устанка и Партији. И није узалуд пјесник

рекао: „Пјесма нас је одржала, њојзи хвала“. И баш тако је било са ијесмом у нашој револуцији и у Бригади.

Приредбе са садржајем у којему су на програму биле такве пјесме, скечеви, комади и друш, подизале су морал бораца и њихову спремност да се боре против окупатора, усташа, четника, да се боре против негативних појава, да изазивају радовање и смијех. Тако организовање културно-забавног рада и живота бораца, њихове разоноде кроз приредбе, пјесму и игру, зидне новине, хумор и смијех, служиле су увијек главноме циљу: што успјешнијој борби против фашизма. Битно је било да се „изабере“ онај прави моменат кад су борци „орни“ за предавање, када су за игру и пјесму, кад за приредбу, а када за спавање. О томе су водили прије свега бригу политички комесари и старјешински кадар јединице.

У рату уопште, а у нашој народноослободилачкој борби посебно, с обзиром на све тешкоће које су борци имали да савладају, били су неопходни и хумор и смијех. Понекад је потреба за хумором и смијехом у НОР-у била већа од глади. Просто ради тога, што хумор садржи у себи, као што би рекао Фјорд „нешто грандиозно и узвишено“, јер смијех разведрава, чини живот пријатнијим, са смијехом се успјешније савладавају све тешкоће које су у вародноослободилачком рату биле велике и готово свакодневне. Смијех је био потребан Бригади када је пролазила кроз такозвану четврту офанзиву, када је напуштала Подгрмеч и гладна и прозебла кретала се преко граховских, книнских и мркоњићких врлети дању и ноћу, прогонећи четнике без неких виднијих борбених усијеха. Смијех у тим ситуацијама и њима сличним био је изнад свих његових моменталних невоља, јер је само тако могао издржати све напоре: умор, глад, зиму, гледање смрти у очи, мирније умирање.

Смијех је био врста говора који раздире и руши све преграда међу људима, који, у датим ситуацијама, снажније дјелује него ма какав говор. Смијех је здравима освјежавао дух, болесним и рањеним помогао да неизгубе вјеру у побједу, да не клону духом, да буду храбри у најтежим мукама.

Сасвим је сигурно да је мали број политичких комесара и партијских радника у Бригади теоретски знао нешто о овој снази хумора и смијеха као подстицају за морагну чврстину бораца и њихову храброст и издржљивост, али су они непрекидно покретали смијех и хумор, ко[^] ристили сваку прилику да се борци насмију, да се у јединици исприча, прича о сеоским догодовштинама, да каже одговарајући виц, нешто шаљиво, неки дотле непознати „безобразлук“, прича о настрадалом „љубавнику“, о отимачини дјевојака на сеоским зборовима, много другог што изазива смијех једнога који опет изазива смијех другога, смијех цијеле чете. Неке од тих догодовштина и шаљивих прича живе и данас међу борцима.¹

¹ За такве приче, за духовитост и изазивање смијеха, посебнога слуха имали су Миланчић Миљевић. Бошко и Коста Дрљача и многи други. Миланчићева прича о избору коња за обавјештајца Хазима Билалбеговића, прича о главном проблему у Бригади уз несолицу, прича о „заробљеним“ куририма и многе друге пренешене су из чете у чету и служиле су смијеху.

Смијехом и хумором се водила борба иротив иљачке, отимачиине, дезертерства. Изношење слабости и кукавичлука кроз смијех лакше се подносило и имало је, код неких бораца, снажније дејство него грдња и казна. Чак су се и казне лакше подносиле ако су биле прапраћене одговарајућим вицем који је изазивао смијех код бораца.

Бригада је имала поприличан број оних кочићевских Штрбаца, бораца који су знали дивно и на веома шаљив начин да износе оно што се догодило данас, у овој или оној ситуацији и борби, у чети, у селу, појединцу или групи, сусједној чети, командиру или комесару. Такви су били тражени и вољени. У Бригади је било и великих имитатора, шаљивчина и попрдљика, па и бораца који су својом појавом изазивали смијех код других. Такви су прозивани да причају, да понове много пута испричано, да измисле нешто ново.

Тако су хумор и смијех, забавне и културне приредбе, описмењавање бораца, спортске игре и такмичења, заједно са цјелокупним и разноврсним политичким и идеолошким радом, служиле за развијање борбеног духа Бригаде и њеним војничким успјесима. Ти успјеси, као што се то врло добро зна, били су веома значајан прилог великим борбеним, и не само борбеним, успјесима Четврте дивизије, у чијем је саставу била, од њеног оснутка, и Шеста бригада. Скојевци и младоет Бригаде били су носиоци културно-забавног живота Бригаде. То посебно важи за пјесму и смијех. Зато није ни чудо што је друг Тито на Првом конреееу омладине Југославије рекао: „Ви сте унијели у нашу војску пјесму и дух весеља“.

Развијању културно-забавног живота у јединицама служили су и листови. Тако, Бригада је имала свој лист „Јуриш“ (1943) и батаљони своје листове: „Осветник“ (Први батаљон), „Ка слободи“ (Трећи батаљон), „Ударник“ (Четврти батаљон). Артиљеријски дивизион је имао лист „Млади артиљерац“, а Интендантура свој лист „Све за фронт“. Сви су ови листови излазили повремено — кад се обезбиједи папир и другЦ материјал потребан за издавање листа, кад се сакупе чланци и пјесме које су предвиђене за тај број листа.

Тешто је набројати све о чему су писали борци и војно-политички руководиоци у тим листовима. Но, сваки број је имао свој уводник тј. ону главну тему („Како ћемо смањити своје грешке и проблеме у својим редовима“, „Од двадесет седмог марта 1941. до двадесетог октобра 1944“. — поводом ослобођења Београда“ и сл.) Иза тога су се рећали дописи бораца, чланчићи, пјесме, наука, шала, разонода и много другога. Свега онога што је значило живот бораца и јединице, онога што се збивало у јединици и на терену у протеклом времену. У неким од тих листова ЈБекари су давали писмена упутства и савјете о разним болестима нај примјер пјегави тифуе или пјегавац. Школовани борци објашњавали су разне појмове из науке (Како је постала земља, како је настао живот на земљи и сл.). Борци су писали о појединцима и јединицама у борби, о погинулим борцима, о храбрим болничаркама и телефонистима, о извиђачима и сл. Била је понегдје и рубрика: „Да ли знате?“, „Када је створена Прва пролетерска?“, „Када је створена Црвева армија?“, „Шта је то АВНОЈ, ЗАВНОХ, ЗАВНОБиХ?“, „Колико има становника на свијету?“ (итд.).

Сви ови листови служили су истом циљу: развијању борбености и дисциплине у јединици, информисању, ширењу знања, развијању љубави за књигу и писану ријеч.

У Бригади је посебно његовано и развијано писмено повезивање јединица са Подгрмечом, са народноослободилачким одборима, са Народноослободилачким фронтом, Омладином, Анатифашистичким фронтом жена, када је Бригада напустила Подгрмеч. Најприје су то била дирљива другарска гшма, обавјештења родитеља о погинулом или раненом сину, о његовом држању у борби, о мјесту сахране. Била су ту и писма омладини села да не заборави погинулог друга и његове родитеље. Бригади су такође стизала писма све чешће из Подгрмеча од НОО, АФЖ-а, УСаОЈ-а. На терен Травника долазиле су „својој Бригади“ бројне делегације да обиђу „свој Батаљон“, „своју Бригаду“. Била је то, та писма и те делегације, она непрекинута веза са борцима који су Подгрмеч штитили и бранили од непријатељске најезде готово двије године, тако да Подгрмеч спада у оне територије које су само двадесетак дана биле под непријатељском окупациом. Била је то захвалност народа за оно спасавање народа из Грмеча у зиму 1943. године и помоћ да преживи те невоље послје такозване четврте непријатељске офанзиве. Те везе народа са Бригадом трајале су све до краја народноослободилачког рага и давале су јој карактер Подгрмечке бригаде, без обзира на то што се борачки састав увелико измијенио током 1944. и 1945. године, јер је политичка свијеот бораца који су пошли из Подгрмеча 1943. године била преношена на нове борце који су продужавали и настављали борбене традиције Подгрмеча.

Димитрије Бајалица

НАРОД ПОДГРМЕЧА И ЊЕГОВА ШЕСТА КРАЈИШКА НОУ БРИГАДА У ЧЕТВРТОЈ НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ОФАНЗИВИ

У првој половини 1942. године јединице Првог крајишког НОП одреда извеле су неколико крупних војних акција. Будимлић Јапра, која је држана у окружењу од првих дана устанка, ослобођена је 14. марта 1942. године. У заједници са Другим крајишким НОП одредом 18. маја ослобођен је Приједор. Два батаљона Првог крајишког НОП одреда ослобађају 20. јуна Босанску Крупу. У свим овим акцијама, заплијењено је доста наоружања, тако да је Први крајишки НОП одред од 6 чета, колико је на дан формирања имао, до јула мјесеца 1942. године формирао 4 батаљона. Овим је проширена и учвршћена слободна територија, на коју стижу пролетерске јединице, са Врховним штабом на челу. Према томе, за нешто више од годину дана, од првих устаничких пуцњева, Врховни штаб у октобру мјесецу 1942. године образлаже Оперативном штабу за Босанску Крајину потребу формирања Шесте крајишке НОУ бригаде (види партиз. док. микро-филм бр. 2/36 — Музеј Поуња Бихаћ).

Опера^тивни штаб за Босанску Крајину, својом наредбом бр. 574 од 14. октобра 1942. године, налаже да се од јединица Првог крајишког

НОП одреда формира Шеета крајишка бригада, која је на дан формирања имала 2.260 бораца, 1.300 пушака, 40 митраљеза и пушкомитраљеза, 5 аутомата и 3 топа.

Истовремено Бригада је имала 195 чланова Партије, 100 кандидата за чланове Партије и 403 чланова СКОЈ-а.

Формирањем Бригаде, а нешто касније и Дивизије, настаје период нове организације партијско-политичког рада. У Бригади се формира Политичко одјељење, а касније у Дивизији — Дивизијски комитет. Ове организационе промјене уносе у партијско-политички рад нови квалитет, тако да у јединицама нагло расте број чланова Партије и СКОЈ-а, а квалитет рада постаје садржајнији. Расте жеља код великог броја бораца да буду примљени у чланство КПЈ. Овим је Бригада постала не само бројчано јака и добро наоружана, већ и политички стасала за извршење и најтежих борбених задатака, укључујући и неограничене физичке напоре, што су каснији догађаји и потврдили.

Шеста бригада је одмах по формирању названа и „Грмечка“, а чешће „Подгрмечка“. Ово је разумљиво, јер је скоро цио састав Бригаде потицао из Подгрмеча.

Стање у Подгрмечу пред Четврту офанзиву

Од првих устаничких дана Подгрмечлије настоје да се чвршће повежу међусобно и са суседним крајевима. Тако долази до тјесне сарадње са дрварским крајем и Козаром, а повремене везе одржавају се и са другим граничним крајевима. Подгрмеч постаје средиште преко кога се одвијају бројне активности у обједињавању руковођења, распореда појединих руководилаца, вођењу бројних акција, снабдијевању и др. Лоцирањем руководећих органа НОП-а на ову територију, то још више долази до изражаја. Долази до обједињавања бројних јединица, а тиме и до јачања војних активности на читавој територији Босанске Крајине.

Упоредо са развојем војних јединица, на терену се развија народна власт, партијске и скојевске организације, организације жена, пионира и Народноослободилачки фронт. Све ове снаге усмјеравају се на материјално обезбјеђење борбених дејстава, прихватања избеглица са других герена, као и народа из пасивнијих крајева на прехрану. На тај начин Грмеч и његов материјални ослонац — Подгрмеч добијају све већи значај као материјална база и ослонац за даљња дејства наших јединица, и то на више праваца и на већем простору. Материјална база и организованост територије били су тако снажни да су без потешкоћа прихватили још и пролетерске јединице, са Врховним штабом, и другим структурама ове групације у љето 1942. године. Ова материјална база се шири, тако да и Грмеч постаје стјециште за смјештај болница, магацина, радионица и др. Од прве амбуланте у засеоку Лукићи, изграђене су бројне болнице и амбуланте са укупном површином од око 7.000 м² болничког простора. У току 1942. године ови објекти представљају болничке базе Оперативног штаба за Босанску Крајину, односно Првог босанског корпуса и Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Према једном извјештају Оперативног штаба за Босанску Крајину из тог периода, у једном временском периоду лечено је 2.850 рањеника и болесника у овим болничким базама.

Изграђени су бројни магацини за смјештај хране и друге опреме. Функционисале су и бројне партизанске економије. Само она у Суваји крајем децембра 1942. године имала је 1.250 оваца, 300 крава, 800 коза, а у залихи око 1.000 кг сира и кајмака. Дневно је ова економија слала болесницима око 1.000 литара млијека.

Поред бројних мањих радионица по селима, за оправку оружја, израду мина и др. у Сувајчини — Сувајском међугорју радила је велика радионица која је званично призната као највећа партизанска радионица после фабрике оружја у Титовом Ужицу. Концем 1942. године ову радионицу је посетио Врховни командант НОПОЈ, друг Тјто, и одао признање стручњацима и радницима радионице.

Овим су створени услови да се у јесен 1942. године организује и изврши напад и ослободи Бихаћ са околним градовима, који постаје политички, војни и културни центар велике слободне територије у Југославији, изнате под именем „Бихаћка Република“, која је пркосила непријатељу 86 дана.

Круна успјеха борбених дејстава крајишких бригада и одреда, у заједници са хрватским и пролетерским бригадама, у јесен 1942. године, створени су услови да се формирају дивизије, међу којима и Четврта крајишка дивизија — четврта по реду у саставу НОВ и ПОЈ, па и корпуси.

Послије формирања овако крупних и бројних јединица у Бихаћу се одржава Прво засједање АВНОЈ-а, Први конгрес УСАОЈ-а и друге манифестације партизанских снага. Све је ово изразито засметало не само Павелићу и његовој НДХ, већ и Хитлеру. Због тога они планирају и припремају до тада своју највећу офанзиву, под именом „ВАЈС“, иако са пуно потешкоћа, прикупљају снаге за извршење операције. Циљ овог подухвата је био уништење главнине НОВ и ПОЈ, са Врховним штабом на челу, и сужење партизанске територије, као и ликвидацију материјалне базе ових снага.

Борбене активности Шесте крајишке бригаде до смотре Дивизије у Ласеници 7. јануара 1943. године

Прве акције после формирања Бригада је усмјерила на непријатељска упоришта: Стари Мајдан и Стару Ријеку, која су била утврђена и добро брањена. По наређењу Оперативног штаба за Босанску Крајину ноћу између 23. и 24. октобра 1942. године Четврти батаљон Шесте крајишке бригаде са дјеловима Друге крајишке бригаде, су извршили напад на ова упоришта. Друга и Трећа чета Четвртог батаљона неопажено су се провукле кроз непријатељске одбрамбене линије и порушиле жичану жељезницу. У извјештају Штаба Шесте бригаде је написано: „... Двије бомбе од 14 кг. стављене су на врх стуба на саме жице, једна од 12 кг. под стуб. Успјех је получен. Три најдебља конопца су истргана (служе за вучу натоварених корпи), остао је само преносник празних корпи. Око 300 корпи, што празних, што натоварених рудом, скотрљало се уз страховиту ломљаву конзола (потпорних стубова) као и свега што се налазило у непосредној близини жичаре. Прасак је допирао чак из Љубије“.

Прва чета Четвртог батаљона имала је задатак да у садејству са снагама Друге КНОУ бригаде ликвидира рудник „Стари Мајдан“. Ме-

ћутим, покрет је откривен и јединице су дочекане јаком ватром из не-поередне близине, те и поред више јуриша 24. октобра око три сата ујутру, наше снаге су се повукле.

Када је Бригада формирана, припреме за напад на Бихаћ биле су у завршној фази. Бригада је у то вријеме била под непосредном командом Оперативног штаба за Босанску Крајину. У овој операцији, само њен Трећи батаљон учествује непосредно, док остала три батаљона учествују посредно, тј. обезбјеђују извршење бихаћке операције. Први батаљон затвара све правце који воде од Санског Моста према с. Лушци Паланка и даље према Бихаћу. непријатељ, да би помогао својим угроженим снагама у Бихаћу, 2. новембра наступа из Санског Моста преко села Фајтоваца и Лукавице и избија у село Подвидачу. Први батаљон је 6. новембра напао и потјерао дјелове 714. немачке дивизије и усташко-домобранске снаге из села Фајтоваца и Дабра према Санском Мосту, нанијевши му осјетне губитке, тако да је у селу Лукавица убијено око 40, а у селу Подвидачи око 50 непријатељских војника.

Четврти батаљон у то вријеме затвара правац љубија — Стара Ријека — Будимлић Јапра и даље. непријатељ је такође са истим циљем покушао да продре преко Сухаче и Шурковца према Будимлић Јапри. Командант и заменик команданта Шесте КНОУ бригаде организовали су отпор са 4. батаљоном. Овај Батаљон је 6. новембра, потпомогнут дјеловима Пете крајишке бригаде (који су извучени из Бихаћке операције и хитно пребачени на овај терен), нападима с бока и позадине разбио ове непријатељске снаге и приморао их, уз веће губитке, да се повуку на иолазне положаје, које је непријатељ држао на почетку бихаћке операције. Међутим, ове борбе Батаљон је иродужио све до 15. новембра.

Други батаљон је спречавао продор непријатеља из Боеанског Новог у правцу Босанске Крупе, у ком циљу дијелом снага запосједа положај између с. Рудице и Блатне на десној обали ријеке Уне, укључујући и железничку пругу, а са дијелом снага посједа лијеву обалу ријеке Уне у рејону с. Ивањска са истим задатком. Ноћу између 2. и 3. новембра минирао је цесте с обе стране ријеке Уне и поставио засједе; 3. новембра разбио је непријатељске снаге које су наступале из села Отока; 4. новембра спријечио је њемачке дијелове у покушају да се пробију ка Отоци и убио неколико Нијемаца; 5. новембра одбио је јаче њемачке снаге и убио 32 Нијемца, претрпјевши и сам губитке; 6. новембра Други батаљон је разбио непријатељске снаге које су се повлачиле из Отоке под притиском Друге крајишке бригаде, одбивши истовремено и усташко-домобранске снаге које су испадом из Босанског Новог покушале да помогну снагама из Отоке.

Трећи батаљон учествује у непосредном обезбјеђењу наиада на Бихаћ на лијевој обали Уне на правцу Острожац — Цазин, уз истовремено активно учешће у чишћењу мањих непријатељских упоришта. Ликвидирао је непријатељско упориште у селу Миоетри. Нападао је и блокирао непријатеља у старој тврђави Острожац и водио борбу са непријатељским дијеловима код с. Покоја и са непријатељским снагама које су из правца Цазина покушале да се пробију и пруже помоћ опкољеном Бихаћу. Батаљон је у свим овим борбама заплијенио: 100 пушака, 4 пушкo-митраљеза, 1 бацач, 17.935 метака, 47 граната за топ и другу ратну опре-

му. Избацио је из строја већи број непријатељских војника; уз сопствене губитке: 12 мртвих и 14 рањених.

Како се види, на свим овим правцима непријатељ је покушао са ипадима, са мањим или већим снагама с циљем да веже наше снаге, али је био одбачен на полазне положаје.

Послије ослобођења Бихаћа проширена је слободна територија. На сјевероисточној страни ове територије постојало је јако непријатељско упориште на линији: Босански Нови — Сански Мост, које се иротезало од Вељкића брда, иреко Доловљана, Сухаче, Карића Камена, Мијске Главе, Ивелића, Подвидаче, Старог Мајдана, Демишеваца и Брајића Тавана. Поменута линија била је изграђена и служила је непријатељу за одбрану Босанског Новог, рудника Љубије, Приједора и Санског Моста, укључујући и комуникације као полазни положај за евентуални напад на слободну територију Подгрмеча.

Пошто је требало Врховном штабу и ЦК КПЈ, обезбиједити несметан рад у Бихаћу, и отклонити сваку евентуалну опасност, Оперативни штаб за Босанску Крајину планира и организује напад на наведену непријатељску линију. Напад је планиран за ноћ 9/10. новембра 1942. године. У овом нападу, поред Друге и Пете бригаде, учествовала је и Шеста бригада. Ова акција је успјела и непријатељ је одбачен уз велике губитке.¹

Снаге Шесте крајишке НОУ бригаде 10. новембра, послије више-часовне борбе, протјерале су непријатеља који је кренуо ка Отоци из Босанског Новог и Видовића брда. Избачено је из строја 13 непријатељских војника.

Од 24. октобра до 12. новембра Шеста крајишка НОУ бригада на нијела је непријатељу губитке од око 600 убијених и рањених. Заплијенила: 115 пушака, 4 пушкомитраљеза, 1 аутомат, 1 бацач и много муниције и друге опреме. Властити губици Бригаде су: 14 погинулих и 19 рањених бораца.

Шеста крајишка НОУ бригада је на путу Будимлић Јапра — Сухача поставила мину, на коју су наишла непријатељска кола са муницијом и погинуло је 5 непријатељских војника, а 5 је рањено. Истог дана, 12. новембра, непријатељ је кренуо преко Овањске у правцу Слатине, али је послије 2,5 сата борбе присиљен на повлачење у неред.

Од 19. до 24. новембра Шеста крајишка бригада је водила борбе и имала: 6 мртвих и 16 рањених бораца.

Први босански корпус, у заједници са снагама из Хрватске, организује напад на Боеанеки Нови и Двор на Уни, иоћу 27/28. новембра. У овом нападу учествује и комплетна Четврта дивизија. Други и Четврти батаљон Шесте крајишке бригаде добили су задатак да заузму село Вељкића Брдо, а затим да посједну положај с. Вељкића Брдо — с. Благај, са задатком да спријече долазак помоћи из иравца Приједора нападутом непријатељу у Босанском Новом. У овим борбама Други и Четврти батаљон избацили су из строја двије непријатељске бојне — једну која је држала Вељкића Брдо и једну која је пошла у помоћ нападутом непријатељском гарнизону. Овом приликом заплијењена је

¹ Ова акција је изведена истог дана када је формиран Први босански корпус и прве дивизије, међу којима и Четврта крајишка дивизија, у чији састав је ушла и Шеста бригада.

огромна количина оружја и остале опреме, између осталог и 27 пушкомигитраљеза и 4 тешка митраљеза.

У недјељу 29. новембра 1942. године ненријатељ је из блокираног Босанског Новог покушао пробој са три колоне ка Новској планини., Јединице Шесте бригаде, заједно са Првом крајишком бригадом, одбиле су непријатељске нападе и натјерале непријатеља у панично бјекство, ири чему је имао више од 100 мртвих.

У борбама од Бихаћа, па закључно са нападом на Сански Мост, новембар-децембар 1942. године, у Шестој крајишкој бригади је избачено из строја 250 бораца. Међу њима је 12 командира чета и иолитичких комесара чета, 3 замјеника команданата батаљона. Само у борбама за Сански Мост погинула су 4 командира чета, међу којима Душан Гавран, Бранко Медаревих — оба из Првог батаљона и Душан Милешевић из Другог батаљона.

Дана 28. децембра из састава Шесте бригаде отишао је њен Трећи батаљон, који је послужио као језгро за формирање Осме крајишке бригаде.

Тако Бригада пред смотру Четврте крајишке дивизије у Јасеници у свом саставу има: Први, Други и Четврти батаљон и Пратећу чету — снаге које су прошле кроз бројне акције и очеличане за предстојеће окршаје.

Евакуација становнигитва и формирање збјегова

Из неких докумената и исказа бројних организатора и извршилаца евакуације становништва непобитно је да је постојала директива политичких органа и органа власти за евакуацију становништва у Грмеч. Општински одбори и општински нартијски комитети су одржали и сас-танке, на којима су расправљали о евакуацији.

Препоручено је да се у Грмеч понесе само оно најнужније за живот, а да се сва остала материјална средства и животне намирнице сакрију, углавном закопавање^м у земљу.

На извршењу директиве понегдје је било и колебања, о чему свједоче неки примјери. Карактеристичан је случај народа општина Рујишка, Дубовик, Рашће, Радомировци и Чаћевице. Овај народ се групно вратио из Горњих Петровића у своја села, да би већ сјутрадан, по захтјеву органа власти, поново кренуло иут Грмеча.

Појединачних остајања било је скоро у сваком селу. Ово је и разумљиво, јер није било лако у зимском периоду напуштати топле домове и ићи у загрљај шуми и хладноћи. Знали су ови људи какве им потешкоће предстоје у снијегом затрпаном Грмечу.

На ова колебања је утицала и брзина, јер је очито да се са припремама за евакуацију закаснило, па се за кратко вријеме није ни стигло у сваком засеоку објаснити сврха и начин евакуације.

Народ из села ближе Грмечу још је више одлагао одлазак у Грмеч, о чему изразито говори примјер народа Горње и Доње Суваје, чији становници одлазе у Грмеч у задњем тренутку, такорећи из села их гоне непријатељске топовске гранате. Било је неких појединаца из ових ближњих села, који одлазе у Грмеч, али враћају се само да виде какво

је етање код куће, гдје се задржавају до задњег тренутка, тако да их непријатељ изненађује посиједањем цесте и блокадом Грмеча, а они остају код својих и комшијских кућа.

Вјероватно је на нерадо напуштање својих домова утицала и навика, јер је ова територија од првог дана устанка била слободна. Поред тога, 86 дана постојања „Бихаћке Републике“ још више су утицали на убјеђење да је ова територија дубока партизанска позадина, и да до краја рата туда више неће проћи непријатељски војник. Утицало је и дубоко вјеровање народа у своје синове, браћу и остале који су били у борбеним јединицама, од којих највећи број у Шестој бригади, и који ни овога пута неће дозволити продор непријатељу у дубину Подгрмеча. Колика су та очекивања народа, говори и примјер омладине с. Рудице, Чаћавице — Прва, Друга и Трећа, Доњих и Горњих Ракана, Мале и Велике Рујишке, која је од својих кућа кренула 27. јануара, дакле, када је непријатељ скоро затворио обруч око Грмеча. Ипак се ова омладина пробрала у опкољени Грмеч 29. јануара са Првим и Другим батаљоном Друге крајишке бригаде, који су тек пристигли са Козаре и пробијали се у састав својих јединица у Грмечу. Из с. Кршље, Агићи и још неких 200 омладинаца нису ни покушали да иду у Грмеч, већ су дошли у с. Липник у Други батаљон Шесте бригаде и у јеку најжешће борбе у офанзиви, затражили да ступе у овај Батаљон.

Без обзира на журбу, ипак се у Грмеч отишло доста организовано, о чему говоре и бројни примјери као што су: избор правца кретања, избор мјеста за збјег, уређење збјегова и др.

Правци кретања народа су се одабирали најближим путем којим су се могла кретати запрежна кола и који је ишао смјером ирема Грмечу. Тако је свака тадашња општина ушла у Грмеч углавном на свом правцу протезања у односу на планину. Свакако са неопходним скретањем према иревојима грмечког масива и путевима који су тада пресијецали масив или улазили дубље у Грмеч.

У збјеговима групе су се углавном формирале по оштинама, селима, па и засеоцима. На тај начин су званични органи — власт, политичке организације и остало продужили своје редовне функције и дјелатност прилагођено новонасталој ситуацији. Изгледало је да су Подгрмечлије и овога пута нашле излаз из такорећи безизлазне ситуације. Становништво се хранило оним што је на брзину понијело. Сњијега за воду било је у изобиљу. За војску су већ раније спремљене резерве житарица и намирница које се могу дуже чувати — сланина, суво месо, сир, кајмак, суве шљиве, со, шећер, па и нешто брашна и живе стоке. Очекивало се да још и преостале партизанске снаге уђу у Гумеч и да се поставе испред оног народа, чиме би све било ријешено. Наиме, вјеровало се да непријатељ неће имати смјелости и снаге да улази у Грмеч. У случају да то покуша, дата је директива да се становништво евакуише даље у правцу Дрвара, куда је већ отишла главнина партизанских јединица са Врховним штабом, и народ Баније, а дијелом и из Подгрмеча и других крајева. Међутим, ток догађаја ишао је супротно очекивањима, па је овај народ доживио катаклизму, о чему су неки учесници писали у Едицији „Подгрмеч у НОБ-и“.

Распоред и задаци Шесте бригаде пред почетак офанзиве

Послије смотре Четврте дивизије, Штаб Дивизије са Другом и Петом бригадом одлази на Козару са циљем да дејствује на комуникацијама Босанска Градишка — Бања Лука и Дубица — Приједор, а у Лијевач пољу изврши попуну бригада.

У овом периоду Шеста бригада је добила сљедећи распоред и задатке:

Први батаљон с. Кркојевци — Брајић Таван — Бедовача и даље од комуникације Сански Мост — Лушци Паланка. Задатак: ометати непријатељске испаде на слободну територију и у заједници са Четвртим батаљоном спријечити продор непријатеља комуникацијом и око ње — Сански Мост — Лушци Паланка.

Четврти батаљон од комуникације Сански Мост — Лушци Паланка на линији с. Демишевци, с. Брдари, с. Подвидача — укључно. Задатак: у заједници са Првим батаљоном спријечити продор неиријатељу комуникацијом Сански Мост — Лушци Паланка, а дијелом снага од Љубије и Будимлић Јапуре у дубину слободне територије.

Други батаљон посједа линију од с. Подвидача — Тронећа Милојице, с. Мијска Глава — Стражбеница. Задатак: одржавање везе са Штабом Четврте дивизије на Козари и обезбјеђење слободног прелаза овим снагама са Козаре, при повратку на лијеву обалу ријеке Сане.

Десно од снага Шесте крајишке бригаде, на правцу Сански Мост — Вриоље — Пудин Хан — Босански Петровац бранила је Прва крајишка бригада, а лијево на правцима Босански Нови, Босанска Крупа — Бужим, новоформирана Осма крајишка бригада и Банијски партизански одред.

Прве двије декаде за све ове снаге и на овим положајима углавном су протекле у мањим одбрамбеним дејствима и одбијању мањих чарки које су покушавале непријатељске снаге из наведених гарнизона.

Пада у очи, а и ток догађаја је то потврдио, да је овакав распоред наших снага био и сувише развучен, а снаге постројене искључиво борбеним поректом у линији. Нарочито је широк фронт Шесте крајишке бригаде, која је без Трећег батаљона затварала фронт ширине око 45 км. Изразито се уочава и недостатак Друге и Пете бригаде, које су у то вријеме, као што је речено, биле на Козари.

*Распоред непријатељских снага прикупљених за извршење плана „ВАЈС“
Рејониправци, дејства и намјера непријатеља*

У рејону Петриња — Карловац тзв. десна колона 7. „Принц Еуген“ дивизија са задатком да дејствује правцем Бихаћ — Босански Петровац, с тим да се у с. Врточе сусретне са снагама 717. дивизије.

Из правца Сански Мост — Пудин Хан, Босански Петровац, наида главнина 717. дивизије са циљем да се у с. Врточе споји са снагама 7. „Принц Еуген“ дивизије.

Задатак ових двију колона је да овладају комуникацијом Бихаћ — Босански Петровац Сански Мост и спријече повлачење партизанских снага, рањеника и народа јужно од ове комуникације.

Поред ове двије колоне у нападу учествује и 369. „Вражија“ дивизија, која напада из рејона Глина — Костајница и правцем Босански

Нови — Босанска Крупа — с. Гудавац успоставља спој са ојачаним 737. пуком из 717. дивизије, који је наступао из правца Сански Мост — Лушци Паланка — с. Бенаковац и даље с. Гудавац.

Ове друге двије колоне (са запада од Босанске Крупе и с. Гудавац и са истока Сански Мост — с. Гудавац) имале су задатак да овладају кзмуникацијом Босаиска Крупа — Сански Мост и одвоје слободну територију од Грмеча. Затим, да доведу наше снаге, које су се налазиле сјеверно и сјевероисточно од ове комуникације, у дјелимично окружење, а касније изврше пречешљавање Подгрмеча, па и Грмеча, са крајњим циљем уништења наших снага и свега оног што служи НОБ-и.

Какве су још задатке имале ове снаге, види се из Заповјести команданта њемачких група у Хрватској, који је, поред осгалог, наредио и сљедеће: „Учесталим иречешљавањем треба извући из земље што већи број људи способних за оружје почев од 15 година; стријељати или објесити све оне који узму учешће у борби, који се нађу на бојишту, који се затекну у туђим селима, или за које се сумња да су узели учешћа у борби; спалити сва насељена мјеста која су тешко приступачна, која су послужила партизанима као ослонац, или из којих се пуцало; за одмазду по нахођењу команданата дивизија, могу се спалити и оетала насељена мјеста; уништити све намирнице уколико се не могу одвући”.

Колико је непријатељ придавао важности, нарочито овом приликом управо економском истребљењу Подгрмеча, показују бројни поступци непријатеља. То се види и из случаја Љубице Познић из Јасенице, која је послела вишенедјељног заточеништва у с. Осредак, прикупила храбрости и отишла у Цазин да од усташке власти тражи пропусницу за повратак кући у Подгрмеч. Том приликом усташа, коме се обратила, кратко је рекао: „Нема кући док се из Подгрмеча не извуче све што се може. Нико не може тамо ићи.”

Ток догађаја у офанзиви

Непријатељ је 20. јануара 1943. године са полазних положаја на свим правцима кренуо у напад.

На правцу Сански Мост — Лушци Паланка бранила се Шеста бригада без свог Другог батаљона, који се налазио на раније наведеном положају, тј. у рејону с. Мијска Глава. Око 8 сати из Санског Моста у напад је кренула 2. брдска домобранска бригада источно од комуникације Сански Мост — Лушци Паланка и то правцем: Здена, Бедовача, Миљевићи. Први батаљон уснијева да задржи непријатеља на овом правцу све до 25. јануара. Водећи жестоке нападне окршаје у току дана, непријатељ уснијева напредовати по некрлико километара, али је у току ноћи противнападом овог Батаљона увијек враћен на полазне положаје. Дана 25. јануара непријатељска бригада је ојачана четом тенкова и мијења правац напада. Овог дана креће се дуж комуникације Хусимовци — Каменград, заселак Миљевићи. Иако је Шеста КНОУ бригада ојачана Трећим батаљоном Прве крајишке бригаде, непријатељ успијева у току дана овладати засеком Миљевићи и к. 556. Ова два батаљона 25. јануара у 19 часова извршили су противнапад, који је организован тако да је постигнуто изненађење. Наши борци пришли су до непријатеља на домет ручних

бомби. Противнапад је био тако силовит да је непријатељ десеткован. Заробљено је 120 војника. На бојишту је нађено 70 мртвих. Заплијењена су 4 топа, 20 митраљеза и пушкомитраљеза, 15.000 метака и велике количине осталог ратног материјала. Овом акцијом наших снага 2. брдска домобранска бригада је десеткована, а самим тим и привремено избачена из борбеног поретка. На правцу Стара Ријека — Стари Мајдан — Подвидача, тј. на правцу Четвртог батаљона, долазило је само до мањих чарки од стране непријатеља, да би на тај начин везао ове снаге да не учествују на правцу њиховог главног удара.

Непријатељ је констатовао да 2. брдска домобранска бригада није извршила и не може извршити постављени јој задатак, па је 26. јануара извршио прегруписавање снага. Са правца Сански Мост — Пудин Хан повлачи 737. пјешадијски пук из 717. дивизије.

Послије шестодневне борбе и извршеног прегруписавања снага, непријатељ одустаје од фронталне борбе и организује пробој наше одбране на уском простору и врши продор у дубину слободне територије правцем Сански Мост — Босанска Крупа, али не напада дуж комуникације као претходног дана. Непријатељ напада правцем: Напреље, Скуцани Вакуф, Раданово поље, с. Бенаковац.

У току 26. и 27. јануара непријатељ је успио извршити прегруписавање снага и са ојачаним 737. пуком, такорећи без борбе, пробити се у дубину слободне територије аз око 25 км и стићи у с. Бенаковац 27. јануара до 15 часова. У овом селу до 28. ујутру успијева организовати кружну одбрану.

Брз и изненадан продор овог пука у дубину слободне територије изазивао је дезорганизацију, па и пометњу у систему наше одбране, што је и била намјера непријатеља.

Упоредо са овим догађајем, тј. од 27. па до 29/30. јануара, на лијеву обалу ријеке Сане, на терен Подгрмеча, пребацио се Штаб Четврте дивизије са Другом и Петом бригадом. Такођер у с. Липник је стигао Други батаљон Шесте бригаде и приближио се саставу Бригаде.

Штаб Дивизије, по наређењу Штаба Првог босанског корпуса, 30. јануара донио је одлуку да Седамсто тридесет седми пук у с. Бенаковцу окружи 30/31. јануара нападне и ликвидира. За овај задатак одређено је седам батаљона, и то: Друга бригада са четири батаљона, Пета бригада са два батаљона и Шеста бригада са једним батаљоном, тј. Другим батаљоном. Напад је планиран да отпочне 30. јануара у 22 сата, и тада је почео. Послије двочасовне борбе напад је одбијен уз обостране губитке. Послије овог неуспјелог наиада, Штаб Четврте дивизије одустаје од даљих напада на овај непријатељски пук, нити овај пук покушава напредовање према с. Гудавац ради извршења раније постављеног му задатка.

Штаб Дивизије се одлучује да блокира овај пук и за блокаду оставља три батаљона, и то: два батаљона из Друге бригаде и један батаљон из Пете бригаде.

Са осталим снагама, без Шесте бригаде, Штаб Дивизије се оријентише на одбрану правца: Босанска Крупа — с. Рисовац и Босанска Крупа — Јасеница. Послије ове новонастале ситуације Шеста крајишка бригада добија сљедећи распоред и задатке: Први батаљон посједа положај јужно од Санског Моста на линији с. Еминовци — Фајтовци. Четврти батаљон посједа положај на линији Стари Мајдан — Подвидача, с тим

да дијелом снага пређе западно од комуникације Сански Мост — Лушци Паланка. Други батаљон посједа положај сјеверно од с. Мајкић Јапра — с. Липник — с. Скуцани Вакуф. Задатак ових снага је да ометају саобраћај на правцу Сански Мост — с. Бенаковац, као и да спријече покушај продора нових снага непријатеља од Санског Моста и Старог Мајдана према Бенаковцу. Посебан и најважнији задатак је да непријатељ не успостави тактичку везу са окруженим пуком у с. Бенаковцу.

Са оваквим распоредом Шеста бригада, од 31. јануара на све до 5. фебруара, успјева спријечити и онемогућити све покушаје непријатеља да помогне опкољеном — блокираном пуку. Овог дана Седамсто тридесет седми непријатељски пук по дијеловима и уз максимална бочна обезбјеђења напушта с. Бенаковац и врши пробој у правцу Санског Моста, тако да до 19 часова, под јаким бочним дејством Другог и Четвртог батаљона Шесте бригаде, стиже у рејон Раданово поље. У даљем пробоју, претрпивши велике губитке, пробио се у Сански Мост.

Битно је истаћи да је напријед поменути распоред и задатке Бригада добила од Штаба Четврте дивизије њеном заповјешћу од 5. фебруара, иако се Бригада ту налазила од 31. јануара па до 5. фебруара.

Настала је нова ситуација за све јединице Дивизије, иа и Шесту бригаду. Наиме, Тристо шездесет девета легионарска („Вражија“) дивизија из правца Босанеке Крупе овладала је комуникацијом Босанска Крупа — Јасенице и обезбиједила повољне услове за напредовање према истоку. На тај начин главнину снага Четврте дивизије набацила је на сјеверне падине Грмеча.

Из правца Стари Мајдан напала је јача колона непријатељских снага на иоложаје Четвртог батаљона и продрла дубље у одбрамбене положаје Батаљона и слободне територије. Продор ове колоне и колоне Тристо шездесет девете „Вражије“ дивизије из Јасенице према Лушци Паланки, доводи Штаб Бригаде у с. Липник, као и Други и Четврти батаљон, у тежак положај, из којег је требало тражити излаз.

Штаб Бригаде је 7. фебруара навече одржао састанак са штабовима Другог и Четвртог батаљона и саопштио им своју одлуку и издао наређење да се у току ноћи 7/8. фебруара пребаце у рејон Лушци Паланка — заселак — Праштале. Овај задатак успио је извршити само Штаб Бригаде и Четврти батаљон без једне чете. Други батаљон није могао у току ноћи да се организује и пријеђе. Поремећај и губитак у времену проузроковао је неорганизован долазак оних 200 омладинаца и омладинки, који су раније поменути. Штаб Четвртог батаљона није могао да успостави везу са својом Другом четом и ова је заостала за својим Батаљоном. Тако су Други батаљон и Друга чета Четвртог батаљона дошли у рејон Лушци Паланка 9. фебруара ујутру.

Послије заповијести од 5. фебруар^а, Штаб Бригаде нема никакву везу са Штабом Четврте дивизије, који је са осталим потчињеним јединицама набачен на сјеверне падине Грмеча. Батаљони шесте бригаде 9. фебруара изјутра имали су следећи распоред: Први батаљон у рејону Смрешњак — с. Корјеново, еа задатком да спријечи продор непријатеља према с. Јелашиновци и даље према југу. Други и Четврти батаљон налазили су се у рејону Лушци Паланка — заселак Праштале. Штаб Бригаде у рејону Тук Божија.

Овог јутра 9. фебруара са запада је, из правца Босанске Крупе, стигла претходница непријатељске Тресто шездесет девете „Вражије“ дивизије и ушла у Лушци Паланку. Из покрета је око 8 сати извршила напад на Други и Четврти батаљон Шесте бригаде и иотисла их на исток за око 3 км. Напад непријатеља, подржан артиљеријом, био је тако силовит да су у тој борби наши батаљони иретрпили осјетне губитке. У овој борби командант Другог батаљона, Колунџија Мићо, сјећа се како је наишао на смртно рањеног борца из Треће чете, Бранка Гулана. Упитавши га каква му помоћ треба, он је одговорио: „Никаква, друже команданте. Није ми жао што гинем, него ми је жао што не гинем као члан Партије“. Послије овог догађаја, изузимајући мање чарке, читав дан је био миран за обе стране. Бригада се нашла у изузетно тешком положају, што је показао и састанак Штаба Бригаде са штабовима батаљона. Састанак је одржан у поподневним часовима у селу Тук Бобија. На овом састанку требало је донијети одлуку и извући Бригаду из окружења. С обзиром на важност одлуке, расправа на овом састанку је била врло жучна, а на моменте и драматична. Постојала су два мишљења.

Прво мишљење, прикупити Бригаду и кренути правцем с. Јелашиновци, Будељ — Бравско и ирикључити се осталим снагама Дивизије, јер се вјеровало да је Дивизија у повлачењу прешла Грмеч и да се налази југоисточно од комуникације Пудин Хан — Босански Петровац (иогрешна претпоставка).

Друго мишљење је било да Бригада прихвати борбу са измијењеним распоредом и у најповољнијој ситуацији се извуче дубље на територију Подгрмеча, са задатком да вјештим маневром избјегава борбу са јачим непријатељским снагама, а када се укаже могућност да напада на слабије снаге непријатеља.

Прихваћено је друго мишљење и Штаб Бригаде доноси одлуку да Бригада остаје у Подгрмечу, у позадини непријатељу. Наредна два дана догађаји су показали да је одлука Штаба Шесте бригаде била судбоносна, не само за Бригаду, већ и за народ из збјегова у Грмечу, и Другу и батаљон Пете бригаде, односно за цјелу Четврту дивизију. На основу новонастале ситуације и одлуке Штаба Бригаде, батаљони су добили следећи распоред:

Први батаљон у рејону Смрешњак, са унапријед постављеним задатком — спријечи продор непријатеља правцем Сански Мост — Јелашиновци.

Други батаљон, лијево од првог на линији Јарићи — Родићи, западне падине Отиша, са задатком — спријечити продор непријатеља на правцу Сански Мост — с. Грдановци.

Четврти батаљон се усмјерава суиротно од ова два батаљона у правцу села Тук Бобија, са задатком да спријечи продор непријатеља са запада, из правца Лушци Паланка у правцу с. Тук Бобија — Јелашиновци.

Док је Шеста бригада, од 5. до 10. фебруара водила борбе на територији Подгрмеча и без контакта са Штабом Дивизије, дотле се у Грмечу одвијају драматични догађаји са народом и неким јединицама Дивизије.

До 6. фебруара непријатељ је успио овладати комуникацијом Босанска Крупа — Лушци Паланка, пријећи ову комуникацију, и са сјеверних

ладина Грмеча, уз подршку артиљерије и авијације, кренути у напад на Другу и Пету крајишку бригаду, које су се нашле на широком фронту сјеверних падина Грмеча.

Шестог фебруара 1943. године непријатељ у колонама продире у дубину Грмеча. Овом походу, уз врло повољне метеоролошке услове, садејствује и његова авијација. Било је и раније надлетања и бомбардовања, али је то било спорадично и не толико убитачно. Овог дана бомбардовање је било веома интензивно и до краја прецизно, нарочито у Равном Долу. Авиони су током налета, поред бомбардовања тукли и из митраљеза, а у тренутку обрушавања штуче су укључивале громогласне сирене, које су стравично и застрашујуће дјеловале на народ у збјеговима, тако да су жене и дјеца пиштали, а овоме се прикључује јаук рањених и оних који покушавају наћи спае у бјекству. Све се ово сливало у једну нечувену тонацију, којој се прикључивао шумски ехо и уз прасак и хуку дрвећа које руше авионске бомбе, ствара такву тутњаву, а уз то је и земља подрхтавала, па је личило да ће све пропасти дубоко под земљу. Све ово је довело до погпуне дезорганизације народа у збјеговима, чиме је оповргнута идеја да непријатељ неће и не може ући у Грмеч.

Већина народа је успјела да се разбјежи лијево и десно од пута који долази из Подгрмеча у Равни До, а којим је и непријатељска тенковска колона дошла. У Равном Долу и његовој околини је био један од најбројнијих збјегова. Због тога није случајно што је непријатељ баш овдје усмјерио своје тенковске снаге.

Будући да је збјег у Равном Долу био више размјештен и оријентисан источно од пута, а народ је уочио да му опаеност послјије бомбардовања долази са правца комуникације па је већина јурнула у бјегство даље од комуникација ка југоистоку, нису сви успјели побјећи. Многи су похватани и поубијани. Само мањи број је упућен у заробљеништво и то углавном они који су били способни за рад. Они који су успјели побјећи у правцу југоистока, наишли су на борбени распоред Друге и Пете крајишке бригаде, иза чијег стрељачког строја су се прикупљали уплашени и дезоријентисани. Способни за борбу, углавном омладина, одмах су се укључивали у ове бригаде и наоружавали.

Уколико је дан одмицао, нагло је растао број људи који су придолазили и остајали иза стрељачког строја. Свима им је јасно да су непријатељу на пушчаном домету, који еваког часа може да нападне положаје бригада, али нико није желио да се више одваја од бораца. Новонастала ситуација покренула је народ из збјегова, тако да више нема ослонца на колибе, а тиме се и мијења начин живота у збјегу. Долази до груписања народа и војске и формира се бројна групација, чија је судбина јединствена. Међутим, ово истовремено оптерећује борбене дијелове и чини их мање покретним и способним за борбу. Непријатељ је и из друшких праваца надирао у дубину Грмеча, потискивао борбене дијелове и народ из збјегова, тако да у току овог дана нагло расте групација народа око Друге и Пете бригаде, и на ограниченем простору иза Грмечког Оштреља к. 822 и Водених долина окупило се неколико хиљада (процењује се на око 12.000) људи, махом жена, деце и стараца. Наредног дана (7. фебруара) непријатељ је ову групацију набацио на Троврх у Грмеч. Ту испред Троврха и тог дана одиграла се жестока борба, у којој је разбијен немачки батаљон и убијено 40 Немаца. Неки преживјели борци овог

окршаја сматрају да је ова борба најпресуднија од свих борби које су вођене до тада у Грмечу за непосредну одбрану народа. Послије ове борбе иритисак непријатеља са запада је ослабио и створени су услови да групација без непосредног притиска од стране непријатеља креће према југоистоку. У овом покрету групација и даље нагло расте, јер јој придолазе поред народа из успутних збјегова и борци војно-територијалних јединица — команди мјеста и Команде Војног подручја, као и они борци који су се под разним околностима одвојили од својих матичних јединица. Штабови Друге и Пете бригаде су уочили да је ситуација у којој су се нашли и народ и њихове бригаде веома критична. Најбитније из процјене је да су борци бригада неспособни за борбу, иа је најцјелисходније извући ову групацију из окружења, не уиштајући се у борбе. На овом путу изненада је дошло до сусрета и жестоког окршаја са непријатељем. У борбу је поред Друге убачен и један батаљон Пете бригаде, који је остао у саставу ове групације. Два батаљона Пете бригаде, да би избјегли даљњи сукоб са непријатељем, мијењају правац и губе се у Грмечу, да би под веома тешким околностима избили након неколико дана на сасвим супротан правац у село Ластве на западу Грмеча, одакле се касније пробијају преко комуникације Јасеница — Лушци Паланка (у рејону Бенаковац) у Подгрмеч. Изузетак је Трећи батаљон Пете бригаде, који се затекао са Штабом Четврте дивизије и његовим приштапским дијеловима, прешао Грмеч испод Јаворњаче и отишао у Козила поред Дринића, и овдје послужио као језгро за формирање Дванаесте крајишке бригаде.

Групација опкољена око Друге бригаде и батаљона Пете, покушава да се пробије преко превоја Јаворњача — Пресека у правцу Бравског Поља, у чему не успијева. Након овог неуспјешног пробоја, групација се оријентише према сјевероистоку у правцу села Тук Бобије и Јелашиноваца, гдје се тежило изаћи из Грмеча, у чему се не успијева, иако су за пробој употребљене све расположиве снаге. У свануће 9. фебруара руководиоци Друге и батаљона Пете бригаде састали су се да се договоре шта даље радити. Међутим, непријатељ је из непосредне близине, дејствујући из пјешадијског наоружања, спријечио овај договор, али је и групацију одбацио дубље у Грмеч. Од тог тренутка наступају четири најдраматичнија дана ове групације која се губи у Грмечу, потпуно изнурена и неспособна за било каква борбена и смишљена дејства. Вишедневне борбе, хладноћа, глад, жеђ, несаница и још много другог, довели су већи број људи из групације до халуцинација и кошмара, из кога се скоро није назирао излаз. Они су стално у покрету, али често у истом кругу, тако да потпуно губе оријентацију, и једино у жељи да се извуку из Грмеча, стално се крећу.

Док групација Друге бригаде лута по Грмечу, 10. фебруара Четврти батаљон Шесте бригаде, ојачан Трећом четом Другог батаљона, води борбу са непријатељем који наступа из правца Лушци Паланка — Тук Бобија и успијева задржати непријатеља испред Тука Бобије. Први и Други батаљон Шесте бригаде налазе се на својим ранијим положајима. Овог дана командант Четвртог батаљона Шесте бригаде упућује курире Богдана Сакрацију, Николу Кеџмана и Милоша Прошића да успоставе везу са лутајућом групацијом у Грмечу, у чему ови и успевају. Вјероватно да им то није било ни тешко, јер је непријатељска авијација

стално тукла ову групацију, па се могло закључити гдје је групација. У поподневним часовима примијећени су покрети непријатеља из Санског Моста према селу Дабар и Брајић Тавану. Овај покрет скренуо је пажњу штабовима Првог и Другог батаљона, па су очекивали напад у току сјутрашњег дана, у чему се нису преварили.

Непријатељ је 11. фебруара кренуо у напад синхронизовано на Шесту бригаду, изузев са југа. Овим нападом на батаљоне Шесте бригаде у рејону Лушци Паланка — Отиш — Грдановци — Смрешњак — Корјеново почиње двадесетчетворочасовна драма. Наиме, непријатељ је вршио притисак уз подршку артиљерије и авијације са циљем да наше снаге натјера на повлачење према Јелашиновачком пољу и даље према Грмечу. Ни на једном правцу непријатељ није успио да постигне видније резултате. Ако је негдје и успио, одмах је противнападом одбијен и враћен **на своје положаје. На овакве поступке батаљони су били принуђени**, јер су били свјесни ситуације у којој би се нашли повлачећи се преко чистине Јелашиновачким пољем и набацивањем на Грмеч.

У првим поподневним часовима из Грмеча у Тук Бобију почињу да излазе прве групе напријед поменуте групације, као и Други и батаљон Пете бригаде. Међу првим били су дијелови Друге бригаде. Захваљујући телефонској вези, коју је Штаб Бригаде имао са штабовима батаљона, ови су одмах упознати са новонасталом ситуацијом и у вези са тим добили нове задатке. Наређено је — по цену највећих жртава, спријечити непријатељу даљи покрет и сужење простора, а у току **ноћи** прикупити Шесту бригаду и избјегли народ, Другу бригаду и батаљон **Пете бригаде.**

Према догађајима који су се одигравали дотичног дана, непријатељ је процијенио да је на домаку великог успјеха — ликвидације свега оног што се нашло на овом простору. Како је овој групацији пријетила највећа опасност од непријатеља који је нападао на ојачани Четврти батаљон, на том правцу читав дан вођена је непоштедна и исцрпљујућа борба, у којој је долазило до борбе прса у прса, уз обостране велике губитке. До каквих је сцена долазило, говори и доживљај Пере Здјелара и његове дееетине у гробљу у Тук Бобији. У овом гробљу они заробљавају немачког подофицира, који моли да га партизан не убије, већ каже: „Ја ћу бити ваш начелник“. На другој страни један борац скида одијело са „мртвог“ Нијемца, а овај када је остао го на грмечком мразу, пуним трком бјежи међу своје и виче „сатнитет“, „санитет“.

Непријатељ је открио кретање групације из Грмеча и усмјерио све расположиве снаге ка окружењу и ликвидацији свега оног што се нађе у окружењу, употрејевивши и авијацију. Тако је 11. пред вече дошло до новог масакра у Тук Бобији, и то у тренутку када су хиљаде изговарали ријечи: „Спашени смо“. Међу њима је била и Медан Даница из Јасенице са своје троје нејаке дјеце. Пала је са двоје дјеце покошена авионском бомбом, мада је само тренутак раније пуним плућима удисала сеоски ваздух, као да је жиљела надокнадити петнаестодневно одсуство из подгрмчких села. Послије бомбардовања, непријатељ је поново наступао од Лушци Паланке. Народу у Тук Боуији запријетила је нова непосредна опасност. Требало је хитно кретати даље, а за кретање их је било мало способних. Многи су јурнули по кућама да траже било шта да једу, па нису ни примјећивали каква им опасност пријети. Јело се шта је већ **ко**

нашао. Дванаестогодишњи Марко Колунџија се сјећа како је наишао на канте меда које су висиле са стране самара на коњу, а коњ је стајао. Марко није могао дохватити мед, већ је скачући у вис гурао руке у канте, хватао мед и јео. Руке су му остале све улијепљене медом. Он их је због хладноће гурао у џепове гуња. На овако улијепљене руке нахватало се пуно црних вунених длочица. То није сметало његовом комшији Милошу Колунџији да му оближе руке и тврди да му је то спасило живот, јер је послје тога смогао снаге да продужи даље. Нису ријетки примјери како су, тако рећи, мрвице хране (две суве шљиве) враћале људе у живот и давале им снагу за даље кретање. Међутим, овај народ у Тук Бобији је застао, и без обзира на пристизање непријатеља, није покушавао да бјежи. Узалуд су била подстицања оних трезвенијих. Апатија је учинила своје. Масовно се остајало и чекао непријатељ скрштених руку. Према сјећању Невенке Новаковић, неко је рекао: „Идемо, другови, ено тамо је Шеста бригада — Шеста је ту пред нама, идемо, бјежимо“. Право је чудо, већина је кренула према Јелашиновцима и Грдановцима и избегла оно најгоре. Сви нису били те среће. Они који су остали у Грмечу и кренули у сљедећим групама, ишли су право у руке оном непријатељу који је стигао у Тук Бобију. Јединице Шесте бригаде су ово уочиле и мањим снагама брзо се поставиле сјеверном падином Грмеча изнад Тук Бобије, да би зауставиле улазак сљедећим група у Тук Бобију и усмјериле народ даље ка сјевероистоку до изнад Јелашиноваца. По сјећању Богдана — Бобе Недимовића, то неки нису прихватили. Отишли су право у село, па су заједно са онима из претходне групе, који су већ остали у Тук Бобији отишли у смрт. Они који су послушали борце Шесте бригаде и продужили даље, сретно су се спустили у Јелашиновце, а неки изашли и у Грдановце, где се састало више група, а тиме и више хиљада људи. Била је ту и Друга крајишка бригада и батаљон Пете бригаде. Ипак нису сви изашли из Грмеча.

Ништа није била боља ситуација на положајима Првог и Другог батаљона, који су штитили правац Сански Мост — Грдановци, преко Еминоваца и Сански Мост — Јелашиновци, преко Смрешњака.

На правцу Другог батаљона од првих јутарњих часова 11. фебруара смјењивали су се јуриш за јуришем — час са једне час са друге стране. Разлика је била само у томе, што је непријатељ у сваки нови јуриш уводио нове снаге, а Други батаљон је у сваки нови јуриш улазио ослабљенији, јер није имао откуд добити појачање, а да се и не говори о смјени, иако је сваког тренутка трпио губитке. Борбе се још више интензивирају по сазнању да из Грмеча излази иарод, Друга и батаљон Пете бригаде, јер до тог времена батаљон је и напуштао понешто терена и постављао се на повољније положаје, тако да је непријатељ успио да стигне до испред с. Грдановци и Отиша. По сазнању да у позадини батаљона долазе групације Друге бригаде, настало је гушање за сваку стопу земље. Командант Батаљона је час командовао чети, час воду. У једном тренутку остао је само с једним куриром иако је настојао да их има више у непосредној близини, и кад му је овај затребао ни њега више није било. Преостало му је да сам отрчи до једног вода и задржи вод на достигнутој линији. У повратку је наишао на тог курира, посегао је за пиштољ, али кад је видео да је тај борац изгубио сваку присебност, одустао је од намере да га убије.

Дан је био на измаку, минути су споро пролазили, примицала се спасоносна ноћ — ноћ која је сигурно борцима Друпог батаљона била најдража у току четворогодишњег рата. Најзад, непријатељ је почео да се утврђује на достигаутој линији и организује за одбрану. Тада је свима у Батаљону лакнуло, јер је било познато да непријатељ до сјутрадан неће покушати напад. Положај који је Батаљон држао био је сасвим повољан за извршење сљедећег задатка. Утисак је команданта овог Батаљона да би исход ове борбе био сасвим другачији да је даи потрајао само **још два сата**. Права је срећа **што је то био кратки фебруарски дан**, који није ишао на руку непријатељу и његовом начину дејства.

Док је Батаљон у току дана водио борбу, у његову непосредну позадину пристизале су колоне изнемоглог народа и бораца, из Јелашиноваца, Тук Бобије и Грмеча. Интендант Другог батаљона, Дако Дрча, одлучује да прикупљену храну за Батаљон подијели изгладнелим колонима, а Батаљон, који цио дан крвари, остави без хране. Издаје наређење својим сарадницима да храну из школске зграде изнесу поред пута којим наилазе колоне и да сваком у пролазу дају понешто хране: парче хлеба, колачић, парче пите, парче меса, сланине, сира и др. У тренутку кад је хране нестало, бацио је поглед на пут којим колоне долазе и видио крај једне од више колона. На њеном крају су још три дванаестогодишња дечака. Сва тројица познати, а последњи од њих је његов син Славко, који кроз плач једва проговара: „Дакице, дај ми крува“. Међутим, крува није било, а ни било шта друго да се може појести. Славко се срушио у наручје оцу и даље није могао, као ни његов друг Павловић Илија, чији је отац у некој од пролетерских бригада (јединица).

Падом мрака Други батаљон се окреће у властиту психозину, у село Грдановце. Тек тада су његови борци могли видети колико је вређела њихова цјелодневна борба. Тек тада су видјели да се иза њих налазе хиљаде људи, жена и дјеце, чији су животи зависили искључиво од отпора који је пружен тога дана. Многи борци нису знали да су још у току дана у Грдановце стигле групе овог народа, и да непрекидно пристижу. За тили час борци су се измијешали са народом, појединци су и пронашли своје најближе, неки су пронашли комшије, познанике и др. Настаје права јурњава и од бораца и од народа да се пронађе најближи, настаје распитивање, грљење, љубљење, али у свему томе највише је плача, јер многи дознају за кобне судбине својих најмилијих. Батаљон се утапа у ову масу. Команда Батаљона је брзо реаговала и Батал*он је окупљен. Сусрет бораца и народа дао је нову снагу, како народу тако и борцима, јер иако неко није нашао свог најближег, вјеровао је да ће га већ сјутра срести.

У међувремену Четврти батаљон и Трећа чета Другог батаљона, по паду **мрака, постепено се одвајају од непријатеља у Тук Бобији, прикупљају и покрећу изнемогли народ из Тук Бобије и као заштитница свијају се у колону, те сви заједно крећу ка Јелашиновцима и даље ка Грдановцима.**

Овим је први задатак извршен. Бригада се окреће извршењу другог далеко тежег задатка, а то је прикупити народ и изнемогле борце, одабрати правац пробоја, извршити пробој из окружења и на тај начин

све што се нашло у окружењу извући и спасити од непосредне опасности.

У Јелашиновцима и Грдановцима настала је страховита гужва, која се стално повећавала пристизањем нових група. Потпуно дезорганизована маса понашала се ван сваке присебности и моћи да било шта схвати, или било ког послуша. Неки су, иако потпуно изгладнели и исцрпљени, једноставно легли и спавали. Већина је још увијек са собом носила резерве хране коју је понијела од куће, а они који нису имали хране, тражили су по кућама и узимали све оно до чега су могли доћи. Стравично је било посматрати како људи из каца узимају комину од шљива, и онако хладну и киселу једу. И не само то, већ ту комину сипају у торбе да би створили неку резерву за касније, иако је та резерва цурила кроз торбу и остајале само коштице од шљива. Они који су се домогли крова над главом, на разне начине су спремали нешто топло за јело. Сви нису могли да дођу до сућа ни до огњишта, него се користило све оно до чега се могло доћи. Неко је узео сач и преврнуо га и у њему кувао кашу. Свако је такорећи себи ложио ватру тамо гдје је нашао простора, па је пријетила опасност од пожара. На изнемогле **нико више и не обраћа пажњу. На помолу је била нова катастрофа, којој** су већ почеле претходити сваће због међусобног отимања оно мало пронађене хране, или неког предмета, или пак да се примакне наложеној ватри и огрије.

На простору од Тук Божије — Јелашиноваца и Грдановаца врло је као у кошници, јер је народ осјетио да је ту Шеста бригада, која их прихвата, обезбјеђује и чини велике напоре да их извуче и спаси од непосредне опасности — да се приближио крај страхотама које је претходних дана преживљавао. Прве групе које су изашле из Грмеча и домогле се крова над главом и успјеле да припреме нешто да поједу, сматрали су да су избјегли непосредну опасност од уништења, па их је зато било врло тешко покренути. Док су они други, далеко бројнији, који нису имали ту срећу жељели да се што прије одлијепе од непријатеља који им је висео над главом.

Падом мрака услједило је наређење борцима Шесте бригаде да се народ покрене, прикупи, сврста у колону и у току ноћи правцем Грдановци — Скуцани Вакуф извуче у с. Липник и његову непосредну околину. На одређеном правцу за пролаз колоне није било непријатељских снага. Без обзира на то, снаге Шесте бригаде (Други и Четврти батаљон) вршиле су обезбеђење колоне, као да се непријатељ налази на том правцу. Настале су бројне потешкоће у прикупљању народа и формирању колоне. Мало ко хоће да крене. Масовно пружају отпор, нарочито они који су се домогли крова и поспали. Неки вичу: „Нећемо даље“, други: „Доста је бјежања...“. У акцију покретања укључени су и одборници, који су још били присебнији и затекли се ту и који су током цијеле драме били са народом и преживљавали судбину народа и испољили бригу о народу. Узалуд. Маса их није слушала, чак се и расрћивала на њих. Одједном је Дако Недимовић, председник Општине Јасеница, рекао: „Идемо, другови, са нама је Шеста бригада, ево ту је и Мићо!“ И на велико изненађење ова група се покренула и то са задовољством. Неки су чак бацили и полуприпремљену храну и спремиле се за покрет.

Колона је ипак почела да се формира и формирала се у покрету да су први њени дијелови прелазили комуникацију Сански Мост — Лушци Паланка, према Скуцаном Вакуфу, негдје око 1 час 12. фебруара. Обезбјеђење колоне извршено је на тај начин што је Други батаљон одређеи за претходницу. Овај Батаљон је на комуникацији и лијево и десно иступио бочна обезбјеђења, која су остала на својим положајима све до преласка цијеле колоне, па и Четвртог батаљона, а који је био у затлтитници. Све што је речено о колони било би недоречено ако се не би истакло како је она овом приликом изгледала и како се кретала, мада и нема ријечи које то могу приказати. Добар број сврстаних у колону истрошио је и посљедњи атом снаге, па је падао, посртао и тражио помоћ, а они који су помагали били су скоро на измаку снаге. Најстрашније у најстрашнијем је гледати како родитељ носи дијете, а од смрзотина отпадало му стопало, или оба стопала, па и други удови. За покрет изнемоглих ангажовани су и борци Шесте КНОУ бригаде, затим расположиви коњи и све остало, али је било и таквих који се од изнемоглости нису могли држати на коњу па их је требало придржавати или носити. Била је то колона уморних, изнемоглих, промрзлих, колона се врло споро кретала. Она је више милила него што се кретала, а ноћ је одмичала, а самим тим и опасност јачала. Тако се колона заједно са изласком сунца нашла на слободној територији у с. Липник и његовој широј околини.

Први батаљон остао је у рејону на којем се налазио и претходног дана, са циљем да тамо остане. Међутим, непријатељ га је напао рано изјутра 12. фебруара и Батаљон је водио жестоку борбу цијели дан. Он је истовремено прикупљао народ који је по групицама излазио из Грмеча. Према писаном сјећању Миланчића Миљевила, команданта овог Батаљона, прикупљено је више од 1.000 људи, жена и дјеце и упућено за главнином у Липник. Увече је и овај Батаљон прешао комуникацију и дошао у саетав Бригаде у с. Липник.

Тако је Шеста бригада из канци најокрутнијег непријатеља ишчупала десетак хиљада живота — живота свог подгрмечког народа, који ће се врло брзо опоравити и вратити пулс Подгрмечу, још јачи и снажнији него је био онај од пре офанзиве. На жалост, једна група избјеглица, нико не зна колико их је било (процене се крећу од 400 до 1.000), која је посљедња изашла из Грмеча, није се прикључила колони и она је ликвидирана на најзвјерскији начин. Када би се сваки преживјели борац Шесте бригаде присјетио најтежег догађаја у току борбе, сигурно је да би се сјетио 11. фебруара 1943. године. Кад би се присјећали најрадоснијег дана, сигурно је да би то био 12. фебруар, тј. дан када су се са својим нашли у свом Подгрмечу и кад је сваки могао бити поносан на свој допринос за спас оволиког броја људских живота.

Већ 13. фебруара непријатељ је свим расположивим снагама ударио у потпуно празан простор. Једино што је свој бијес искалио на оних 400—1.000 жртава, недужних и изнемоглих, које није било могуће покренути, или су пристигли из Грмеча послје одласка Шесте бригаде и народа.

На Липнику народ почиње да се разилази по најближим кућама и селима. Колона коначно нестаје, она се утапа у опустјела, разорена, а кека и до темеља уништена села. Неки су већ кренули својим кућама и згариштима и живот се полако нормализује.

Убрзо почињу да круже вијести о борбеним побједама Шесте бригаде у току офанзиве, а Бригада преузима обавезе да крстарећи територијом Подгрмеча и својим присуством иокаже да је и овом приликом победа извојевана. На том свом крстарењу наилазило се на села и засеоке који су већ почели да организују живот. Многе су ватре упаљене, али има села у којима се и не могу упалити. Командант Другог батаљона, Мићо Колунџија, сјећа се, пред крај фебруара, када се његов Батаљон кретао колоном кроз село Горња Суваја, како је једна старија жена, када је примијетио колону, почела бјежати, мислећи да је непријатељ, а када су је борци пристигли те сазнала да су то партизани, рекла је: „Цјецо, Бог вам дао, ако имате шибицу, дајте ми да заметнем сјеме ватре“. Други батаљон, по задатку, успоставља везу са петровачким крајем преко Рисове Грете. Први батаљон враћа се у Јелашиновце, Грдановце и околину. Прикупља заостали народ и помаже породицама у сахрани изгинулих. Четврти батаљон одлази на терен Подвидача — Стари Мајдан и тамо, поред осталог, обезбјеђује везу са Козаром и помаже пребацивање рањених и болесних на опоравак на Козару.

Иако је Бригада за 22 дана претрпјела озбиљне губитке, она је из офанзиве изашла бројно јача и боље наоружана, што је омогућило да се већ између 20. и 25. фебруара, формира нови Трећи батаљон.

Бригада није показала само народу да је ту и још јача, него практично и непријатељу да не може слободно да крстари Подгрмечом, иако је непријатељ мислио да у Подгрмечу нема партизана. Већ 1. марта Други батаљон Шесте бригаде у с. Горња Суваја и у с. Врањска, поставља двије засједе, у којима је убијено 57 и заробљено 23 непријатељска војника, међу којима 1 официр; уништено 8 кахмиона, 1 тенк, 1 путничка кола и 1 мотоцикл, заплијењено је 6 пушкомитраљеза, 32 пушке и већа количина друге опреме.

У Штаб Четврте дивизије у Козила код Дринића стигао је вод бораца из Шесте бригаде.

У Козилима је наступило право весеље тих фебруарских дана кад се чуло за побједу Шесте бригаде и да у Подгрмечу има живих људи. Написана су и прва приватна писма. Свако је одавде желио да се јави својима, у нади да међу преживјелима у Подгрмечу има и неко његов. Писма су понијели курири који су пошли за Подгрмеч и Козару. Многа од тих писама стигла су у руке коме су била упућена.

Једне вечери организован је и митинг у Козилима. Присутствовала је маса народа и бораца. Борци су били уредно постројени, а народ је стао иза строја. Величанствено је дјеловало то вече. Везисти вода за везу Четврте дивизије су импровизовали електрично свјетло са једном једином сијалицом, коју су поставили на стуб трибине да би освијетлили говорника. Сијалица је прикључена за мало покретно динамо којим је напајана радио-станица када је у раду. Ручице динама покретале су снажне руке младића испод Грмеча и са Козаре. Ником није било тешко вртити ручице. Свака смјена је жељела да ручице врти што дуже и брже. Уколико је неко брже и снажније вртио ручице, сијалица је боље свијетлила, а говорник се боље видио. На моменте је изгледало да је свјетло догшрало до врхова Грмеча и Клековаче. Ипак су они из задњих дјелова били у мраку и истезали вратове да виде откуд „електрика“ у овој дивљини и у оваквој ситуацији. Вјероватно да многи никад нису ни саз-

нали како је свјетлила она једна сијалица те вечери. Свуда наоколо снијег се бјеласао, а говорници су дјеловали импозантно и достојанствено. Говорили су: Шоша, Кушић, Мећава, углавном о борбама наших бригада. Када су рекли да се Шеста бори у Подгрмечу и да у Подгрмечу има живих, Козила су се „проломила“ од поклича: „Ура“. У знак тих побједа, од присутних бораца и избјеглог наорда формирала се Дванаеста крајишка полубригада. Настало је право весеље, играло се и пјевало до касно у ноћ, а за неколико дана и ова групација стићи ће преко Српнице, Бунаре, Пауновца и Заваља у Јелашиновце и Тук Бобију, који ће до тог тренутка бити већ дубља позадина Шесте бригаде.

Вијест о побједама Шесте КНОУ бригаде пронијела се у дрварски и гламочки крај и даље. Народ се почиње враћати ка Подгрмечу, било самоиницијативно, било по директиви неких руководстава. Бурсаћ Буро из Дољана пише у својим сјећањима, да се вратио из Гламоча у Клишевиће по директиви Среског комитета КПЈ за Бихаћ (види стр. 726, III књига „Подгрмеч у НОБ-и“). Милка Јелисавац—Војновић пише у истој књизи да се омладина Мркаља и Хадроваца вратила у Подгрмеч са територије Мркоњића из с. Бараћа уираво на вијест (која им је саопштена у згради школе) да су њихова села слободна.

Из ових неколико примјера види се како се брзо ширила вијест о слободној територији у Подгрмечу, коју је држала и ширила Шеста бригада. Како се та вијест брзо ширила, и ко ју је преносио, и којим је путевима пролазила, вјероватно ће остати неутврђено. За сада је чак непознато како се и куда пробио онај вод бораца Шесте бригаде који је успоставио везу са Штабом Четврте дивизије у Козилима. Зна се једино да је овај вод задржан у Козилима, а да је Штаб Дивизије у Подгрмеч послао своје курире. Послије 15. фебруара непријатељски притисак је ослабио на територији Подгрмеча.

Села су разорена. Народ десеткован. Преживјели изморени, а многи и болесни. Читаве породице леже, а да нико ником воде не може донијети. Вода се тражи, јер су болесници под високом температуром, организми брзо калирају, треба губитак надокнадити. Читаве куће брује од заиомагања у хору: „Воде, воде...“. Умрле нема ко да сахрани. Оно мало покретних трче од куће до куће, доносе и дају воду. Неко је рекао да се болесницима — тифусарима не смије давати вода. Важно је било обићи болеснике, појавити се да виде да ипак нису препуштени сами себе, изнијети мртвог напоље и склонити га на мјесто гдје може причекати пар дана, а да га не растргну изгладнјели пси.

У многе куће се нико и не враћа, јер су сви изгинули, а евентуално преживјели отјерани у заробљеништво. Многи који су се вратили немају гдје да се склоне јер им је све изгорјело. Неки се враћају знатно касније, јер их је тифус ухватио негдје око Дрвара, Гламоча и другдје, па су тамо и преболијевали. Има их који су отишли заобилазним путем преко Лтике, Кордуна и Баније, па долазе са сјевера. Понеко је намјерно ишчекивао да још једном поуздано сазна да је Подгрмеч стварно слободан. Бројна дјеца су изгубљена, па су их гостопримљиви Дрварчани, Трубарчани и др. примили у своје куће, а ни сами немају шта да једу. За њих су наступиле нове тешкоће. За понеког се и дознаје. Тако се Буро Малеш из Залина, борац батаљона Осме бригаде, који се пробио иреко Лике у Подгрмеч, сусреће са Даком Дрчом, борцем Шесте бри-

гаде и каже: „Видио сам оиу твоју плаву девојчицу код једне жене у једном селу близу Трубара. Жена се зове Цуја“. Ко зна које је то село и како се Цуја презива, како ићи тражити седмогодишњу дјевојчицу!? Колико је таквих, ко ће их пронаћи? а сама дјеца не знају и не смију се вратити. Има их који и не знају како се зову и чији су, ни одакле су.

У таквој ситуацији организовати овај народ и покренути га на акције, није ни мало лако. Ипак је све покренуто. Већ крајем фебруара у Подгрмечу су Шеста, дјелови Осме и Дванаесте бригаде. Друга и Пета су на Козари. Знатно је проширена слободна територија, мада још увијек непријатељ држи нека мјеста дубље у Подгрмечу.

Секретар Окружног комитета КШ за Подгрмеч, Ахмет Шеховић дошао је умјесто обољелог Слободана Марјановића у Мајкић Јапру), сазива секретаре среских комитета и још неке челне руководиоце. Невенка Новаковић се сјећа да ју је курир Окружног комитета пронашао у јединици према Љубији са поруком да се хитно јави у Окружни комитет. Састанак је одржан са најужим руководством подгрмечког терена и донесени су закључци који су се сводили на активирање и попуњу народноослободилачких одбора, Народноослободилачког фронта, партијских и омладинских организација, жена, пионира и др.

Организовати приступ обнови попаљених и порушених кућа и као најважније одмах приступити прољећној сјетви.

Народ је малобројнији, али некако јединственији, још чвршћи, упорнији, сналажљивији и ријешен да истраје. Одазива се на састанке на којима се договара о непосредним задацима. Улажу се максимални напори, такорећи натчовечански. Једнако се ангажује и старо и младо — јако и нејако. Ипак су комунисти предњачили, а њих је било све више, јер су многи на дјелу провјерени и обезбједили себи мјесто у редовима Партије, а која је из свих ових потешкоћа изашла ојачана, јер су у њене редове ступали још прекаљенији борци, још искуснији, још самопоузданији и још и још...

Партизанске јединице су развиле широк сиектар активности на непријатељска упоришта, протјерујући га из упоришта која је организовао дубље у Подгрмечу. Настављена су дејства с циљем успостављања слободне територије Подгрмеча у границама прије Бихаћке операције.

ЗАКЉУЧАК

Тема је писана тако да су на више мјеста дати и закључци у оквиру одговарајућег текста, или се закључци сами по себи намећу. Ипак се издвајају неки, за које се сматра да су најбитнији.

То што је Подгрмечом непријатељ крстарио само 14 дана у току четворогодишње окупације, добрим дијелом је заслуга Шесте КНОУ бригаде и њеног маневра у четвртој офанзиви.

Захваљујући томе што је Шеста бригада остала на терену Подгрмеча, и што је у свако доба знала тачно гдје је непријатељ, она је и била у могућности да прихвати групацију Друге бригаде из Грмеча и изведе је из окружења. Без обзира што су Друга бригада и батаљон Пете извели народ из Грмеча у Тук Бобију — Јелашиновце и Грдановце, њихови борци не би имали снаге да се супротставе онаквом непријатељу.

Вјероватно би ту негдје и завршиле, јер би отишле право у руке непријатељу.

Видно је да је народ у два наврата био непоередно и изразито присутан у борбеном распореду бригада, при чему је умањивао ефикасност борбених дејстава. То се не смије и не може схватити као негативно, јер је улога и задатак народне војске била да сачува свој народ.

Долазило је повремено и до дезорганизације народа, па и војске. Захваљујући оним присебнијим, увијек се налазило излаза из најтеже ситуације. То оним који су физички и пеихички јачи налаже да у критичним тренуцима испоље своју снагу, не водећи рачуна о функцији коју обављају.

Обим догађаја и измјене ситуације 11. фебруара говоре шта се све на малом простору може одиграти у току само једног јединог дана, па су средства везе веома важан фактор у ратним приликама. Сигурно да је она телефонска веза између Штаба VI КНОУ бригаде и његових батаљона одиграла огромну улогу, јер непријатељ, који је већ 13. фебруара ударио у празан простор, могао је нанијети поражавајући удар оним групацијама да се оне нису брзо извукле.

Ситуација у рату се веома брзо мијења. На сваку промјену треба и брзо реаговати и доносити одговарајуће одлуке, па се мора наћи и налазило се времена за кратке састанке и договор.

У овим догађајима посебно је долазила до изражаја самоиницијатива нижег старешинског кадра, па и појединих бораца.

Снабдијевање храном је посебно важно, а у оваквим приликама необично тешко. Због тога су резерве хране, које борац носи са собом, од непроцењиве важности. Ови догађаји су показали како су и мрвице хране враћале људе у живот, уливале им снагу и помагале да крену даље, јер је од кретања зависио опстанак. Нису потребне велике количине хране, а нити гломазне по обиму. Случај масовног припремања хране од стране народа баш у Јелашиновцима и Грдановцима, показује да су људи веома марљиво чували резерве хране, све док нису наслутили да су пред спасењем, и сигурно да је многим тај „оброк“ и сиасио живот, јер им је улио минимум снаге који је требао за ту задњу ноћ да би ивдржали покрет из окружења. Закључак је да ће борац сачувати резерву и утрошити је у прави час.

Осамнаестомјесечне борбе, патње и страдања народа које су преброђене, резултат су континуираног и интензивног политичког рада и у војсци и народу. Сав рад је усмјерен на јединство фронта и позадине. Омладина је и носила траке око рукава на којима је писало: „Све за фронт“. Народ и ова територија су били непресушива материјална база а код бораца је била присутна максимална одговорност да се оправда повјерење народа. Народ Подгрмеча је традиционално дарезљив. Он је од вајкада дијелио са сусједом последње залогаје. Није то била она зачаурена и учмала сеоска сиротиња. Били су лучпролетери сеоског типа. На селу је живјело око 80% становништва, али су бројни они који су стално у покрету за допунским средствима за спас голог живота. Они раде у околним рудницама: Суваји, Војевцу, Љубији, Старом Мајдану и у шумском радилишту у Грмечу. Они су ишли у потрагу за зарадом не само по Југославији, већ и широм Европе, па и свијета. Многи од њих доспијевају у Русију за вријеме Октобарске револуције. На свим овим путовањима они

се срећу са идејама радничког покрета. Враћају се у своја подгрмечка села и у зимским вечерима препричавају те идеје, које се дубоко усађују у психу младе генерације. Јача сазнање да удружени народ може постићи напредак који су постигли и други народи. У томе, поред осталог, треба тражити елементе опредјељења овог народа да овако масовно прихвати идеје револуције и самодисциплиновано извршава задатке који су прелазили његове физичке и материјалне могућности. У томе треба тражити и елементе успјеха политичког дјеловања у зиму 1941/42. године, где је малобројна Комунистичка партија, за кратко вријеме, успјела створити јединство и монолитност, које је расло и јачало по цијену небројених жртава.

Релативно брз опоравак десеткованог, рањеног, уцвијеленог и ожалошћеног народа, говори о његовој непобједивости и неисцрпљј материјалној бази ове територије. Већ у августу мјесецу, преко ове територије наилазе снаге са Сутјеске, из пете офанзиве, и Врховни штаб. Они само за једну прилику траже 25 тона меса, и ово се без тешкоћа обезбјеђује и испоручује. То је присутног Мићу Колунцију гануло до бесвјести, јер се сјетио огромног броја стоке, која је само неколико мјесеци раније, широм Подгрмеча, изгинула, а колике су биле колоне стоке коју је окупатор извукао са терена Подгрмеча у току четврте офанзиве!? А да се и не помиње стока коју органи власти свакодневно испоручују послје офанзиве за исхрану бригада с овог терена, болница, радионица и избјеглица, којих је пун Подгрмеч током цијелог рата.

Иако је народ Подгрмеча у четвртој офанзиви претрпио велике губитке у људству и материјалним добрима и вратио се у разорена и попаљена села, он је из ових борби изашо морално-политички чвршћи, одлучнији, самооузданији. Још више је мрзио непријатеља, па је самим тим за даљу борбу био спремнији, одлучнији, а тиме и јачи. Његова Шеста бригада, па и друге бригаде, иако је претрпјела велике губитке у офанзиви, из офанзиве су изашле бројчано јаче, морално^политички чврше и за даља дејства снажније.

Најбитнији закључак је свакако да је останак Шесте бригаде у непријатељској позадини типичан примјер потврде снаге и моћи концепције општенародне одбране. Наиме, док главнина са Врховним штабом води грчевите одбрамбене борбе, чак и далеко на Неретви, дотле Шеста бригада дејствује дубоко у позадини непријатеља, вежући бројне снаге за себе и индиректно бијући битку за рањенике и ирелаз преко Неретве. Она окупља све оне који желе да се боре, а сама јача и повратком цијеле Четврте крајишке дивизије на терен Подгрмеча шири слободну територију и задаје нове ударце непријатељу, чува народ и партизанску материјалну базу.

Мићо Колунција и Петар Дрча

О ЈЕДНОМ ЗНАЧАЈНОМ ПИСМУ БУРЕ ПУЦАРА — СТАРОГ КОЈЕ ВЕРОВАТНО ВИШЕ НЕ ПОСТОЈИ

Почетком септембра 1941. године из Бања Луке је стигло писмо од Буре Пуцара, упућено Младену и Осману. Тад смо се налазили у колибама Раде Вучковца, изнад села Бистрице.

Не ећам се целе садржине тог гшсма, вероватно није сачувано, али знам да је највећим делом било директивно, по чему сам га и упамтио. У том смислу, у писму, су била значајна три момента: да се за народне борце уводи јединствен назив — партизан; да је наш борбени поздрав — „Смрт фашизму — Слобода народу“ и да се ириће оснивању нових органа народне власти у селима, иод називом „Народноослободилачки одбори“. У прилогу је било упутство за њихово образовање, са прилично разрађеним задацима. За све нас, ти моменти су представљали новину. Додуше, назив „партизан“ од почетка је био доминантан на Козари, али у претежном делу Босанске Крајине преовладавао је назив „герилац“, понегде „устаник“ и још различити други, чак комбиновани називи, на пример, герилско четнички одред, и слично. Јединственог поздрава, до тог писма, нисмо имали. У Подгрмечу је једно време, на пример, био на снази поздрав „Здраво — Живио“! Изузетак чини Дрвар и његова околина. Проглас конференције жена дрварске долине одржане 21. августа, завршава се поздравом „Смрт фашизму — Слобода народу“! Вероватно је пренет из Хрватске преко Марка Орешковића. Нови поздрав „Смрт фашизму — Слобода народу“! брзо је прихваћен у целој Крајини. Најпре су га прихватили командни кадрови, борци и активисти, путем наредби штабова и упутстава партијских руководстава, а преко њих се спустио у народ и постао његов свакодневни поздрав. Уз то је по садржини био борбен, па је имао далекосежан васпитни и мобилизирајући значај. Није онда чудно што се једно време и по ослобођењу задржао. Ипак, у писму Старог, најзначајније је било упутство о формирању нових органа власти. Јер, до тада су, у целој Босанској Крајини, у ослобођеним селима, постојали искључиво инокосни органи, који су се уз то различито називали (сеоски повереници, комесари за исхрану и слично). Изузетак опет чини Дрвар и њешва околина. Тамо су од почетка функционисали колективни органи под називом сеоски *народни одбори* састављени од радника и сељака, а у ослобођеном Дрвару *војно-позадински органи (комесаријати и одбори)* чији је рад и рад сеоских народних одбора обједињавало *Војно-револуционарно вијеће*. Инокоени органи се нису битно разликовали од предратних сеоских кнежева, осим што су радили у ратним условима и били у непосредној функцији устанка, па самим тим потчињени локалним устаничким јединицама, односно њиховим старешинама и командама. Инокосни органи, наравно, нису били способни да ефикасно испуњавају своје задатке у односу на устаничку војску, па је војска, и поред њих, морала непосредно да обезбеђује своје потребе у позадини, односно, на слободној територији.

Формирање првих сеоских народно-ослободилачких одбора и НО покрета у Босанској Крајини, представља нов квалитет у развоју НО покрета, особито, његове борбене позадине. Поред основног задатка — подмиривање свих потреба војске, одбори су имали и своје локалне задатке — брига о самохраним породицама палих бораца и сеоској сиротињи, мобилизација становништва ради удруженог обављања пољопривредних послова, одржавање реда и обезбеђивање будности у позадини, решавање имовинских и других спорова међу сељацима и слично. Сеоски народно-ослободилачки одбори су бирани демократски, на сеоским политичким зборовима. И мада су првенствено били спона између војске и борбене позадине, још увек су у извесној мери остали подређени војним једини-

цама. (Редовно подношење извештаја о свом раду). То је долазило отуда што нису постојали општински и виши народно-ослободилачки одбори, а и устаничке војне јединице су у то време биле претежно сеоске и стационирале у селима док је њихова заједничка виша команда која је њима непосредно руководила била веома удаљена и захватала широко подручје. Сеоски народно-ослободилачки одбори се потпуно осамостаљују од војске након познатог саветовања у Столицама, концем септембра, када се доносе писана начела о изборима, карактеру и задацима органа народне власти, након чега се, у Босанској Крајини, убрзано ствара и мрежа општинских и средњих народно-ослободилачких одбора, а то се временски поклапа са стварањем чета и батаљона којима руководе крупни крајишки народно-ослободилачки партизански одреди. То је била нова етапа у изградњи народно-ослободилачких одбора уопште. Међутим, карактер и задаци сеоских народноослободилачких одбора бираних половином септембра, на основу упутства које је Стари упутио на Козару остали су, такорећи, исти. Битно су се изменили, једино, услови за њихов свестрани развој.

Не сећам се ко је прописао то упутство, пошто примерци који су почетком септембра стигли у Крајину, изгледа, нису сачувани. Вероватно је настало у Србији, пошто су у јулу и августу тамо у селима, као органи власти, функционисали одбори народно-ослободилачког фронта, а који су се истовремено, нарочито у августу, називали и сеоски народно-ослободилачки одбори. Претпостављам да је то упутство Стари примио од делегата ЦК КПЈ за Босну и Херцеговину Светозара Вукмановића — Темпа, са којим је баш у то време имао жив контакт, преко устаљене курирске везе, а Темпо са Србијом, односно са ЦК КПЈ и Главним штабом народноослободилачких партизанских одреда Југославије.

У поменутом писму Старог, дословно сам упамтио три реченице, пошто су се односиле лично на мене. У „пост скриптуму“ је, наиме, стајало: „Чујем да је каменички учо у Козари. Шта ради он тамо? Смјеста нека крене за Дрвар како је одлучено“!

Ову поруку Старог примио сам са помешаним осећањем: као прекор што 27. јула после Орловачког састанка нисам кренуо за Дрвар, али и као његову изразиту заинтересованост да у судбоносном времену будем баш у дрварском крају где сам до рата највише партијски и политички радио. Мада са закашњењем од месец дана, мој пут за Дрвар је стицајем околности добио на значају. Нашао сам се, наиме, у прилици да директиве из писма пренесем на устаничка подручја Подгрмеча, Петровца и Дрвара, а са којима Стари до тада никако није успевао да успостави везу.

Са мном је на пут кренуо и Роца Богуновић. Он је, заправо искористио ову прилику да се дочепа свог родног краја, у коме је и сам до рата радио и да тамо настави борбу. У Миљаковцима смо добили водича. Звао се „Чаруга“. Другови су нам рекли да тај поеао обавља професионално, за новац. Објаснили су да су се одлучили за њега, пошто најбоље познаје пут и да имају са њим добро искуство. Он нас је, одиста, беспрекорно провео преко окупираних територије, и у предвечерје 6. септембра, предао нас првим устаничким стражама у селу Слатини, испод Грмеча. У Слатини се нисмо задржавали. Добили смо водича и ноћу се упутили у Штаб Мајкић — јапанског герилског одреда, где смо и пре-

ноћили. Упознали смо се са командиром Стојаном Долинаром, док је политички комесар био Стојан Макић, мој предратни друг из учитељске школе. Он нас је први обавестио о општој ситуацији у Подгрмечу. Од њега смо сазнали за Штаб герилских одреда Крупа — Сана, са седиштем у Горњој Јапри, у Сухопољу, чији је командант Петар Војновић, предратни официр, а политички комесар Бранко Нопић, што ме је нарочито обрадовало, пошто је и он наш предратни друг из Учитељске школе. Политички, за мене је најзначајније било, да се, од пре неколико дана, у седишту тог Штаба налази Хајро Капетановић, један од најистакнутијих партијских радника на новском срезу. Моје лично познанство са Стојаном, Бранком и Хајром, било је за мене најбоља легитимација пред Петром Војновићем. Уместо да проверава „ко сам“, „одакле долазим“ и „по каквом послу“, чак да се наћем и у притвору што су у оно време биле честе мере предострожности, Петар ме је на свој „војнички“ начин упознао са ситуацијом у Подгрмечу и ставио на увид све своје наредбе. Нарочито је био занимљив записник конференције представника герилских одреда Крупа — Сана, која је одржана 21. августа и на којој је формиран овај заједнички Штаб. Разговор са Петром, за мене је био драгоцен. Одједном самхватио сав значај директиве из писма Старог. Тако ме се у Козари нису дојмиле. У Козари су већ биле формиране јаке чете које су живе у логорима пуним војничким животом. Овде су, пак, деловали сеоски герилски одреди, као смјенашка војска, бројно и по називу неуредна, изузимајући снажни јелашиновачки герилски одред. И поред силне устанка, овде су сва питања била отворена: Партија, СКОЈ, војска, борбена позадина, братство и јединство, и друга. И овде су чланови Партије, симпатизери и чланови СКОЈ-а давали све од себе и били одлучујући чинилац у развијању свести маса. Ипак су они били малобројни, уз то недовољно организовани и повезани, па је устаничка стихија често иревазилазила њихове организационе способности. Међутим, на општу свест маса у Подгрмечу позитивно су утицали и други фактори, пре свега, ауторитет устанка у Козари и Дрвару где се Партија од почетка афирмисала као организатор и предводник, што је отварао перспективу да се Партија и СКОЈ и у Подгрмечу што пре консолидује.

О свему томе смо увече тог дана разговарали на састанку на коме су, поред Хајре, присуствовали Бранко и Стојан. Колико се сећам тада су Бранко и Стојан и формално примљени у Партију. У ствари, то и јесте била нека врста партијског састанка. Закључили смо да треба убрзати јачање војних јединица, проширити партијске редове и, што пре прићи избору сеоских народнослободилачких одбора. Због тога сам један примерак упутства оставио Хајри. Договорили смо се и о промени назива устаничке војске и увођењу јединственог борбеног поздрава. Колико су се брзо заживљавале те новине у устаничким масама, постао сам свестан тек касније. Из тог времена, сачувано је једно писмо, у којем командир једне релејне станице на граници слободне територије пише свом другу печаторезцу. Он га, наима, моли да му изради нови мухур. „Од нас више нисмо герилци, него партизани“, пише он и додаје да на нови мухур стави: „Партизанска релејна станица“, а он му за узврат шаље неколико пакли дувана и ћагета. О свему што смо се те ноћи договорили, сутрадан сам обавестио Петра. Он ме је пажљиво саслушао, рекао је да се у свему слаже и наглашио да ће по свим питањима „издати наредбе“.

Ипак, од свих питања, најзначајније је било Упутство о избору сеоских народно-ослободилачких одбора. Партија га је најбрже спровела у живот и баш у изградњи нових органа власти најснажније се афирмисала у устанничким масама. Проширење својих сопствених редова и учвршћивање војних јединица ирeдстављало је сложенији процес и захтевало више времена.

Идућег дана, Роца и ја смо кренули за Дрвар. До Осјеченице нас је испратио Миле Давидовић као искусан водич које је више пута прелазео тај пут. На Осјеченици смо се срели са Илијом Дошеном. Водили смо исте разговоре као и у Подгрмечу и наставили их на Оштрељу заједно са Милутином Морачом. Потом смо се спустили у ослобођени Дрвар. И док сам се у Козари нашао у положају примаоца директива из писма Старог, у Подгрмечу и Петровцу преносиоца, у Дрвару сам био један од њихових бројних извршилаца. Тамо сам, наиме, примио дужност политичког комесара Штаба I бригаде Герилских одреда, пошто је место комесара било упражњено. Колико се сећам прво смо променили назив штаба у „Штаб I бригаде народно-ослободилачких партизанских одреда“. А у упутству политичким комесарима батаљона бригаде од 7. октобра, пишем: „Наш досадашњи лист „Герилац“ излазиће убудуће редовно под именом „Босанско-лички партизан“ и биће гласило наше бригаде и народно-ослободилачког покрета овога краја.

Промена назива „Герилац“ у назив „Партизан“, мада су то углавном два истоветна појма — условљена су потребом да сви народно-ослободилачки одреди у Југославији, који стоје под врховном командом Главног штаба народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије, називају јединственим именом, како би се избегли евентуални неспоразуми и нејасноће.

Промена имена популарног листа „Герилац“, вероватно, није био мудар потез. Међутим, овде није реч о томе. Реч је о писму Старог и о преношењу и спровођењу директива из тог писма, независно од тога како смо их и на који начин спроводили. Избори за сеоске народно-ослободилачке одборе на дрварском подручју брже су текли, пошто им је од почетка устанка био утрвен пут.

Велимир Стојнић

О СКОЈ-у КРОЗ СЈЕКАЊА И ДОКУМЕНТА

У првој години устанка, гход руководством Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину и окружних комитета КПЈ и СКОЈ-а за Подгрмеч, на слободним територијама срезова: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Нови и Сански Мост формиране су организације КПЈ и СКОЈ-а, омладинске организације НОСОБиХ и организације АФЖ-а. Почетком јула 1942. године у овим организацијама радило је 1.200 чланова СКОЈ-а, 4.950 чланова НОСОБиХ-а. Под руководством друштвено-политичких организација на слободној територији, тада је организовано радило и 35 хорова са 900 пјевача, 930 читалачких група, 697 полазника аналфабетских течајева, а одржано је 15 народних зборова са око 8.000 учесника, 8 омладинских зборова са око 7.000 учесника и 90 ширих омладинских

конференција са око 10.000 учесника (извјештај Обласног комитета СКОЈ-а за Босанску Крајину од 4. јула 1942. године).

Овако политички организован народ ослобођене територије, био је ослонац за развој успјешних борионих дејстава и учвршћење и ширење утицаја КПЈ, народноослободилачке борбе и братства и јединства српског, муслиманског и хрватског народа.

У исто вријеме под руководством обласних комитета КПЈ и СКОЈ-а у Првом крајишком народноослободилачком партизанском одреду, који је имао преко 2.000 бораца, формиране су и учвршћене организације КПЈ и СКОЈ-а. У свим четама сва четири батаљона Одредра радиле су ћелије КПЈ и активни СКОЈ-а, а у батаљонима батаљонски бирои КПЈ и комитети СКОЈ-а.

Када је 14. октобра 1942. године Први крајишки одред прерастао у Шесту крајишку НОУ бригаду, секретар Батаљонског комитета СКОЈ-а у Првом батаљону био је Милан Даљевић, у Другом батаљону: Цвјетичанин Лука, у Трећем батаљону: Агбаба Бранко и у Четвртном: Марчета Милан. У организацијама СКОЈ-а Бригаде било је око 400 чланова. До краја ове године у Шестој, као и у свим бригадама НОВЈ, скојевским организацијама су руководили батаљонски комитети СКОЈ-а одвојено један од другог. Њима су непосредну помоћ пружали батаљонски бирои КПЈ и секретари партијских ћелија у четама, јер према дотадашњим организационим решењима нису постојала бригадна руководства СКОЈ-а. На неки начин рад СКОЈ-а, у ово вријеме у бригадама, био је усмјеран од Политодјела Бригаде преко једног његовог члана који је био задужен за сектор СКОЈ-а. У Политодјелу Шесте бригаде за овај рад је био задужен Коста Боснић.

Како су политодјели као инструкторски органи ДК КПЈ за партијско-организациони, опште-политички, пропагандни и просвјетно-културни рад имали задатак да обезбиједу правилно тумачење политичке ЛШ-није КПЈ и њено исправно спровођење у пракси, правилно васпитавање и подизање партијских кадрова и исправно схватање НОБ-е засноване на јединству и братству народних маса Југославије у борби против окупатора и народних издајца, политодјеле ја посебно ангажовање за скојевски рад у бригадама одвајало од овог главног задатка, а њиховог једног члана практично претварало у бригадног руководиоца СКОЈ-а. Ово је уочено у ЦК СКОЈ-а, па су на основу одобрења ЦК КПЈ (Зборник VII, том IX, књига 2, док. 70 и 90) крајем децембра 1942. године формирани бригадни комитети СКОЈ-а.

За првог секретара Бригадног комитета СКОЈ-а у Шестој бригади, постављен је Милан Даљевић. Истовремено за секретара Батаљонског комитета СКОЈ-а у Првом батаљону био је одређен Петар Додик. Тако су први Бригадни комитет СКОЈ-а крајем 1942. године сачињавали Милан Даљевић, Петар Додик, Лука Цвјетичанин, Бранко Агбаба и Милан Марчета. Овим је било заокружено организовање скојевске организације у Бригади, и оно се у организационом погледу није битно мијењало до краја народноослободилачког рата.

Готово истовремено са формирањем Бригадног комитета СКОЈ-а, из Шесте бригаде је упућен Трећи батаљон за формирање Осме крајишке НОУ бригаде. Са овим Батаљоном у Осму бригаду прешло је пет скојевских актива са 118 скојеваца и Батаљонским комитетом СКОЈ-а

(Архив VII, филм ИРП БиХ бр. 3, снимак 417). Већ у фебруару 1943. године у скојевској организацији бригаде дошло је до нових промјена. Секретар Бригадног комитета СКОЈ-а, Милан Даљевић, је оболио, па је у четвртој непријатељској офанзиви евакуисан са Централном болницом према Иеретви, односно Главној оперативној групи ЈЗрховног штаба НДВ и ШПЈ. На његово мјесто постављен је Милан Марчета, а за секретара батаљонског комитета СКОЈ-а Четвртог батаљона дошао је Јељко Зеинович. Средином фебруара 1943. године од омладинаца који су у офанзиви масовно добровољно ступили у Јединице Бригаде, у селу Липнику, формиран је нови Трећи батаљон, у којем је за Оатаљонског руководиоца СКОЈ-а иостављен Срђо Змијањац. Пешто касније за руководиоца СКОЈ-а Другог Оатаљона постављен је Душан Дробац. У новом Трећем оатаљону Бригаде за врло кратко вријеме формирана је скојевска организација у свим четама и при Штабу Оатаљона, која је бројала приликом колико и у осталим батаљонима. То је било могуће учинити тако брзо због тога што је међу подгрмечким омладинцима који су у офанзиви добровољно ступили у бригаду био велики број скојеваца (почетком лета 1942. године скојевска организација на слободном територији Иодгрмечка бројала је око 1.000 чланова; затим, што је велики број омладинаца у бригади, који се истакао у борбама у јесен 1942. године и у четвртој непријатељској офанзиви, примљен у СКШ и што је приликом формирања новог Трећег Оатаљона одређен број скојеваца из остала три Оатаљона упућен у његове чете. Тако је у партијском извјештају Бригаде за март 1943. године забиљежено да скојевска организација броји 405 чланова, од којих је током тог мјесеца погинуло 13. Бригадни комитет, независно од тешких услова и непрекидне борбе и покрета у непријатељској офанзиви, искористио је велику прикупљеност Оатаљона, па је у вријеме одмора организовао и одржао полубатаљонске конференције СКШ-а. Уз помоћ политичких комесара батаљона, њихових помоћника Бригадног комитета КШ и батаљонских партијских Оироа, на овим конференцијама скојевско чланство упознато је са војно-политичком ситуацијом, уоченим недостацима у раду и наредним задацима. После тога одржавани су скоро свакодневно кратки састанци актива СКОЈ-а у четама, на којима су одређивани конкретни задаци сваком члану СКОЈ-а за његов рад са борцима и организовање политичког, војничког и културно-забавног живота са борцима. Тадашњи партијски руководиоца Бригаде, Драгош Богунович-Гоца констатовао је у извјештају из тог времена да је, и поред извјесних недостатака, рад СКОЈ-а под руководством Бригадног комитета веома жив, и да скојевци воде личне борбе у борби и држању у логорима имају међу омладином велики углед и поштовање.

Почетком маја 1943. године, када су наше јединице поново чврсто држале успостављене положаје у непосредној близини непријатељских посада и гарнизона у долинама Уне и Сане, војно и политичко руководство поставило је задатак Шестој бригади да са Десетом крајишком и Шестом личком бригадом разбије и уништи четнике поглаво Момчила Бујића, војвода Буре Плећаша и Уроша Дреновића на секторима Динаре, Босанског Грахова, Ливна-Старетине гшанине и Мањаче. Прије одласка на извршавање ових задатака, Бригада је по наређењу Првог босанског корпуса и Штаба Четврте крајишке НОУ дивизије из свог састава фор-

мирала Подгрмечки НОП одред, у који је упућени и један број чланова СКОЈ-а. Захваљујући масовнијем пријему омладинаца у СКОЈ током априла и маја 1943. године, скојевска организација је и поред тога почетком јуна имала 389 чланова (Архив VII, филм ИРП БиХ број 3, снимак 773).

За предстојеће задатке Бригаде у љето 1943. године — разбијање и уништење четника, скојевска организација припремила је своје чланство и омладинце борце. Радило се у првом реду о припреми одласка Бригаде први пут са своје територије за коју су њени борци били везани јер су овдје и поникли. Требало је свакодневним политичким радом у десетинама и водовима развијати свијест свих бораца о потреби борбе и на свим другим територијама без чијег ослобођења не може бити слободан ни њихов родни Подгрмеч. Морала се очувати морално-политичка чврстина и борбена снага јединица због носталгије и чежње за родним крајем. Током ових припрема испјевана је и пјесма:

„Друже, твоја кућа гори!
Ако, ако, ако гори
И овдје се борба води,
Ја не могу кући ићи
Борбу оставити! ...”

која се свакодневно пјевала у свим четама.

Једна од специфичности политичких припрема била је однос према мјесном становништву. Овдје се радило о територијама и сеоском становништву што је било под јаким утицајем четничке пропаганде, која је у овим крајевима вођена дуже вријеме против народноослободилачког покрета, јединица НОВЈ и комуниста. Због овога је снабдијевање из мјесних средстава и у ограниченим допунским количинама имало политичку осјетљивост и тежину. Ово је потенцирало и економско сиромаштво крајева у којима су извођена борбена дејства. И најмање грешке у овом погледу према сеоском становништву могле су имати тешке политичке посљедице, јер би се лако могле искористити за пропаганду против народноослободилачког покрета. Зато је и интендантским органима било наређено да не смију узимати храну за јединице од мјесног становништва. И борци су на ово били добро политички припремљени. Указано им је да у потјерама за четницима и прегресу насеља у условима и највеће глади не смију узимати храну, и да се морају држати као истински народни борци, јер ће оваквим држањем разбити четнички утицај и пропаганду и, упоредо са њиховим војничким разбијањем, потући четнике и политички код народа. Чланови СКОЈ-а били су задужени да будно прате однос према цивилном становништву и да свим средствима спријече евентуална искушења иојединаца у која би могли пасти у условима вишедневног гладовања.

Послије извршења првог дијела борбеног задатка на книнском, босанско-граховском и ливањском сектору и пребацивања на мркоњићки сектор, из рејона Јасенових и Црних потока, упућени су Други и Четврти батаљон у лакопокретну борбену групу Петог босанског корпуса, чији је задатак био да са еПтом крајишком НОУ дивизијом на планини

Битовњи прихвати главнију НОВ и ПОЈ која се са Врховним штабом пробијала у петој непријатељској офанзиви са Сутјеске. Са њима је отишао и руководилац СКОЈ-а Бригаде, Милан Марчета. Како се ови батаљони више нису вратили у састав Шесте бригаде, половином јуна 1943. године из састава Бригаде изашла су и два батаљонска комитета СКОЈ-а са 175 скојеваца. Након тога у Бригади није постојао ни Бригадни комитет СКОЈ-а, а скојевска организација остала је са око 200 чланова (Архив VII, филм ИРП БиХ бр. 4, снимак 422, 423 и 441).

Послије одлуке Штаба Петог босанског корпуса и Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину о обнављању Шесте крајишке НОУ бригаде, од почетка јула до краја 1943. године интензивно се радило на обнављању и скојевске организације. Најприје је попуњен Штаб Бригаде са партијским руководиоцем: Хајром Капетановићем и комесаром Ратком Новаковићем. Затим је постављен Штаб новог Другог батаљона, у који су упућени искусни партијско-политички радници Саво Поповић за помоћника комесара, а Слободан Богуновић за комесара Батаљона. Непосредно послје тога у селу Мајкић Јапри од 150 нових бораца Подгрмечлија и Друге чете ранијег Другог батаљона, формиран је нови Други батаљон, у којем је највећи број бораца до друге половине септембра био без личног наоружања.

Током јула и августа 1943. године Хајро Капетановић формирао је Бригадни комитет КПЈ, Батаљонски биро КШ и Батаљонски комитет СКОЈ-а у Другом батаљону, за чијег је секретара постављен Буро Корица (Архив VII, укт. 766А, рег. бр. 13—2 и кут. 774, рег. бр. 6—9). Како се Бригада све до последње декаде октобра налазила у непрекидним покретима и борбама на мркоњићком сектору и Мањачи, а затим у Далмацији, под руководством Хајре Капетановића и Саве Поповића, такорећи у ходу, у овом времену у Другом батаљону формиране су организације КПЈ и СКОЈ-а. И рад на организационом учвршћењу нових ћелија КПЈ и актива СКОЈ-а у четама и самосталним јединицама Батаљона одвијао се за вријеме непрекидних покрета. Под истим условима, чланови СКОЈ-а и КПЈ организовали су и изводили политички, војно-стручни и просвјетно-културни рад са борцима омладинцима у овом Батаљону. Захваљујући њиховом залагању и одговорности у раду и извршавању ових задатака, послје три мјесеца, Батаљон је био морално-политички монолитан и борбено способан за извршавање свих задатака у саставу Бригаде.

Неоспорно је да су овакви резултати постигнути у првом реду систематским партијско-политичким, војно-стручним радом и радом скојевске и партијске организације. Али је на такав успјех имала велики утицај и чињеница што су сви борци у овом Батаљону били подгрмечки омладинци које су одгајале и васпигавале партијске и скојевске организације Подгрмеча од самог почетка устаика. Управо то је омогућило Батаљонском комитету СКОЈ-а да, уз помоћ партијских руководилаца, за свега четири мјесеца формира и учврсти скојевску организацију, истовремено прими и један број ових омладинаца у СКОЈ, тако да је већ у септембру мјесецу ове године скојевска организација Бригаде новоно порасла на 251 члана (Архив VII, филм ИРП БиХ бр. 4, снимци 422, 423 и 441, партијски извјештај Бригаде за август).

До краја октобра 1943. године секретар Бригадног комитета КПЈ, Хајро Капетановић, формирао је и нови Бригадни комитет СКОЈ-а, за

чијег је секретара постављен Светко Бркић. Приближно у исто вријеме — почетком новембра, Трећи батаљон Подгрмечког НОП одреда са око 180 бораца ушао је у састав Шесте бригаде као њен Четврти батаљон, после чега су све његове јединице биле попуњене са новомобилисаним борцима са сектора Тимара. У новом Четвртом батаљону Шесте бригаде, скојевска организација бројала је око 40 чланова (Архив VII, филм ИРП БиХ бр. 4, снимак 148, партијски извјештај Подгрмечког одреда), а секретар Батаљонског комитета СКОЈ-а био је Дрљача Никола. Он је ушао у Бригадни комитет СКОЈ-а, а скојевска организација Шесте бригаде тада је порасла на око 290 чланова. Формирањем и Четвртог батаљона, обнављање Бригаде, које је започето јула, било је завршено почетком новембра 1943. године. Тада су у обновљеном Бригадном комитету СКОЈ-а били: Светко Бркић, Дамјановић Бранко — Обад, Буро Корица, Срђан Змијањац и Никола Дрљача. У батаљонским скојевским извјештајима (Архив VII, кут. 774, ф 3, д. 12; ф 10, д. 27 и ф 11, д. 34) остало је записано да су скојевским активима у Првом батаљону руководили: Буро Бањац, Светан Црномарковић, Мирко Миладиновић и Милан Црномарковић — Крљо; у Трећем батаљону: Богдан Бундало, Стево Дрљача, Марко Ступар и Милан Живковић — њихови замјеници су били: Милош Бороња, Петар Предојевић и Петар Керкез; у Четвртом батаљону: Мирко Нулибрк, Душан Миљковић, Миле Перишић и Гина Миљуш.

Бригадни комитет СКОЈ-а наведеног састава сачинио је почетком новембра свој програм рада, којег су у основи сачињавали: план рада за организационо, идеолошко и акционо учвршћење скојевске организације и план политичког, војно-стручног и просвјетно-културног рада са 700 новомобилисаних бораца омладинаца.

Рад са омладином у четама и самосталним јединицама батаљона и Бригаде био је постављен на основама такмичења међу четама, водовима и батаљонима. За овакав рад унутар скојевске организације и са омладином тада су постојали добри услови, пошто су јединице Бригаде биле претежно „стационаране“ на својим положајима са којих су изводиле активну одбрану слободне територије и повремене мање или веће нападне операције на непријатељске посаде и гарнизоне. Покрети и премијештање јединица извођени су само са сектора на сектор од Бање Луке до Блатне, а од прољећа 1944. године и до Бихаћа. На свим овим секторима иза борбених положаја јединице су се задржавале дуже времена — и преко једног мјесеца, чиме су били створени предуслови за плански дугорочији рад за који се определијелио Бригадни комитет СКОЈ-а.

За нешто мање од два мјесеца по отпочињању такмичења, скојевска организација успјела је да заталаса око 700 бораца омладинаца и да поетигне веће резултате у раду него икад раније. До 20. децембра 1943. године кроз такмичења на војном сектору рада сви новомобилисани омладинци савладали су технику нишањења, елементарна знања из наставе гађања и руковања пушком, вјештине руковања и бацања бомби и вјештине владања у нападу и одбрани. Ово је постигнуто одржавањем 160 војних вјежби и исто толиког броја часова војне наставе у четама, водовима и десетинама. Сем тога велики број бораца омладинаца обучен је у руковању постојећим пјешадијским наоружањем и

го: аутоматом 120, пушкомитраљезом 330, тешким митраљезом 115, противтеиковеком пушком 230, тешким минобацачем 50, ручним бацачем 114 и противтенковеким топом 22. На полштичком еектору рада, одрљано је 58 четних и 4 батаљонске омладинске конференције, на којима су обрађиване теме из војно-политичке ситуације у нашој земљи и на савезничким фронтovima, одлуке Иационалног комитета народног ослобођења Југославије, одлуке АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а, циљеви НОБ-е и равноправност, братство и јединство наших народа и других политички материјали као и омладинска штампа. И у културно-просвјетном раду и забавном животу постигнути су добри резултати. У свим четама и батаљонима формирани су четни и батаљонски хорови, затим рецитативне и дилетантске групе, групе за писање чланака за зидне новине и батаљонске листове и аналфабагеске течајење. Оваквом организацијом припремљено је и одржано 35 четних и батаљонских културно-забавних вечери и приредби. На њима су настугтли четни и батаљонски хорови пјевајући химну „Хеј Словени“, борбене пјесме и изводећи хумористички „Врабац“. У извјештајима скојевске организације записано је да су на овим приредбама и забавним вечерима били изведени и скечеви и лакши позоришни комади: „Сан чика-Лазе“, „Повратак“, „Цестар Мујо“ и други, као и рецитације: „Отац тражи сина ударника“, „Дјечак иде у чету“ и слични. Посебно пригодни програми приређени су на прославама 25. годишњице Комсомола и 26. годишњице октобарске револуције, када су батаљонски хорови успјели да изведу хорске пјесме: „Красниј флот“ и „Каћуша“. Све приредбе, прославе и забавне вечери одржане су заједно са сеоским становништвом и омладином, па су завршавале пјесмом, игроМ' и оптшенародним весељем.

Сем наведених резултата било је написано преко 300 чланака за зидне новине и батаљонске листове. Издато је по 6 бројева зидних новина у свакој чети и по 3—4 броја батаљонских листова. На аналфаетским течајевима описмењено је око 120 бораца омладинаца.

Током извођења такмичења сваких 10 дана посебне групе састављене од омладинаца, скојеваиа и политичких руководиља сводиле су резултате такмичења по десетинама, водовима и четама. Ови резултати саопштавани су на четним и батаљонским омладинским конференцијама уз истицање најбољих појединаца и јединица и позиве на нова такмичења за боље резултате.

На крају такмичења комисије су прогласиле за најбоље: у Првом батаљону Трећу чету и појединце Милана Годорана, Стеву Станивуковића, Перу Чанковића, Лазара Стојановића, Стеву Бодирожу, Милоша Нургуза и Светлана Црномарковића; у Трећем батаљону у војничком раду Први вод Прве и Треће и Други вод Друге чете и појединце: Милоша Миљковића и Никицу Вукојевића, затим у културном животу Прву чету и у политичком раду Другу чету и посебно њен Први вод; у Четвртном батаљону у политичком раду Трећи вод Прве чете и у културном животу Другу чету, а од појединаца Винка Гајића, Којицу Лукића, Богдана Кукића, Николу Кукића и Милу Перишића.

Послије проглашења најбољих јединица и појединаца, скојевска организација организовала је нова такмичења и натјечања, проширујући их у 1944. години и на област спортских надметања.

Као организатор и иокретац такмичења, скојевеке организације батаљона сачиниле су и конкретне планове по секторима војног, политичког и културно-просвјетног рада. На основу ових планова на састанцима актива СКОЈ-а сваки скојевац је добио конкретна задужења и задатке. Док су једни били одговорни за организовање политичког рада са новим борцима омладинцима, други: пушкомитраљесци, нишанције на тешким митраљезима и минобацачима и другом пјешадијском наоружању, добили су задатке колико ће нових бораца обучити у руковању овим наоружањем. Скојевци десетари били су задужени за извођење војних вјежби и одржавање часова војне наставе са новим борцима. Конкретна задужења скојевци су добили и на културно-просвјетном плану. Тачно се знало ко и којег неписменог борца описмењава, ко организује дописничку мрежу за писање чланака за зидне новине и батаљонске листове, ко увјежбава пјевачке хорове, улоге у скечевима, рецитације у рецитативним групама и т.д. Није било ни једног скојевца без конкретног задатка. На састанцима актива СКОЈ-а, који су одржавани у зависности од вођених борби седмично или десетодневно, чланство је подносило извјештаје о резултатима рада и примало нове задатке и задужења. Оваквим радом скојевска организација постигла је углед и афирмацију међу борцима омладинцима и код свих руководиоца какву никад прије тога није имала.

Упоредо са свакодневним радом на спровођењу поменутих задатака и задужења, батаљонске организације СКОЈ-а плански су радиле на идеолошком и теоретском уздизању чланства. У новембру и децембру 1943. године у активима СКОЈ-а проучавани су: Економски развитак друштва, одлуке Националног комитета народног ослобођења Југославије, одлуке АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а и чланци о изградњи нове Југославије на федеративним основама, братству и равноправности свих наших народа, организационо питање СКОЈ-а у војсци, СКОЈ у суровој школи рата, омладинска борба и савез младе генерације. У новембру и децембру у батаљонским организацијама одржано је по 12 васпитно-теоретских састанака скојевских актива. Најкраће речено, чињено је све да би се обновљена скојевска организација што прије учврстила, теоретски и идеолошки уздигла и оспособила за политички рад и подизање политичке свијести нових бораца омладинаца. У том циљу одржана су и батаљонска савјетовања СКОЈ-а, а на крају 1943. године у слободном Санском Мосту и изборна бригадна конференција, на којој су 75 делегата сумирали постигнуте резултате, сагледали пропусте и отворили перспективу за рад и дјеловање организација у наредној години. Постављена организација и методи рада на овој конференцији унапређивани су и учвршћивани наредне године и нису се битније мијењали до краја народноослободилачког рата.

Оваквим радом скојевска организација се припремила и оспособила за свакодневни политички, војнички и културно-просвјетни рад са борцима омладинцима, који је организован и спровођен кроз четна, батаљонска, бригадна, дивизијско и корпусно такмичење у част Друге обласне конференције СКОЈ-а и Другог конгреса омладине Југославије. На бројним омладинским конференцијама чета и батаљона проучени су материјали о изградњи Федеративне Демократске Југославије, државности Босне и Херцеговине у новој Југославији, одлуке Другог засједања

АВНОЈ-а и Првог засједања ЗАВНОБиХ-а, Националног комитета народног ослобођења Југославије, затим све о издајничкој улози избјегличке владе и домаће реакције са посебним нагласком о издајничкој улози Хрватске сељачке странке и њеног вође доктора Влатка Мачека, политици савезника према НОБ-и и НОВЈ и њихов однос према избјегличкој влади и краљу Петру, одлуке Московске и Техеранске конференције и њихов значај за Југославију и НОБ-у, као и сва остала свакодневна војна и војно-политичка збивања у ишој земљи и на савезничким фронтovima. Са посебном пажњом је проучавана омладинска штампа, преко које су борци омладинци били добро упознати са материјалима и одлукама Другог конгреса омладине Југославије, улогом и значајем борбе омладине у НОР-у и њеним положајем у Новој Југославији, изградњи и јачању братства и јединства омладине у НОР-у и о свим другим значајним омладинским питањима.

Кроз овакав свакодневни рад и такмичења између десетина и водова у четама, чета у батаљонима и батаљона у Бригади, свих 700 новомобилисаних омладинаца у новембру 1943. године и у прољеће 1944. потпуно су разумјевали суштину и циљеве НОБ-е, политику братства и јединства омладине и свих наших народа, федеративно уређење нове Југославије, државност и федерални положај Босне и Херцеговине и били у току свих дневних ратних и војно-политичких збивања у нашој земљи и код наших савезника. Најкраће речено, били су то политички изграђени борци, потпуно свјесни циљева за које се боре и спремни на највеће жртве до коначне побједе. Они се више ни по чему нису разликовали од борачког омладинског састава Бригаде у четвртој непријатељској офанзиви.

Цјелокупни рад скојевске организације са борцима на омладинским конференцијама, помогли су партијско-политички руководиоци, команде чета и штабови батаљона, што је још више дигло углед и улогу СКОЈ-а и осигурало његову руководећу улогу међу омладином.

На војничком сектору рада задатак скојевске организације био је лакши, јер су до почетка 1944. године сви борци омладинци били добро обучени из наставе гађања, руковања личним и свим осталим пјешадијским наоружањем у четама и батаљонима, као и у основним тактичким поступцима и владању у борби. Војнички рад сада су спроводили командири водова и чета према иладу Наставног одсјека Дивизије. Задатак скојеваца био је да први и најбоље савладају све наставне садржаје према овом плану, тако дају пример борцима омладинцима да се заложу и све науче, а сем тога имали су задатак да им и помогну у учењу. У извјештајима скојевских организација до маја 1944. године забиљежени су примјери развијања гакмичења међу десетинама, водovima, четама, па и појединцима за постизање што бољих успјеха и у борбеним дејствима током борби уз најмањи утрошак муниције и најмање сопствене губитке. У једној борби борац омладинац Душан Штрбац — Марушић позвао је омладинце свога вода на такмичење, и дајући им лични пример убио је три непријатељска војника са свега три метка.

Руковоћена СКОЈ-ем као организатором културно-просвјетног рада, омладинска организација у четама и батаљонима на овом сектору рада постигла је велике резултате. На аналфаветским течајевима сваког мјесеца 30—40 бораца научено је читати и писати, тако да је до септембра

1944. године екоро свих 200 неписмених било описмењено. Истовремено су четни и батаљонски хорови, рецитативне и дилетантске групе и групе за хумористичке „врапце“ у свим слободним часовима увјежбавали и припремали пригодне програме за културно-забавне вечери и приредбе које су одржаване заједно са омладином и народом. У свим четама написан је велики број чланака, а зидне новине и батаљонски листови — условно речено бригадна штампа — излазили су редовно. Без икаквог претјеривања може се рећи да су све чете и батаљони Шесте бригаде у свим слободним часовима биле школе у којима су свакодневно одржавани политички и војни часови, описмењавани неписмени борци, увјежбавани програми за забаве и приредбе и писани чланци за бригадну штампу. А у години 1944. скојевска организација према идеји Бригадног комитета СКОЈ-а у рад са борцима омладинцима увела и часове из географије, на којима је учена и проучавана географија по уџбенику за пети разред гимназије. На овим часовима одржана су и два предавања о географском положају Југославије и СССР-а, којом приликом су на географским картама објашњавани војни догађаји и ситуације на нашем и савезничким фронтима.

Када су у прољеће ове године сведени и сумирани постигнути резултати у политичком, војничком и културно-просвјетном раду, поједине десетине, водови, чете и појединци у батаљонима поново су проглашени најбољима. На бригадном такмичењу најбољи је био Трећи батаљон и њему је у прољеће 1944. године додијељена прва бригадна прелазна заставица за најбоље постигнуте резултате.

Скојевска организација Бригаде пратила је и провјеравала рад и држање бораца омладинаца у такмичењима и борбеним дејствима и примила у СКОЈ просјечно сваког мјесеца 30—40 омладинаца. Од новембра 1943. до октобра 1944. године у СКОЈ је било примљено око 370 нових чланова, односно већина новомобилисаних омладинаца у 1943. години. На исти начин непрекидно је провјеравано и скојевско чланство, па је у овом периоду било искључено из СКОЈ-а неколико чланова, кажњено последњом опоменом око 15, а примљено у КПЈ око 150. У исто вријеме током тешких борби вођених у септембру и октобру, из строја скојевске организације Шесте бригаде било је избачено преко 100 њених чланова и 4 секретара актива. Погинуле и рањене скојевске руководиоце чете одмах су замијенили њихови замјеници који су за ове дужности били раније плански оспособљени. У овим мјесецима из СКОЈ-а је примљено у КПЈ око 40 чланова, а прекомандовано 79 у друге јединице Дивизије, тако да је скојевска организација у јануару 1945. године имала око 400 чланова.

Након ослобођења Приједора, у септембру 1944. године, Шестој бригади се предала домобранска бојна у Ивањској, и потом са оружјем добровољно стугшла у њене јединице. Приликом повлачења из ослобођене Клашнице и Бања Луке, овог мјесеца у јединице Бригаде добровољно је ступило преко 100 омладинки и омладинаца из ових градова, па је крајем октобра број бораца омладинаца поново порастао на око 230. Један мјесец касније у Бригаду је мобилисано преко 300 омладинаца са сектора Травника и Зенице, те је крајем 1944. године број омладинки и омладинаца био преко 500. Нове борце омладинце, скојевска организација правилно је прихватила и укључила у рад на свим сектори-

ма. У тешким борбама вођеним новембра и децембра 1944. године, нови борци су се калили показујући своју одаиост НОБ-и и спремност на највеће жртве, па је ускоро око 130 ових омладинаца примљено у СКОЈ. Наредних мјесеци и до краја народноослободилачког рата највећи број новомобилисаних бораца омладинаца постали су чланови СКОЈ-а, тако да је скојевска организација Бригаде на крају рата имала преко 500 чланова.

У овом периоду два пута је измијењен и цијели Бригадни комитет СКОЈ-а. У првој половини 1944. године Светко Бркић је премјештен на партијску дужност у Окружни комитет, а за скојевског руководиоца Бригаде постављен је Бранко Дамјановић — Обад. У седмој непријатељској офанзиви погинуо је Мирко Миладиновић, теже је рањен Бране Богуновић, а Буро Корица упућен је на школовање у СССР. Послије ових промјена за руководиоце СКОЈ-а постављени су: Васо Аничкић у Првом батаљону, којег је послје неколико мјесеци замјенио Милан Кваниш; Милан Вржина у Другом и Марко Ступар у Трећем батаљону, а Петар Предојевић у новоформираном Артиљеријском дивизиону. Тако су се у октобру ове године у Бригадном комитету СКОЈ-а налазили: Бранко Дамјановић, Милан Иваниш, Милан Вржина, Марко Ступар, Никола Дрљача и Петар Предојевић. У 1945. години послје одласка Бранка Дамјановића у Дивизијски комитет КПЈ за рад у сектору СКОЈ-а, за руководиоца скојевске организације Бригаде постављен је Марко Ступар. На његову дужност у Трећем батаљону дошао је Милан Томаш, а мјесто Милана Иваниша и Петра Предојевића постављени су Илија Косановић у Први батаљон и Мирко Штрбац у Артиљеријски дивизион. Послије ових промјена у последњем Бригадном комитету СКОЈ-а 14. маја 1945. године, на Дан побједе, налазили су се: Марко Ступар, Илија Косановић, Милан Вржина, Милан Томаш, Никола Дрљача и Мирко Штрбац.

Скојевска организација Шесте бригаде током народноослободилачког рата часно је извршила све задатке које јој је поставио ЦК СКОЈ-а. У њене организације за четири године рата примљено је око 1.500 чланова, од којих су преко 700 постали чланови КПЈ, а више стотина дало је своје животе за слободу Југославије и њено социјалистичко друштвено уређење.

Бранко Дамјановић

САНИТЕТСКА СЛУЖБА У ПОДГРМЕЧУ, ПРВОМ КРАЈИШКОМ НОП ОДРЕДУ И У ШЕСТОЈ КРАЈИШКОЈ НОУ БРИГАДИ

Питање санитетске службе постављала су руководства КПЈ још од времена припрема оружаног устанка народа Југославије. Тако је Мајско савјетовање ЦК КПЈ 1941. године у Загребу, између осталих задатака за припрему оружане борбе, истакло и потребу одржавања курсева прве помоћи и прикупљања санитетског материјала. Од почетка оружаног устанка руководства КП и партизански штабови пратили су, усмјеравали и подржавали развој санитетске службе у партизанским јединицама и на оелобоћеним територијама. Тако је, на примјер, Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда већ у почетку устанка ставио у зада-

так штабовима, командаитима и командирима да се „... морају побри- нути за потребан санитетски материјал и особље ради лијечења рањених и болесних.“¹ На Савјетовању у Столицама 26. септембра 1941. године закључено је, између осталог, „... да се посебна пажња посвети организа- цији обавјештајне, санитетске и других служби...“² Нешто касније Глав- ни штаб ПОЈ БиХ у једној инструкцији о структури партизанских одре- да поставља задатак да се у штабу одреда налази и лекар.³

Један од најважнијих задатака штабова и иартијских органа у једини- цама НОВ и ПОЈ током цијелог НОР-а била је брига за рањенике и бо- леснике и у вези с тим организација, кадровска попуна и рад санитетске службе.

Санитетска служба у Подгрмечу од почетка устанка до краја фебруара 1942. године

У првим устаничким борбама у Подгрмечу концем јула и почетком августа 1941. године било је доста рањених устаника. Рањеницима су прву помоћ пружали устаници који су завршили курсеве и били болни- чари у бившој југословенској војсци. Та помоћ, се углавном, састојала у превијању рана приручним материјалом, постављањем дашчице за имо- билизацију код прелома костију. Било је случајева и теже интервенције. Тако је описана успјела ампутација руке извршена 30. јула 1941. године борцу Момчилу Умичевић.⁴

Рањеници су „лијечени“ код својих кућа, а они који су били из другог краја, повјеравани су на његу некој породици у селу. У лијече- њу је коришћено знање емпиријске народне медицине. Многи од првих рањеника су прездравили и вратили се у борбу, а неки су, због недостат- ка стручне љекарске помоћи и лијекова умрли.⁵ У појединим селима ор- ганизоване су импровизоване амбуланте, па је рањеницима пружана ор* ганизована помоћ. Тако су, на примјер, приликом напада на Босанску Групу 2. августа 1941. год. рањеници смјештени у амбуланту у с. Г. Пет- ровићи и о њима се старала болничарка Даница Вигњевић.⁶

У Подгрмечу на ослобођеној територији није било ни једног љека- ра све до половине 1942. године.⁷ Био је већ у почетку устанка извјестан број болничара који су своја знања стекли у бившој Југословенској војсци, међу којима су били: Јован Марјановић звани „Бољшевик“, Раде

¹ Задатак народноослободилачких партизанских одреда, први број Бил- тена Главног штаба НОГ10Ј од 10. августа 1941. године.

² Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945, Војноисторијски инсти- тут, Београд, 1963. године.

³ Зборник докумената НОР, том IV, књига 2, стр. 105.

⁴ Душан Вујатовић: Рудичани под оружјем. Подгрмеч у НОБ, књига 1, стр. 682.

⁵ Петар Штрбац: Први устанички дани у Суваји. Подгрмеч у НОБ, књига 1, стр. 606.

⁶ Слободан Радишић: Горњи Петровићи у јулском устанку. Подгрмеч у НОБ, књига 1, стр. 603.

⁷ Др Мони Леви дошао је у септембру 1941. године из Дрвара, али је био на дужности замјеника политкомесара Одреда. Тек у јесен 1942. године радио је као љекар у болници.

Цвјетичанин, Гојко Кондић — Јаран, Никола Цвјетичанин, Милош Јакшић и још неколико других. Ови болничари пружали су помоћ рањеницима по селима на великој просторији, па нису могли свуда да стигну.⁸

Најзначајнија амбуланта коју су устаници у Подгрмечу организовали првих дана устанка налазила се у кући Косте Мајкића из Мајкић Јапре. Ту је радио болничар Јован Марјановић. Он је користио пешкире и платно које је претходно прокувавао, ракију препеченицу за испирање рана и на тај начин водио рачуна о стерилности. Храну је прикупљао по кућама, а народ је давао све најбоље што је имао за своје рањенике. Омладинке из села су долазиле у амбуланту да помажу у одржавању реда. Прале су рубље, чистиле просторије и припремале храну, а постепено их је болничар Јован Марјановић почео да обучава превијању. То су били почеци обуке омладинки из Подгрмеча за рад у санитету.⁹ Ову амбуланту народ је назвао болницом.

Како се устанак организационо учвршћивао, повезивањем сеоских одреда и стварањем јединствене војне организације, побољшавала се и организација санитетске службе у Подгрмечу. Већ 21. августа 1941. године приликом формирања заједничке команде „Крупа — Сана“ за највећи број сеоских герилских одреда у Подгрмечу донијете су, међу осталим, и двије врло значајне одлуке о санитетској служби:

— да у стални састав штаба сваког сеоског герилског одреда (борци у сеоским одредима су се смјењивали) улази и болничар;

— да се од постојеће Болнице у Мајкић Јапри оформи заједничка прихватна болница у којој ће се организовано лијечити рањеници из целог Подгрмеча.

Болница је из куће Косте Мајкића, која је била близу цете, премјештена на безбједније мјесто у заселак Лукиће испод Грмеча. Смјештена је у двије куће, а капацитет јој је био око 20 рањеника. Имала је и своју кухињу.¹⁰

Поједини тежи рањеници су упућивани у Болницу у Дрвар.¹¹

У Болници у Мајкић Јапри, карније у засеоку Лукићима, лијечило се неколико избјеглица из села с лијеве обале Уне који су били рањени од усташа за вријеме покоља. Тако се и Анђа Кљајић, рањена у ногу приликом бјежања из с. Подгомила, лијечила у овој болници, а затим остала и радила у њој као болничарка и куварица.¹²

У септембру 1941. године Заједничка команда „Крупа — Сана“ приступила је изградњи Болнице у шуми звана Плећина јужно од Мајкић Јапре, јужно од к. 590. Од средине октобра изградњу ове Болнице преузима од расформиране Команде „Крупа — Сана“ Штаб новоформираног Батаљона „Слобода“, а затим Штаб Првог крајишког НОП одреда, формираног крајем октобра 1941. године за Подгрмеч и Дрварски округ. У шуми Плећина најприје је направљена барака за смјештај намирница

⁸ Проф. др Борће Драгић: Санитетска служба у Босанској Крајини у току НОР-а. Зборник радова, Босански Петровац, 1972. године.

⁹ Стојан Макић: У Мајкић Јапри. Подгрмеч у НОБ, књига 1, стр. 733.

¹⁰ Душан Јосиповић: Прва војна руководства у Подгрмечу. Подгрмеч у НОБ, књига 2, стр. 41-51.

¹¹ Мони Леви: Доживљаји и сусрети на стазама револуције, „Свјетлост“, Сарајево, 1982. године, стр. 252.

¹² Изјава Анђе Кљајић, Београд, Брзакова 16, дата аутору.

која је затим оспоеобљена за смјештај рањеника. Послије тога, до краја 1941. године изграђене су остале зграде и болнички павиљон, пријемно одјељење, амбуланта, кухиња и магацин. Ово је била прва Болница изграђена у Грмечу и названа је Централном болницом због тога што је била намијењена за рањенике из цијелог Одрета. Касније, када су изграђене и друге болнице, преименована је у „Стару“ централну болницу. Имала је капацитет 40 кревета. Кроз ову Болницу прошло је до четврте непријатељске офанзиве 150—200 рањеника и болесника.¹³

Народноослободилачки одбори, формираани у другој половини 1941. године, преузели су бригу о редовном снабдијевању Болнице потребном постељином и храном. Подгрмечке партијске организације ангажовале су и организовале омладину, жене и пионире са задатком да раде на снабдијевању Болнице.¹⁴

Послије продора италијанске војске у Дрвар, 26. септембра 1941. године, у Централну болницу у Плећинама пребачени су тешки рањеници и болесници из Болнице у Дрвару. Са њима је дошао и квалификовани болничар Буро Бајић. У овој Болници је у јесен 1941. године организовано обучавање болничара и болничарки, од којих је један број, углавном другарица, остао и даље ту да ради, док су остали, мушкарци, упућени у јединице Првог крајишког одреда. У Болници су међу првима радиле болничарке: Драгиња Бајић, Јованка Бајић — Маран, Анђа Кљајић, Рада Богдановић — Трнинић, Госпава Бумић, болничарка и куварица, Маестро Грација, медицинска сестра из Загреба (скојевка од прије рата, родом из Бихаћа, заробљена и убијена на Сутјесци) и болничар Војиновић Милош, који је истовремено био и брица у Болници (погинуо за вријеме четврте непријатељске офанзиве).

Прије формирања Првог крајишког одреда, крајем октобра 1941. године, у Подгрмечу је главна пажња била посвећена Болници и амбулантама у селима, док је трупи санитет био занемарен. Послије формирања Одрета трупном санитету је посвећена већа пажња. У јединицама Одрета, организовани су санитетски органи. Тако се у чете уводи болничар, чији је задагак да рањеницима пружа прву помоћ. У батаљонима одговорни болничар је организовао батаљонску амбуланту, у којој је вршена обрада и тријажа рањеника. Лакши рањеници су задржавани у батаљонској амбуланти, а тежи су упућивани у Централну болницу Одрета.

Санитет Првог крајишког одреда у 1942. години до формирања Шесте крајишке НОУ бригаде

Појачана војна ктивност Првог крајишког одреда почетком 1942. године, изазвала је већи прилив рањеника. Да би се рањеницима пружила благовремена санитетска помоћ, приступило се претварању батаљонских амбуланти у батаљонске болнице. Тако је у марту 1942. године формирана Батаљонска болница Првог батаљона у Дабру, у априлу Другог бата-

¹³ Михајло Шкондрић: Грађевинска дјелатност у Подгрмечу. Подгрмеч у НОБ, књига 3, стр. 367; Проф. Борђе Драгић, ибид, стр. 21-23.

¹⁴ Шефкет Маглајић: ибид, стр. 20.

љона у Средњем Дубовнку, а половином маја и Трећег батаљона у Суваји. Капацитет ових болница био је врло промјенљив, од 6 до 20 ИШ 30 кревета. Изузетно, Болница Другог батаљона, која се преселила у с. Војевац, имала је у јулу 87 болесника и рањеника. По потреби болнице су се премјештале ближе Грмечу. Све су се оне ослањале на Централну болницу. За разлику од батаљонских амбуланти, батаљонске болнице задржавале су рањенике и болеснике до краја лијечења, а само су најтежи рањеници упућивани у Централну болницу.

Управник Централне болнице био је Буро Бајић, а политички комесар Смајо Ибрахимбеговић (касније откривеи као непријатељски шпијун). Поред тога постојала је и Општа војна болница Мајкић Јапра, која је послје бомбардовања 7. јула 1942. године премјештена у Поткалиње.¹⁵

Подгрмеч је у првој половини 1942. године пружао уточиште и рањеницима Банијског партизанског одреда, који су у више група пребацивани преко р. Уне у пратњи својих љекара и болничког особља. Са банијским рањеницима у марту 1942. године дошао је лекар Крешо Мајер, почетком априла лекар Казо Барила, а почетком јула др Иво Краљ, који је постао управник Старе централне болнице и остао у Подгрмечу до друге половине септембра 1942. године, када се вратио на Банију. Крешо Мајер и Казо Барила остали су, на тражење Оперативног штаба за Босанску Крајину, у Подгрмечу. Ови другови су својим залагањем, организаторским и стручним способностима много допринијели развоју санитета у јединицама Првог крајишког одреда и у подгрмечкој позадини.

За развој санитета у Босанској Крајини, па и у Подгрмечу, од великог значаја било је формирање Главног санитета при Оперативном штабу за Босанску Крајину са референтом санитета др Васом Бутозаном (у априлу 1942. године). Главни санитет је одмах предузео низ мјера на организационом сређивању и кадровској попуни санитетске службе у партизанским одредима. Једна од првих његових мјера је била да се за референта санитета Првог крајишког НОП одреда одреди Казо Барила. Барила је преузео стручно руковођење болницама у Подгрмечу, извршио реорганизацију санитета у јединицама Одреда и у позадини. Он је организовао рад батаљонских превијалишта за вријеме већих акција. У радних превијалишта укључивао се лекар или искусни болничар. Организовао је такођер курсеве за батаљонске болничаре — референте санитета батаљона, а радио је и на оснивању цивилних болница, између осталог и због потребе што веће конспиративности о постојању Централне болнице.¹⁶

На иницијативу Окружног комитета КПЈ за Подгрмеч и Штаба Првог крајишког НОП одреда, уз помоћ народноослободилачких одбора, формиране су почеком 1942. године грађевинске екипе које су у току 1942. године радиле на изградњи неколико болница, магацина и других потребних објеката. Потребну радну снагу упућивали су народноослобо-

¹⁵ Др Казимир Барила: Санитетско збрињавање народа Подгрмеча у НОБ, књига 2, стр. 709—720.

¹⁶ Зборник докумената Санитетске службе, ВМА, књига 10, док. 107.

¹⁶ Зборник докумената Санитетске службе у НОБ, књига 10, док. 111, стр. 180.

дилачки одбори. Људство у грађевинским екипама се смјењивало. Због потребе што веће безбједности рањеника, чији број се непрекидно повећавао, болнице су грађене на скровитим мјестима у Грмечу. О њиховој изградњи старала се такође и санитетска служба Првог крајишког НОП одреда и Управа болница у Грмечу на челу са Твртком Матијевићем.

У току 1942. године изграђене су: Нова централна, Главна болница у Корчаници и болница у шуми Ластве код Рисовца.¹⁷

Упоредо са повећањем болничких капацитета повећавао се и број љекара и помоћног особља. У мају и јуну 1942. године послје ослобођења Приједора (16. маја), Љубије (17. маја), Босанске Крупе (20. маја) дошли су у Подгрмеч љекари: др Стјепан Полак, др Звонко Вајс, др Хинко Гостл, др Зденко Краус, хирург. Са рањеницима из Козаре дошли су медицинари: Леви Мориц и Маријан Кведер, касније распоређени за референте санитета Друге односно Треће крајишке НОУ бригаде.

Посебно значајну улогу имала је Нова централна болница, изграђена код извора „Збјег“ јужно од засеока Лукићи (2,5 км). Због неприступачности, било је у Лукићима формирано пријемно одјељење, одакле су се рањеници и болесници, према потреби, на носилима преносили у Болницу. У току љета 1942. године знатно је побољшано снабдијевање Болница санитетским материјалом и инетрументима, нарочито евакуацијом апотека из Босанске Крупе. Нова централна болница била је опремљена и оспособљена и за сложеније хируршке интервенције.

При Новој централној болници формирано је и санитетско слагалиште (апотека) Првог крајишког НОП одреда. Из овог слагалишта снабдијевале су се батаљонске болнице Првог крајишког НОП одреда, санитети ударних бригада као и други партизански одреди у Босанској Крајини.

Када је почела ординирати Нова централна болница, средином 1942. године, њену Управу су сачињавали: управник Крешо Мајер, политички комесар Смајо Ибрахимпашевић, а касније Павле Мијовић, студент медицине, замјеник политичког комесара Чедо Борчић, болесник из Баније, члан Управе др Зденко Краус и интендант Триво Бумић.

За управника санитетског слагалишта, односно апотеке, постављен је Буро Бајић, који је августа 1942. године отишао у Пети крајишки одред. Нешто касније за апотекара је дошао Алија Курбеговић.¹⁸

У Новој централној болници од почетка су радиле болничарке: Бејза Кобиљагић, Драгиња Бајић, Нада Кнешпољка, Дара (мала), Јелисавета Филиповић¹⁹ и друге.

У јулу 1942. године постављен је за комесара Нове централне болнице Јаша Рајтер — Лука, који је на ту дужност дошао као рањеник. Касније је постао политички комесар санитета Првог крајишког НОП одреда. У јесен 1942. године отишао је на дужност политичког комесара Четвртог батаљона.

¹⁷ Детаљно о изградњи болница види чланак Михајла Шкондрића: Грађевинека дјелатност у Подгрмечу у току НОР-а. Подгрмеч у НОБ, књига 3, стр. 367-391.

¹⁸ Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 10, док. 111, 116 и 130.

¹⁹ Сјећање Бејзе Кобиљагића. Подгрмеч у НОБ, књига 2, стр. 725—728.

Референт санитета при Врховном штабу; др Гојко Николиш, заједно са референтом санитета при Оперативном штабу за Босанску Крајину др Васом Бутозаном, посјетио је 20. августа 1942. године Нову централну болницу. Са референтом санитета Првог крајишког НОП одреда, Казом Барилом, обишао је сва одјељења Болнице, упознао се са приликама у Болници, организацијом и стручним радом. Указао је на потребу бољег стручног рада у хирургији и боље организације санитета у четама и батаљонима (трупног санитета) у Одреду.²⁰

Први конгрес партизанских љекара Југославије одржан је 25—27. септембра 1942. године у Босанском Петровцу. Био је то важан догађај за развој санитетске службе у свим партизанским јединицама, па и у Првом крајишком НОП одреду. У раду Конгреса из Првог крајишког НОП одреда учествовали су: др Стјепан Полак, др Зденко Краус, др Мони Леви, Барила Казимир, студент медицине, референт санитета Првог крајишког НОП одреда, Крешимир Мајер, студент медицине, Павле Мијовић, студент медицине (редосљед према оригиналном документу Конгреса). Сви су они по повратку са Конгреса настојали да у свом раду у санитету Одрода примијене сазнања до којих су дошли на Конгресу.²¹

У првој половини септембра 1942. године санитетска служба Првог крајишког НОП одреда већ је била доста развијена и сложена.²² Одред је имао сљедеће болнице:

- Централна болница (нова) у Грмечу јужно од с. Лукићи,
- Болница број 1 (Стара централна болница) у шуми Плећина,
- Болница број 2 — одјељак Централне болнице у с. Лаетве,
- Болница број 3 — Другог батаљона у с. Ластве,
- Болница број 4 — Трећег батаљона у с. Рисовац,
- Болница број 5 — Првог батаљона у Корчаници.

У свим овим болницама било је 16. септембра 1942. године укупно 266 рањеника и болесника, 8 љекара, 92 болничарке и болничара, као и другог особља.²³

²⁰ Николиш др Гојко: Коријен, стабло, паветина, мемоари, Загреб, 1980. године, стр. 430-431.

Казимир Барила: Санитетско збрињавање у Подгрмечу. Подгрмеч у НОБ, књига 2, стр. 718.

²¹ Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 1, док. 42.

²² Не располаже се са подацима који би били ближи датуму 14. октобар 1942. године, дану када је од Првог крајишког НОП одреда формирана Шеста крајишка НОУ бригада.

²³ Љекари су били; др Мони Леви, др Иво Краљ, др Зденко Краус, др Хинко Гостл (погинуо у борби на Сутјесци), др Теодор Радоњић (умро од лјегавца као командант ешелона рањеника у марту 1943. године за вријеме борбе на Неретви), др Стјепан Полак (умро 8. децембра 1942. године од тифуса на Грмечу), Дане Мажар, студент медицине, Крешо Мајер, студент медицине. Поред досад поменутих болничара и болничарки споменули би још: Паломба Леви — Мл/сафија, болничарка и куварница у Старој централној болници (умрла од тифуса 14. јануара 1943. године, Рада, болничарка у Другом батаљону, Љубица Марчетић, Лука Цветичанин, Власта Ленардић — Мажар, Миленка Здјелар, Лазо Кукољ, Милка Миљевић. Архив Војноисторијског института, филм 72 „А“, снимак 72. Оригинална потврда Управе болнице од 20. јануара 1943. године (чува аутор).

Болнице су носиле називе батаљона Првог крајишког одреда због тога што су се налазиле на секторима одређених батаљона и што је сваки батаљон био задужен да се брине о изградњи одређене болнице.

Осим тога, у исто вријеме у саставу Првог крајишког одреда радиле су још сљедеће установе:

— Инвалидски дом у Средњем Дубовику у припреми за уселење;

— Супервизитна комисија, која је од 9. септембра 1942. године дјеловала према наређењу Оперативног штаба за Босанску Крајину на оцјењивању способности бораца и одобравању боловања;

— цивилни санитет. До 6. септембра 1942. године основане су двије амбуланте — једна у Лушци Паланци и једна у Бенаковцу, а било је у припреми отварање треће у Српској Јасеници. Ту су још радили: др Константин Корчагин, касније референт санитета Десете крајишке НОУ бригаде, болничарке Бара, Ката звана „Црна“ и друге;

— Санитетско слагалиште — Апотека. Снабдијевање лијековима и другим санитетским материјалом било је у почетку врло оскудно. Касније се из повећаног плијена стање прилично поправило, осим у иогледу завојног материјала, у којем се често оскудијевало.

Партијско-политички рад у болницама Одрода одвијао се редовно. Политички комесари болница бринули су се о правилном обављању свих оних послова који су утицали на морално-политичко стање код особља и болесника: лијечење, смјештај, снабдијевање, његовање другарских односа и друго. Развијали су политички и културно-просвјетни рад међу болесницима и особљем запосленим у болници. У ту сврху организовали су редовно читање радио вијести и других материјала, издавање ценних и зидних новина, рад на описмењавању неписмених, организоване културне приредбе итд. Све то је допринијело разбијању тмурног болничког расположења и јачању морала рањеника и болничког особља.

Партијске ћелије КПЈ и активни СКОЈ-а организовани су у готово свим болничким одјељењима и они су редовно разматрали актуелна питања живота и рада у болницама.

Дужности политичког комесара, секретара ћелија КПЈ и актива СКОЈ-а у почетку су често вршили рањеници (још потпуно неизлијечени), па је долазило до честих кадровских промјена и прекида у раду. Због тога је Обласни комитет КПЈ за Босанску Крајину издао директиву да у састав болничке партијске ћелије не улазе рањеници и болесници, него само чланови и кандидати из сталног састава.²⁴

Народ Подгрмеча је показао велику љубав и бригу за рањенике и болеснике своје Народноослободилачке војске. Добровољно је давао прилоге за побољшање њихове исхране, прикупљао и даривао постељину и пешкире за израду завоја, свакодневно је помагао у преносу рањеника.

Санитетска служба Првог крајишког НОП одреда од почетка устанка до формирања Шесте крајишке НОУ бригаде развијала се упоредо са развојем НОБ и НОП у Подгрмечу. Од малог броја болничара из првих устаничких дана израсли су санитетски органи у јединицама Одрода, а у позадини развила се мрежа болница, амбуланти и других здравствених установа, способних да стручно збрину велики број ра-

²⁴ Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 1, стр. 464, писмо Буре Пуцара — Старог и књига 10, стр. 172, 252 и 243.

њеника и болесника не само Првог крајишког НОП одреда, већ и ударних бригада као и других НОП одреда, те да пруже и здравствене услуге народу Подгрмеча.

Када је Први крајишки НОП одред преименован у Шесту крајишку НОУ бригаду, бригу о болницама преузела је новоформирана Команда подгрмечког подручја. Народ Подгрмеч је наставио да чува рањенике и болеснике, а Подгрмеч је био јак болнички центар све до ослобођења наше земље.

САНИТЕТСКА СЛУЖБА У ШЕСТОЈ КРАЈИШКОЈ НОУ БРИГАДИ

Санитетска служба Шесте крајишке НОУ бригаде од формирања до распада са Подгрмечом (од 14. октобра 1942. до 18. маја 1943. године)

Санитетска служба Шесте крајишке НОУ бригаде се развила из гостојећег трупног санитета Првог крајишког НОП одреда. Љекари и већи број на курсевима оспособљених болничара и болничарки из састава Одреда задржани су у болницама и амбулантама које је преузела новоформирана Команда подгрмечког подручја.

Организација санитета Шесте крајишке НОУ бригаде непосредно изслије формирања била је:

- у чети два болничара;
- у батаљону референт санитета батаљона;
- у Бригади, референт санитета Бригаде, два болничара и амбуланта при Штабу Бригаде.²⁵

Санитетски кадар:

- референт санитета Бригаде: Дане Мажар, студент медицине;
- болиичарка: Рада, руководилац амбуланте при Штабу Бригаде;
- референт санитета Првог батаљона Љубица Марчетић;
- референт санитета Другог батаљона Лука Цветичанин;
- референт санитета Трећег батаљона Власта Ленардић — Мажар;
- референт санитета Четвртог батаљона Миленка Здјелар.

Укупно санитетског особља око 70.²⁶

За референте санитета батаљона постављане су искусније болничарке. Двије другарице упућене су на курс за референте санитета батаљона, који је у времену од 22. октобра до 12. новембра 1942. године водио помоћник референта санитета Врховног штаба др Херберт Краус у Новој централној болници у Грмечу.²⁷

²⁵ Извјештај референта санитета Четврте дивизије референту санитета Првог босанског корпуса од 10. јануара 1943. године. Архив Војноисторијског института, филм 72 „А“, дио филма „IV ДИВ 1943“, снимак 39.

²⁶ У Зборнику докумената санитетске службе у НОР, књига 10, док. 159, 166 и 228, говори се о организацији санитетске службе у Бригади, али то су више разматрања како би та организација требало да изгледа, а не њено стварно стање.

²⁷ Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 10, док. 365.

Ускоро послије формирања Бригада је водила тешке борбе у бихаћкој операцији, око Босанског Новог и Саноког Моста.

Основни задаци који су постављени пред санитетску службу Бригаде су били збрињавање рањеника, спровођење хигијенских мјера и стручно оспособљавање санитетског кадра у условима покрета. Да би се стручна хируршка помоћ пружала ближе мјесту рањавања, више командовање је у организацији санитетског обезбјеђења увело покретне хируршке екипе, које су у Босанској Крајини први пут коришћене у Бихаћкој операцији, гдје су показале врло добар успјех. Према распореду јединица Шесте бригаде у бихаћкој операцији, помоћ хируршке екипе могао је користити само мањи број рањеника из Трећег батаљона, док су тешки рањеници из осталих батаљона, нарочито из Првог и Четвртог батаљона, који су дејствовали према Љубији и СанскојУ! Мосту, упућивани директно у болнице у Грмеч.

У току новембра 1942. године спроведене су неке мјере са циљем да се побољша рад санитетске службе. Тако су уведене рањеничке карте, које је обавезно требало попуњавати за сваког рањеника приликом упућивања у хируршку екипу или болницу. Појачан је рад на стручном уздизању санитетског кадра. Снабдијевање лијековима се вршило из Централне болнице у Грмечу.²⁸ Ради правилне оцјене способности, борци су упућивани на преглед Супервизитној комисији која је радила у амбуланти Централне болнице.²⁹ У нападу на Босански Нови успостављено је Бригадно превијалиште, а у нападу на Сански Мост успостављена је Бригадна тријажна станица са носиоцима рањеника. Евакуацију рањеника организовала су батаљонска превијалишта до Бригадне тријажне станице, а ова у хируршку екипу или болницу у Подгрмеч.³⁰

Нарочито су били велики губици Шесте бригаде у току напада на Сански Мост (10. до 13. децембра 1942. године). Само Први и Други батаљон имали су 69 бораца и руководилаца избачених из строја. Санитет Шесте бригаде збринуо је све своје рањенике. Нарочито се истакао кадар у четاما, који је у првим борбеним редовима пружао прву помоћ рањеним и извлачио погинуле.

Поред великог залагања и исказане храбрости у пружању прве помоћи и стручној обради рањених, било је и пропуета. На конференцији санитета Друге, Пете и Шесте бригаде, коју је заказао Штаб Првог

²⁸ У том снабдијевању долазило је до кризних ситуација као на примјер у борбама око Љубије у периоду од 20. до 25. новембра 1942. године када је Бригада имала 6 мртвих и 16 рањених бораца, а остала је без првих завоја. Види писмо помоћника политичког комесара друга Роце Васи Бутозану, Архив Војноисторијског института, кут. 774, фаецикл I, док. 5.

²⁹ Сачуван је записник о прегледу вршеном 20. новембра 1942. године. Тог дана прегледани су из Шесте бригаде следећи борци: Милан Кресоја, Друга чета Трећи батаљон; Војкан Агбаба, Друга чета Трећи батаљон; Тодор Ранчић, Трећа чета Први батаљон; Милан Дражић, Друга чета Други батаљон; Никола Богдановић, Прва чета Трећи батаљон; Душан Предојевић, Друга чета Четврти батаљон; Спасе Дрљача, Трећа чета Четврти батаљон; Јоја Праштало, Трећа чета Други батаљон; Чедо Крунић, Вод за везу. Зборник докумената Санитетске службе у НОР, књига 10, док. 173.

³⁰ Заповијести Шгаба Првог босанског корпуса за напад на Босански Нови и Сански Мост. Архив Војноисторијског института, кут. 406, ф. 1, док. 3 и 5.

босанског корпуса 8. децембра, а послнје напада на Сански Мост, и на Другој дивизијској конференцији, указано је на пропусте у пружању прве помоћи, обезбјеђењу рањеника у току транспорта и у недовољном коришћењу хируршке екипе.³¹

Врховни командант, друг Тито, је 10. децембра 1942. године потписао Статут санитетске службе НОВ и ПОЈ. Санитетска служба Шесте бригаде је настојала да у организацији службе примијени Статут. Било је у томе доста потешкоћа. Крајем 1942. и почетком 1943. године било је заостајања у организационом погледу, нарочито због недостатка кадрова.³² Бригада није имала хигијеничара, потребан број носилаца рањеника и другог особља предвиђеног Статутом. Дедидукација се није вршила упорно и систематски иако су постојала 4 „партизанска бурета". Било је потешкоћа и у прању рубља, јер га није било довољно. Једино купатило у Лушци Паланци могле су повремено користити само јединице које су се налазиле у близини. Све је то отежавало одржавање хигијене у јединицама, што се одражавало у повећаној вашљивости и у већем броју обољелих бораца од скабиеса (чеше). Због слабе обуће често су се јављале ране на ногама, а зими и смрзотине. Санитету Бригаде била је потребна већа помоћ и подршка командиог кадра у БригадиЛ

Рад Санитетске службе Шесте бригаде у току четврте непријатељске офанзиве био је врло отежан због наглих и великих покрета јединица, непрекидне борбе и велике студени.

У периоду од 20. јануара 1943. године, када су борбе отпочеле, па до 27. јануара, сви болесници и рањеници су редовно обрађивани у батаљонским превијалиштима и према карактеру повреде задржавани у батаљонском превијалишту или слати у Бригадну амбуланту, а они теже повријеђени упућивани у болнице у Корчаницу и Нову централну болницу у Грмеч. Обољели од пјегавца упућивани су у Интерно и Инфективно одјељење Партизанске болнице број 1 (како се тада званично звала Стара централна болница).

Због надирања непријатеља, рањеници и болесници из ових болница су евакуисани 27. јануара 1943. године преко Грмеча у с. Смољана и с. Марјановића До,³⁴ а одатле у састав главне рањеничке колоне која се кретала на југ са Оперативном групом Врховног штаба.

³¹ Зборник докумената санитетске службе у НОР књига 10, док. 178, 180 и 196.

³² Статут санитетске службе НОВ и ПОЈ, види Зборник Санитетске службе у НОР, књига 1, док. 57.

Референт санитета Бригаде писмено се жали на одлуку Првог хируршког одјељења да задржи на раду у болници другове Кукољ Лазу и Миљевић Милку, који су били послати из Шесте бригаде на курс који се одржавао у болници. Архив V. I. I, филм 72 „А".

³³ Изјава политичког комесара Шесте бригаде на Савјетовању одржаном у Саници 28. децембра 1942. године. Архив Војноисторијског института, кут. 406 ф. 5, док. 2. Записник са Савјетовања политичких комесара Шесте крајишке НОУ бригаде 3. и 4. јануара 1943. године. Архив Војноисторијског института, кут. 774, ф. 11, док. 2. Извјештај референта санитета Четврте крајишке НОУ дивизије од 10. јануара 1943. године. Архив Војноисторијског института, филм 72 „А", снимак 39—40.

³⁴ Др Изидор Леви: Подгрмеч у НОБ, књига 2, стр. 370.

У периоду од 27. јануара до 8. фебруара 1943. године Санитет Четврте дивизије користио је зграде тих болница за смјештај и лијечење рањеника и болесника из борби у том периоду.³⁵

Осмог фебруара је, под притиском њемачких снага које су допрле у непосредну близину болнице, Санитет IV дивизије морао евакуисати све рањенике и болеснике и прећи на јужну страну Грмеча. Нијемци су напуштenu зграду Централне болнице запалили.³⁶

У даљим борбама, Шеста бригада је своје рањенике и болеснике водила са собом у батаљонским превијалиштима и у Бригадној амбуланти. Тада су велику снажљивост показали батаљонски референти санитета, јер су се управо тих дана водиле свакодневне борбе, а слободна територија се све више сужавала и око 10. фебруара свела на просторију села: Отиша, Грдановаца и Јелашиноваца. Рањеници из Школе у Хадровцима су се хитно морали евакуисати. Неки болесници који су били смјештени по кућама, повлачили су се заједно са домаћинима код којих су били смјештени.

Најтежа ситуација је била 11. фебруара, када су сви рањеници, промрзли борци Друге бригаде и народ који је изашао из Грмеча пребачени преко цесте Санеки Мост — Лушци Паланка у рејои с. Липник. Први батаљон је 12. фебруара на Смрешњаку морао да организује рад санитета у свом борбеном распореду, пошто је цијели дан водио борбу у окружењу.

Завршетком четврте непријатељске офанзиве, поново је ослобођена готово цијела територија Подгрмеча, коју је непријатељ опустошио. За санитет је било пуно посла. Морао је збријети рањене и болесне од пјегавог тифуса и смрзотина, организовати по селима предузимање основних хигијенских мјера као што су: сахрањивање побијеног народа, чишћење преосталих кућа, бунара и извора, уклањање угинуле и побијене стоке и друго.

У том периоду оскудијевало се у санитетском материјалу, па су трошене и задње резерве из торбица болничарки. Нешто санитетског материјала нађено је у Лушци Паланци када су Нијемци били приеиљени да напусте ово мјесто (24. фебруара 1943. године).

У периоду од 13. до 16. фебруара формиран је нови Трећи батаљон. За референта санитета одређена је Јованка Бајић.

Санитет Шесте бригаде је у току четврте непријатељске офанзиве скоро потпуно самостално дјеловао, јер није било везе са Штабом Дивизије и помоћи Дивизијског санитета. Штаб Дивизије дошао је са терена Босанског Петровца у Подгрмеч 1. марта 1943. године. Са Штабом је дошла једна груха рањеника и око 1.500 цивила — избјеглица који су се вратили својим кућама.

У Подгрмечу су гшслије непријатељске офанзиве формиране три болнице: Стара централна у Грмечу (није била запаљена у офанзиви, али је и њу требало обновити, јер је остала без инвентара и свега осталог), у с. Мајкић Јапри и у с. Хашанима. У све три ове болнице било је на

³⁵ Заповјест Штаба Четврте крајишке НОУ дивизије од 30. јануара 1943. године. Зборник докумената НОР, Војноисторијски институт, том IV, књига 9, док. 159.

³⁶ Светозар Иулибрк: Записи са Грмеча, „Просвета“, Београд, 1964. године.

дан 31. марта 1943. године 520 болесника и рањеника заједно са особљем. Поред тога лијечени су болесници и у амбуланти Шесте бригаде. Међу болесницима највећи број су били обољели од пјегавог тифуса.³⁷

Коришћење подземних склоништа за рањенике и болеснике за вријеме другог напада на Подгрмеч

Двадесетог априла 1943. године непријатељ је извршио концентричан напад на ослобођену територију Подгрмеча.

Због надмоћности непријатеља и великог броја рањеника и болесника од пјегавог тифуса, вођене су борбе које су имале за циљ да успоре непријатељско напредовање док се не изврши склањање непокретних рањеника и болесника.

Унапријед су припремљена тајна склоништа и шпиље у која су унесена слама, вода и храна. У Тук Бобију, заправо у пољу изнад села, коришћене су двије крашке јаме са вертикалним улазом, које су природно маскиране жбуњем. Храна и остале потребне ствари спуштане су конопцима, а тако је и извучен један, од пјегавог тифуса, умрли борац.³⁸

У шпиљи је био лекар друг Крешо Мајер из Дивизијског санитета и болничар Милош Јакшић и болничарка Роса.

У Козину постоји природна шпиља која је имала много боље услове у погледу смјештаја и прилаза. У овој шпиљи, са рањеницима и болесницима, био је лекар др Стеван Полицер — Пишта из Санитета Команде подгрмечког подручја и неколико болничара. Ту је био смјештен доста велики број тешких рањеника и болесника.

Немамо тачних података колико је непокретних рањеника и болесника било смјештено у свим шпиљама. Према сјећањима бораца из Подгрмеча, могло их је бити преко 200.

Непријатељ у току овог напада није открио ова склоништа и сви рањеници и болесници су сачувани. Ту је велику заслугу имао Први батаљон Шесте бригаде, са којим је тада био и замјеник команданта Бригаде, Миланчић Миљевић. Батаљон је по дану водио борбе са непријатељем, а ноћу обилазио склоништа и пружао потребну помоћ рањеницима и болесницима.

У току ове офанзиве на Подгрмеч, непријатељске јединице које су наступале из правца Босанског Петровца према Лушци Паланци наишле су на зграде болнице у Корчаници и запалили их.

Двадесет и првог априла увече јединице Шесте бригаде без Првог батаљона, јединице Дванаесте бригаде и Штаб Четврте дивизије концентрисали су се у с. Мајкић Јапра одакле су кренули у правцу Сувај-

³⁷ Зборник докумената НОР, Војноисторијски институт, том IV, књига 11, док. 157.

Не постоје тачни подаци о губицима Шесте бригаде у четвртој офанзиви. Према списковима погинулих у најзначајнијим борбама: Фајтовци, Наглиш, Бенаковац, Лукавица, Јелашиновачко гшље било је 95 погинулих. Према томе може се закључити да је број рањених био много већи.

³⁸ Према сјећању друга Бране Дамјановића.

ског међугорја и Хргара на западну страну Грмеча. Референт санитета Шесте бригаде, кретао се са овом колоном у којој је био велики број болесника од пјегавог тифуса, покретних рањеника, нешто од тога на коњима, а и неколико на носилима, међу којима и командант Шесте крајишке НОУ бригаде, Петар Војновић, који се разболио од пјегавог тифуса.

Из Сувајског међугорја, Штаб Четврте дивизије, Дванаеста бригада и један дио најтежих рањеника и болесника кренули су према с. Дољанима. Штаб Дивизије се смјестио у с. Доњи Штрпци, а рањеници у болнице личних јединица у с. Кестеновац, а одатле иреко с. Мазина у с. Церовац, гдје је смјештено по сеоским кућама око 40 рањеника и око 100 болесника. Управник ове Болнице био је др Зденко Краус.

Шеста крајишка НОУ бригада је у Сувајском међугорју оставила V једној шпиљи сакривену групу од око 12 болесника, а затим продужила у правцу с. Хргара, гдје је сстигла 25. априла. Око 1. маја кренула је назад у Подгрмеч, али без референта санитета Бригаде, који је остао у Лици. Болесници и рањеници склоњени у Сувајском међугорју вратили су се у Подгрмеч.³⁹

По иовратку са Хргара у Подгрмеч, Бригада је, уз остале задатке у вези са оснивањем Подгрмечког НОП одреда и припрема за покрет, из свог састава издвојила све по годинама старије борце и оне који због рањавања или других разлога нису били способни за дуге маршеве и упутила их на распоред у Подгрмечки одред.⁴⁰

У времену од децембра 1942. до почетка маја 1943. године стајао је пред Санитетском службом и свим војним и политичким руководиоцима Шесте крајишке НОУ бригаде телсак задатак борбе против пјегавог тифуса.

Пјегави тифус — епидемијска сезона 1942/43. године

Први случајеви пјегавог тифуса на територији Подгрмеча, па и у јединицама Шесте крајишке НОУ бригаде, утврђени су крајем 1942. године. То је био наговјештај велике опасности по војску и народ.⁴¹

Пјегавац је представљао проблем и у ранијим ратовима, па тако и у НОР-у. Још прије рата су многи крајеви наше земље имали ендемична жаришта пјегаваца. Таква жаришта имала је и Босанска Крајина (Про-

³⁹ Зборник докумената НОР, том IV, књига 13, док. 42.

⁴⁰ Архив Војноисторијског института, кут. 766А, ф. 1, док. 18.

⁴¹ Обољели од пјегаваца утврђени у Старој централној болници и: „... појава смртности од тифуса“. Извјештај Команде војног подручја Подгрмеч од 9. децембра 1942. године. Зборник докумената Санитетске службе у НОР, књига 10, док. 157 и 179.

Седам обољелих од пјегаваца у Дивизијској болници Четврте НОУ дивизије. Извјештај референта санитета. Архив Војноисторијског института, филм 72 „А“, снимак 39 и 40.

Појава епидемије трбушног тифуса у Дабру и Еминовцима (35 случајева), у Будимлић Јапри и још неким мјестима. Има индикација да су то били препознати случајеви пјегавог тифуса.

зор, Бугојно, Јајце, Мркоњић Град, Кључ, Сански Мост, Приједор, Бања Лука и др.).⁴²

Санитетски одсјек Врховног штаба (СОВШ) је у епидемијској сезони 1941/42. године водио у источној Босни успјешну борбу против пјегавца. По доласку у Босанску Крајину, користећи та искуства, повео је акцију против његове појаве у епидемијској сезони 1942/43. године.

На Првом конресу партизанских љекара одржаном од 25—27. септембра 1942. године у Босанском Петровцу одржан је реферат: др С. Милошевић и др Д. Божовић: „Хигијенско-епидемиолошка служба у нашој војсци“, у којем су, поред осталог, дате основне смјернице за сузбијање заразних болести, посебно пјегавца.

Санитетски одсјек Врховног штаба издао је више упутства и наређења у вези са сузбијањем заразних болести, а начелник СОВШ је написао чланак објављен у „Борби“ од 21. новембра 1942. године: „У борбу против заразних болести“.⁴³

Да би се спријечило ширење болести међу становништвом, Извршни одбор АВНОЈ-а предузео је мјере за оснивање здравствених секција при народноослободилачким одборима, чији је главни задатак био борба против заразних болести. Према извјештају референта санитета Четврте дивизије од 10. јануара 1943. године, у селу Дабру је постојала здравствена секција.

У свим упутствима и наредбама за борбу против пјегавца, истичу се мјере за сузбијање вашљивости, а као најмасовније средство у тој борби служило је „партизанско буре“.

Пошто се број обољелих од пјегавца стално повећавао, то је Интерно и Инфективно одјељење Партизанске болнице број 1 (Стара централна болница) све више постајала болница за лијечење обољелих од пјегавца. Ширењу пјегавца допринијело је и препознавање првих случајева обољења, тј. неправилна дијагноза. Многи болесници су, умјесто од пјегавог тифуса, лијечени од грипа, трбушног тифуса, прехладе и слично. Због тога нису одвајани од других болесника. У Старој централној болници лијечено је више болесника Шесте бригаде, нарочито у децембру 1942. године (послије напада на Сански Мост). На основу извјештаја обавјештајног официра да се код непријатеља у Санском Мосту појавио пјегави тифус, уочена је опасност од ширења заразе преко непријатељске војске. У вези с тим, Штаб Првог босанског корпуса НОВЈ наредио је својом депешом од 17. децембра 1942. године: „... да се сви референти санитета ангажују у спречавању преношења тифуса на нашу војску...“

Тешки услови за одржавање основних хигијенских мјера — купање и прање рубља, оскудица у рубљу, недовољно схватање опасности од вашљивости која је све више расла код становништва и код војске, спорост у спровођењу хигијенско-епидемиолошких мјера, још више су се испојили у току четврте непријатељске офанзиве. Војска је била у ста-

⁴² Др Сергије Рамзи: Епидемиологија, клиника, патолошка анатомија пјегавца у Босни. Војно-санитетски преглед, 1947, број 1—3, стр. 35.

Др Ратко Каљаловић: Борба против пјегавца V НОР. Рад у рукопису (пуковничка теза), стр. 5.

⁴³ Зборник санитетске службе у НОР, књига 1, док. 37, 47, 51, 53, 54 и 56.

лном покрету и борби, те су погубљена бурад за парење (дезинфекцију). Била је и велика оскудица у храни и води. По великој студени, народ се склањао по бајтама и надстрешницама од грађа. Све је то погодовало опадању отпорности, ширењу вашљивости, тако да се болест раширила и дошло је до епидемије пјегавог тифуса код војске и народа.

Нису пронађени подаци о интензитету ширења пјегавца по мјесецима, да би се могло утврдити када је епидемија била на врхунцу, али се сматра да је то било у марту и априлу 1943. године. У Шестој бригади боловало је пјегави тифус око 80% њеног састава, а смртност је достигала и до 10%. Штаб Бригаде је предузео енергичне мјере за сузбијање епидемије. Појачана је одговорност командног и политичког кадра, тако да борба против пјегавца није била само брига санитетских органа. Сваки батаљон снабђевен је са „партизанским буретом“. Појачан је број санитетског кадра. Сваки батаљон послао је по неколико другарица на курс који се одржавао у Болници у Мајкић Јапри. Наређено је да се обољелим од пјегавца одузме оружје ради спречавања самоубистава у тифусном бунилу.

Предузете мјере су допринијеле да се већ крајем априла 1943. године осјетило јењавање. Обољели борци постепено су прездрављали и враћали се у јединице.

У борби против пјегавог тифуса као опасне ратне заразе, импровизирана средства за депедикулацију, као што су „партизанска бурад“ (у недостатку савршенијих дезинфекцијских апарата и сувих комора), показала су добре резултате, нарочито када су се у борби против пјегавца ангажовале команде и штабови, дајући подршку санитетској служби. Треба истаћи пожртвовану улогу политичког и пропагандног рада на подизању свијести о потреби прихватања хигијенских навика у cjелокупном саставу Бригаде и у позадини.⁴⁴

Санитет Шесте бригаде од маја до краја 1943. године

Бригада је кренула из Подгрмеча у борбу против четника око Мркоњић Града, а затим око Грахова и Гламоча 18. маја 1943. године без референта санитета Бригаде. Непосредну помоћ референтима сани-

⁴⁴ Деша Штаба Првог босанског корпуса. Архив Војноисторијског института, кут. 406, рег. 1/1, 10; Извјештај замјеника политичког комесара Шесте бригаде, Архив Војноисторијског института, филм 2, снимак 651;

Наређење Штаба Шесте крајишке НОУ бригаде од 22. марта 1943. године. Архив Војноисторијског института, кут. 774, ф. 10, док. 6; Наређење Штаба Четврте крајишке НОУ дивизије од 18. априла 1943. године. Зборник докумената НОР, Војноисторијски институт, том IV, књига 12, док. 106;

Упутство Санитета Другог босанског корпуса НОВЈ од 4. јуна 1943. године. Зборник докумената Санитетске службе у НОР, књига 10, док. 202;

Извод из Извјештаја Штаба Шесте бригаде, Штабу Првог батаљона од 26. марта 1943. године о оболелим друговима, добијен из Старе централне болнице: Јела Деспот, пуштена у јединицу 22. марта 1943. године; Прошић Милан, пуштен на боловање 22. марта 1943. године; Мацура Михајло, пуштен на боловање 23. марта; Богуновић Слободан, пуштен на боловање; Кукољ Борко, пуштен на одсуство. Кондић Вукашин, Прва чета. Први батаљон Шесте бригаде из Дабра умро од пјегавца, исти је сахрањен на болничком гробљу. Архив Војноисторијског института, кут. 774, ф. 10, док. 7.

тата батаљона пружао је референт санитета Четврте дивизије, Крешо Мајер.

У борбама против четника Бригада се стално налазила у покрету. Није имала много рањеника. У нападу на усташко-домобранску посаду у Гламочу 1. јуна 1943. године било је 20 рањеника. Сви рањеници из ове борбе збринути су у батаљонским санитетима и кретали су се са Бригадом.⁴⁵

У то вријеме, тј. 15. јуна 1943. године, Санитет Четврте дивизије је упутио референтима санитета бригада писмо у којем је дао упутства како да се Статут Санитетске службе у НОВ и ПОЈ што потпуније при- мијени, у складу са постојећим условима.⁴⁶

Шеста бригада је тада имала само два батаљона (два батаљона су откомандована у састав Ударне групе Петог корпуса). Остала је без иолитичког комесара и референта санитета Бригаде. Због утицаја четника на терену дејства Бригаде, није се могла спровести Статутом предвиђена организација евакуације и смјештаја рањеника, те је своје рањенике, уз јаку пратњу, Бригада морала слати у болнице у Подгрмеч.

Борци су се тешко привикавали на врло слабе услове исхране и непрекидне покрете, па се њихово здравствено стање погоршало и поред предузимања хигијенских и других мјера (прање руку прије јела, контрола пијаће воде, понегдје копање нужничких јама, парење одијела, чување од прехладе и др.). Тежих заразних болести није било, али се свраб (чеша) због немогућности редовног прања и оскудице у рубљу упорно одрсавао у јединицама.⁴⁷

Половином јула 1943. године постављен је за референта санитета Шесте крајишке НОУ бригаде Нећип (Нећа) Букић, до тада је био у Санитету Осме крајишке НОУ бригаде.

У нападу на Кључ и од бомбардовања у Црквеном (16—18. јула 1943. године) имали смо 17 рањених бораца. По повратку Бригаде у Подгрмеч, рањеници којима је била потребна стручна љекарска помоћ упућени су у подгрмечке болнице.

Почетком августа 1943. године, Бригада се налази у Подгрмечу, гдје је од 1—7. августа обезбјеђивала жетвене радове. Боравак у Подгрмечу је искоришћен, поред осталог, за обилазак рањеника који су се лијечили у подгрмечким болницама. Осим тога, борци су се одморили, окријепили бољом храном, очистили и опрали одијела и тако физички и исихички поткрепљени, кренули поново на терен Мркоњић Града. У то вријеме формиран је нови Други батаљон. За референта санитета Батаљона постављена је другарига Котур Љубица.

Шеста бригада је 16. августа ослободила Мркоњић Град и запихМ водила борбе на терену Мањаче и Змијања. У тим борбама било је рањених бораца највише од непријатељског бомбардовања. Сви рањеници

⁴⁵ У с. Црквеном била је болница Рибничког НОП. одреда, али нема података да су у њу у јуну 1943. године смјештани рањеници Шесте бригаде. Милац Зорић: Рибнички партизански одред, Београд, 1967, стр. 82.

⁴⁶ Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 10, док. 203.
⁴⁷ Извјештај команданта Бригаде, друга Роце, на састанку политичких комесара бригада и одреда одржаног 10. и 11. јула 1943. године у Штабу Четврте дивизије. Архив Војноисторијског института, кут. 767А, ф. 5, док. 5.

којима је било иотребно болничко лијечење упућени су у Болницу у с. Рибник.⁴⁸

У периоду август-септембар 1943. године санитет Бригаде више је примјењивао одредбе Статута Санитетске службе НОВ и ПОЈ. У Бригади су формиране хигијенске екипе, санитет је попућеи предвиђеним бројем болничарки које су завршиле санитетски курс при санитетским установама Четврте дивизије, обезбијећена је већа количина лијекова, већа пажња је поклоњена личној хигијени, редовно је вршена депедикулација итд.

У циљу заштите бораца од трбушног тифуса, који се појавио у другој половини љета, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је 1. августа 1943. године упутио Штабу Другог босанског корпуса наређење за предузимање хигијенско-епидемиолошких и организационих мјера против заразних болести, нарочито против трбушног тифуса. Са овим наређењем су упознати сви штабови и референти бригада. Наша Бригада је добила доста завојног материјала, потребну количину вакцине против трбушног тифуса са детаљним упутствима о начину вакцинације и ревакцинације као и о заштити од секундарне инфекције. У складу са овим иаређењем вакцинација Шесте бригаде извршена је у току септембра 1943. године.

У другој половини септембра 1943. године, Бригада је у Далмацији учествовала у борбама за ослобођење Сиња, у заштити евакуације Сплита итд. У овим борбама имала је 6 рањеника, које је према наређењу Штаба Четврте дивизије евакуисала у Болницу у с. Сајковићи.⁴⁹

Наређењем Штаба Четврте дивизије од 15. октобра 1943. године постављена је за референта санитета Шесте бригаде другарица Јованка Бајић — Маран, дотадашњи референт санитета Трећег батаљона Шесте бригаде. Друг Неђо Букић стављен је на расположење Штабу четврте дивизије.⁵⁰

Октобра 1943. године формирана је Дивизијска болница у коју се упућују сви непокретни рањеници, а у Бригадној амбуланти се задржавају само покретни рањеници и болесници.⁵¹

У борбама за ослобођење Санског Моста 20 октобра 1943. године, Шеста бригада имала је једног погинулог и три рањена и није било потешкоћа за збрињавање рањеника.⁵²

Половином новембра 1943. године одржано је савјетовање у Санитетском одсеку Петог корнуса, те је на основу закључака са тог савјетовања наређено: да сви љекари и санитетско особље носи на лијевом рукаву прописане ознаке; да се сваких 15 дана врши хигијеноки преглед свих бораца укључивши и преглед гениталија; да се лијечење свраба по јединицама прекине с тим да се свраб лијечи у бригадним амбуланта-

⁴⁸ Архив Војноисторијског института, кут. 774, ф. 10, док. 9 и кут. 766, 28/7.

⁴⁹ Архив Војноисторијског института, кут. 776, ф. 32, док. 8. Међу рањеницима био је и борац Тркуља Милан, тешко рањен у стомак. Њега је референт санитета Трећег батаљона, другарица Јованка Маран под врло тешким условима иовлачења пренијела преко ријеке Цетине.

⁵⁰ Архив Војноисторијског института, кут. 767, ф. 3, док. 36.

⁵¹ Архив Војноисторијског института, кут. 767, ф. 9, док. 13.

⁵² Архив Војноисторијског института, кут. 767, ф. 9, док. 1.

ма. Посебно је указано на потребу предуземања мјера против заразних болести.⁵³

Један батаљон Подгрмечког одреда ушао је 23. октобра 1943. године у састав Шесте бригаде као нови Четврти батаљон. Референт санитета био је Захировић Нурија.⁵⁴

Рад на уздизању санитарских кадрова текао је готово непрекидно у свим санитарским установама. У ослобођеном Јајцу је Санитарски одсек Врховног штаба организовао санитарске курсеве на које су послате и болничарке из наших јединица.

Из Шесте крајишке НОУ бригаде су завршили Први курс следећи полазници: Драгиша Милош, борац, Сара Мандић, четни болничар. Курс је одржан у октобру 1943. године. Други курс у времену од 22. октобра до 27. новембра 1943. године завршили су: Тубин Анђа, референт санитета батаљона Дванаесте крајишке бригаде (касније референт санитета Шесте крајишке НОУ бригаде), Ступар Славко, референт санитета Првог батаљона Подгрмечког одреда, Недимовић Вука, болничарка у Подгрмечком одреду, Белић Никола, замјеник референта батаљона Шесте бригаде, Недимовић Љубица, референт санитета батаљона у Шестој бригади, Љубанић Дана, болничарка у болници Подгрмеч, Црномарковић Никола, референт санитета батаљона у Шестој бригади, Вејновић Дана, болничарка у болници Подгрмеч, Вокић Стоја, замјеник референта батаљона, Бањац Јелисавета, четна болничарка Шесте крајишке бригаде.

Виши санитарски курс у децембру 1943. године завршили су: Батос Здравка, четна болничарка Четвртог батаљона Шесте бригаде, Проле Невенка, референт санитета Четвртог батаљона Шесте бригаде, Руњић Драгица, четна болничарка Другог батаљона Шесте бригаде, Маричић Марија, четна болничарка Трећег батаљона Шесте бригаде.⁵⁵

Крајем 1943. године у рад санитета Шесте бригаде укључен је и љекар.

Санитарска служба у Шестој крајишкој НОУ бригади од њеног формирања па до краја 1943. године стално се развијала. Било је осцилација и застоја у развоју, али се у другој половини, а нарочито у задњем кварталу године, види велики успјех како у организацији тако и у стручном раду. Бригада је учествовала у већим борбама у саставу Дивизије, гдје је добро сарађивала са Дивизијским санитаром. Самосталност и снажљивост батаљонских санитета дошла је нарочито до изражаја.

⁵³ Зборник докумената санитарске службе у НОР, књига 10, док. 215, 216 и 219.

⁵⁴ Хроника о раду санитарске службе у НОР, свеска VII.

⁵⁵ Зборник докумената санитарске службе у НОР, књига 1, док. 105, 107 и 112.

Унијели смо и другарице из Подгрмечког одреда, јер су неке од ЂИХ касније дошле у Шесту бригаду.

Заставник Црномарковић Никола је наредбом Штаба Четврте дивизије од 4. децембра 1943. године са дужности референта санитета Првог батаљона Шесте крајишке НОУ бригаде постављен за референта санитета Санског НОП одреда.

*Рад и развој санитарске службе у 1944. години до поласка
Бригаде на сектор Травник — Зеница*

У првој бањалучкој операцији 1—2. јануара 1944. године Бригадни санитар је доста добро функционисао. Динамика борбе била је врло жива. Обе ноћи, наше јединице су продирале у центар града, гдје су водиле борбу на главној улици, али су се ипак морале повући на полазне положаје. Батаљонска превијалишта су пратила кретање јединица и на вријеме пружала прву помоћ и слала рањенике до бригадног превијалишта у с. Петрићевац. Прве ноћи, краће вријеме, није била добра веза, па су неки рањеници лутали тражећи Бригадно превијалиште. Другог јануара, услјед изненадног продирања непријатеља тенковима, један број рањеника и погинулих није се могао извући. Заплијењена је извесна количина завојног материјала који је одмах искоришћен.

Свим рањеним (48) указана је потребна помоћ, али евакуација према Дивизијском превијалишту и Хируршкој екипи, која се налазила у засеоку Сарачица к. 251, није добро функционисала прве ноћи напада.

Евакуацију рањеника организовао је Дивизијски санитар у правцу Бронзаног Мајдана, ка Санском Мосту. Због опасности од напада четника, Бригада је морала дати знатно обезбјеђење. Сви рањеници су безбједно стигли до болница.

У борбама за Бању Луку погинуле су: Јарић И. Мара из Јелашиноваца, болничарка у Другој чети Трећег батаљона, и Вујасин Зора из Босанског Новог, болничарка у Трећем батаљону.⁵⁶

Послије Прве бањалучке операције, Бригада се вратила на положаје према Приједору. У току јануара 1944. године анализирано је дјеловање санитарске службе у току прве бањалучке операције. Нарочита пажња била је посвећена раду носилаца рањеника. Настојало се да се у духу Статута Санитарске службе у НОВЈ обезбиједи у сваком воду по два стална носиоца рањеника, а четири носиоца и двоја носила у батаљону. Помоћник референта Санитета Дивизије одржао је курс за носиоце рањеника. Хигијеничар Дивизије одржао је у Бригади курс за бригадне и батаљонске хигијеничаре. Здравствено стање људства је у прољеће 1944. године било добро.⁵⁷ У марту 1944. године појављују се у Бригади први случајеви ратних неуроза (4 случаја).

У првој половини априла 1944. године дошло је до кадровских промјена у Санитарској служби Бригаде. Референт санитета Бригаде, Јованка Бајић — Маран, премјештена је у Једанаесту бригаду, а на њено мјесто постављена је Анђелка Тубин. За референта санитета Четвртог

⁵⁶ Проф. др Борће Драгић: Уводни реферат на симпозијуму поводом 30. годишњице Првог конгреса партизанских љекара Југославије, Босански Петровац 21-23. септембра 1972. године.

⁵⁷ Зборник докумената НОР, Војноисторијски институт, том IV, књига 20, док. 250.

Необјављен рад др Јаше Романо: О погинулим болничаркама у НОР-у. Зборник докумената санитарске службе у НОР, књига 10, док. 250; књига 1, док. 217.

⁵⁷ Зборник докумената санитарске службе у НОР, књига 10, док. 283 и 310.

батаљона постављена је Батос Здравка на мјесто Нурње Захировића, који је премјештен у Једанесту бригаду.⁵⁸

У ноћи између 19. и 20. априла 1944. године Шеста крајишка НОУ бригада учествовала је, заједно са осталим снагама Петог корпуса НОВЈ, у борбама за ослобођење Приједора и то: у првој нападној групи са три батаљона између жељезничке пруге Приједор — Босански Нови и десне обале р. Сане, а са једним батаљоном у трећој нападној групи на лијевој обали р. Сане.

За три батаљона у првој нападној групи било је постављено Бригадно превијалиште на истој удаљености од сва три батаљонска превијалишта која су била близу вагрене линије. У батаљонским превијалиштима, рањеници се нису задржавали, осим у рјеђим случајевима поправки завоја и Есмахове повјеске. Серум против тетануса давао се углавном у Бригадном превијалишту. Добро је функционисала евакуација, па се тежи рањеници брзо стизали до хируршке екипе или Дивизијског превијалишта Четврте дивизије који су се налазили у с. М. Паланчиште. Из дивизијског превијалишта, односно послје хируршке интервенције, рањеници су евакуисани у Козарску болницу, а један дио преко Санског Моста у с. Хусимовце, гдје се налазило Дивизијско превијалиште.

Четне болничарке у овој акцији биле су веома пожртвоване и експедитивне. Од борбених линија до батаљонских превијалишта, рањенике су евакуисали носиоци рањеника, који су радили врло добро. Од батаљонских до Бригадног превијалишта, рањенике су евакуисали батаљонски носиоци рањеника, а од Бригадног превијалишта до Хируршке екипе-Санитетски вод Бригаде. Даљи транспорт је преузела Болничка чета Четврте дивизије.

Три батаљона Шесте бригаде имали су у овој борби 5 погинулих и 24 рањених.⁵⁹

За батаљон који је био у трећој нападној групи на лијевој обали р. Сане постављено је помоћно Бригадно превијалиште са др Шерифовићем. По потреби могли су користити Хируршку екипу Петог корпуса у с. Миљаковцима. За ту сврху имали су на раоположењу гумени чамцац за превоз рањеника преко р. Сане. Батаљон је имао 6 рањених, које је збринуо референт Санитета Батаљона и евакуисао у Болницу у Козин. Рањеници су били добро превијени и транспортовани.⁶⁰

Нешто детаљније описан је рад Санитетске службе Бригаде у току напада на Приједор да би се видјело да је она достигла задовољавајући степен развоја. На томе се, наравно, није стало. Рад на уздизању санитетске службе и санитетског кадра настављен је великом упорношћу. Непрекидно се одржавају курсеви у Болници Четврте дивизије, у Сани-

⁵⁸ Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 10, док. 310.

⁵⁹ Извјештај шефа Санитетског одсјека Петог корпуса од 12. маја 1944. године. Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 1, док. 242; Архив Војноисторијског института, кут. 774А, ф. 2, док. 19.

⁶⁰ Извјештај референга Санитета Четврте дивизије, Архив Војноисторијског института, кут. 464, фасц. 3, док. 251.

тетској школи Петог кориуса и први СОВШ-у, па којима се оспособљавају кадрови и из Шесте бригаде.⁶¹

У прољеће 1944. године отпочела је евакуација наших тешких рањеника у Италију. Основана је Евакуациона болница у с. Дринић, а на Аеродрому Медено Поље код Босанског Петровца Прихватница. До 2. маја отпремљено је 64 рањеника. Та се евакуација наставила. Касније је коришћен и Аеродром код Санског Моста. Међу рањеницима евакуисаним у Италију, били су и рањеници из Шесте бригаде, чији број је остао непознат. Укупно је евакуисано са територије западне Босне око 2.000 рањеника и болесника. Ова евакуација рањеника и болесника у савезничке болнице у Италију веома добро је прихваћена у нашим јединицама, а нарочито када су стигле вијести да су тамо организоване болнице са нашом управом.⁶²

Тешке борбе водила је Шеста бригада у седмој непријатељској офанзиви у захвату комуникације Бихаћ — Босански Петровац. У току те офанзиве, све корпусне болнице осим Подгрмечке биле су непосредно угрожене и зато су морале бити евакуисане.⁶³ Санитет Шесте бригаде обављао је нормално збрињавање рањеника и по потреби евакуисао их у болнице у Подгрмеч.

Штаб Петог корпуса предузео је 1. августа 1944. године напад на Босански Петровац, у којем је, поред осталих јединица, учествовала и Шеста бригада. У току напада, јединице Шесте бригаде претрпеле су велике губитке: 6 погинулих, 66 рањених и 3 нестала. За извлачење овако великог броја рањених и погинулих морало се издвојити људство из борбе.

Бригадно превијалиште се налазило у с. Рашинац заселак Латиновићи и имало је везу са Хируршком екипом Петог корпуса. Услијед наглог рањавања већег броја бораца, Бригадно превијалишту пружио је помоћ и Санитет Дивизије. Свим рањеницима пружена је потребна помоћ. Била су 4 тешка рањеника и ОШ су оперисани у Дивизијској хируршкој екипи.⁶⁴

У августу 1944. године одржано је савјетовање санитетског особља Шесте бригаде. Највише се претресало питање организације евакуације

⁶¹ Први виши курс Санитетске школе Петог корпуса, који је одржао у Саници, завршен је 9. маја 1944. године. Завршили су га: Агбаба Николе Милева, четна болничарка, Јањеш Борћо Коса, Друга чета Четвртог батаљона, Прпа Миле Достана, старији водник Прве чете Друшг батаљона, водна болничарка, Веселиновић Јове Даница, Друга чета Четвртог батаљона. Други виши курс ове Школе који је почео 12. маја 1944. године завршила је Славуј Зора, болничарка Друге чете Првог батаљона. Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 1, док. 253 и књига 10, док. 402.

⁶² Др Јаша Романо: Организација евакуације рањеника и болесника НОВ и ПОЈ у савезничке болнице у Италији (1943—1945), Војносанитетски преглед 6/1974.

⁶³ Драгић др Борће: ибид, стр. 37.

⁶⁴ Архив Војноисторијског института, кут. 769, ф. 2, док. 13 и кут. 465, док. 45/3. Извјештај Штаба Шесте бригаде о погинулима у акцији на Босански Петровац, извјештај потписала као референт санитета Прола Невепка. Референт санитета Тубин Анђелка била је рањена и вратила се на дужност у августу 1944. године.

Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 11, док. 52 и 82.

рањеника (искуетва из Босанског Петровца) и борба против заразних болести.

У мјесечном извјештају за мјесец август референт санитета Дивизије дао је, између осталог и ову оцјену: „... Квалитетно особље је најбоље у Осмој бригади, док је опћа санитетска организација најбоља у Шестој бригади.”

Трећи виши санитетски курс Санитетске школе Петог корпуса НОВЈ у периоду јули-август 1944. године завршиле су двије другарице из Шесте бригаде.⁶⁵

Рад на лијечењу зуба отпочео је формирањем Покретне зубне станице Четврте дивизије, која је отпочела да ради у августу 1944. године (њоме је руководио Дедо Ајдиновић).

Бригадни лекар Шерифовић др Хусеин премјештен је 18. августа за референта санитета новоформиране дивизије у ередњој Босни, а дужност бригадног лекара обављао је до 3. октобра студент медицине Тамићић Блажо. На ту дужност затим је дошао др Војислав Планчић.

Тако организационо учвршћена и кадровски попуњена Санитетска служба Шесте бригаде у борбама за ослобођење Приједора и Љубије 7/8. сеитембра, при заузимању Жељезничке станице Ивањска и у току Друге бањалучке операције од 18. до 28. септембра функционисала је врло добро и то почев од четних болничарки и носилаца рањеника/преко батаљонских превијалишта и Бригадног превијалишта, до санитетских установа Четврте дивизије. Пружање прве и лекарске помоћи, било је успјешно и на вријеме, иако је био знатан број рањеника. У току мјесеца сеитембра 1944. године Бригада је имала сљедеће губитке: 48 погинулих, 165 рањених, 23 контузована и 2 нестала.⁶⁶

У борбама за ослобођење Приједора иогинула је референт санитета Трећег батаљона: Недимовић Љубица, а у Бањој Луци: Грубиша Лека роњена у с. Кљевци, болничарка Прве чете Првог батаљона.

Послије друге бањалучке операције, Бригада се недјељу дана одмарала у рејону Санског Моста. Санитет је попуњен стручним кадром и снабдјевен потребним количинама санитетског материјала. Вршене су припреме за предстојећи марш. У Бригадној амбуланти издвојени су најпотребнији лијекови и инструменти спаковани у сандук погодан за товарење на коња. Сви болесници и рањеници, који нису били способни за покрет, смјештени су у санитетске установе у Подгрмечу.

У првој половини октобра, Бригада је кренула правцем: Сански Мост — Кључ — Мркоњић Град — Јајце — Бугојно. Ипред Бригаде кретала се коначарска екипа, у којој је био укључен хигијеничар, који је на основу хигијенско-епидемиолошке ситуације у мјесту коначења одређивао одакле ће се узимати вода за пиће и кухињу, означавао куће у којима је било заразних болесника. Храна се кувала у покретним кухињама. Дужина маршруте око 160 км савладана је за четири дана. У току марша нису вршене неке значајније лекарске интервенције.

⁶⁵ Бошњак С. Петра, замјеник референта санитета Првог батаљона и Лаврња С. Дева, старији водник, замјеник референта санитета Четвртог батаљона. Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 11, док. 81.

⁶⁶ Архив Војноисторијског института, кут. 769, ф. 2, док. 15, материјал за монографију Шесте бригаде, др Јаша Романо ибид.

У Бугојну, Бригада се је одморила; обављене су смотре. Направљени су приједлози за унапређење људства. При том водило се рачуна и о санитетском особљу.⁶⁷

Из Бугојна, Бригада је кренула за Турбе, одакле је продужила на полазне положаје за напад на Травник.

Санитет Шесте бригаде у току борби у долини Лашве и Босне

У припремама за травничку операцију, Дивизијски санитет организовао је двије хируршке мобилне екипе, које су постављене на најпогодније правце. У мјесту Турбе успостављено је Дивизијско превијалиште, којим је руководио Север Звонимир. Дивизијска болница је првих дана борбе остала у с. Карахође, а касније је прешла у Турбе.

Референт санитета Шесте бригаде, поручник Губин Анђа, извршила је потребне припреме у духу добијених наређења из Штаба Бригаде. Дала је потребна унутства референтима санитета батаљона, одредила мјесто Бригадног превијалишта у с. Овчарево, указала на начин коришћења Санитетског вода за евакуацију рањеника и одржавању веза између батаљонских и Бригадног превијалишта. У Бригадном превијалишту, као санитетско особље, радиле су другарице: Зора Муњиза, Мара Дивјак и Дара Грујичић.

Борбе вођене ноћу 20/21. октобра биле су врло тешке. Наше јединице трпјеле су велике губитке, нарочито оне које су водиле борбу иа лијевој обали р. Лашве.⁶⁸

Бригадно превијалиште је само те прве ноћи напада обрадило око 120 рањеника, који су иослије указане помоћи, према потреби, упућени у мобилну Хируршку екипу или у Дивизијско превијалиште, одакле су даље отпремани у болнице.

Травник је ослобођен 22. октобра. У борбама од 20. до 22. октобра Шеста бригада имала је губитке: 34 мртва, 173 рањена и 14 контузованих бораца и руководилаца. Свим рањеницима је на вријеме указана прва помоћ и љекарска помоћ.

Борбе су настављене у правцу Зенице и Бусоваче.

У склопу задатака Четврте дивизије, Шеста бригада је била често у покрету и мијењала положаје у раопореду снага Дивизије. То је захтијевало и од Санитетске службе да свој рад подешава конкретним задацима и распореду Бригаде. Бригадна амбуланта је пратила покрет јединица. Санитетско обезбјеђење рањеника обављано је стручно и на вријеме. Ту је нарочито дошла до изражаја покретљивост и храброст четних болничарки, носилаца рањеника и референата санитета батаљона. Рањеници и болесници су са Жељезничке станице Била евакуисани

⁶⁷ Штаб Шесте бригаде у свом приједлогу за унапређење од 15. октобра 1944. године, између осталих предлаже и сљедеће другове и другарице из санитета: Башњак, Петру, Влатковић Јелу, Вокић Стоју, Котур Љубицу, Прпа Достану, Совиљ Борку, Кукољ Смиљу, Рунић Драгицу, Обрадовић Дару. Архив Војноисторијског института, кут, 774А, ф. 3, док. 48.

Хроника о раду санитетске службе у НОР, ВМА, 1968, свеска VIII, чланак др Војислава Планчића.

⁶⁸ Те ноћи непријатељ је заробио у превијалишту Трећег батаљона другарице: Совиљ Марију, Славуј Зору и Будимир Јелу.

возом и камионима у Дивизијску болницу. Код већих акција, као на примјер приликом напада на мјесто и Жељезничку станицу Бусовача (21. и 22. новембра 1944. године), и Дивизијски санитет је пратио покрете јединица. Тако је за ту борбу одредио мјесто Дивизијског превијалишта у с. Витез, а Хирушке екипе на Жељезничкој станици Била. Губици Шесте и Једанаесте бригаде, које су нападале насеље и Жељезничку станицу Бусовача, били су: 11 погинулих, 57 рањених и 1 нестао. Старчевић Перо постављен је 17. новембра 1944. године (са дужности референта санитета Првог батаљона) на дужност помоћника референта санитета Шесте крајишке НОУ бригаде.

Велики прилив нових бораца са овог терена изазвао је низ проблема које је требало хитно рјешавати. У склопу с тим и санитетска служба морала се борити да нови борци што прије стекну хигијенске навике и дисциплиновано се подвргну свим хигијенским мјерама као што су: парење одијела, прање руку и тијела, хигијена логоровања.

Почетком новембра 1944. године дошло је до појаве неколико случајева пјегавог тифуса у с. Висковци код Зенице и у с. Витезу. Поучени искуством епидемије пјегавог тифуса у периоду 1942/43, Санитетска служба Петог корпуса предузела је енергичне мјере за спречавање заразе. Истраћена је сува комора у Витезу, обновљена су радничка купатила у Витезу и Хан Компанији. Појачана је пропаганда и рад здравствених секција на терену. Санитетска служба Шесте бригаде појачала је контролу редовног коришћења „партизанских буради“, изграђено је покретно купатило и тушеви за купање људства. Све те успјешно проведене мјере су утицале да до епидемије пјегавог тифуса није дошло, али је било иојединачних случајева о којима се морало строго водити рачуна.⁶⁹

У другој половини децембра 1944. године, Штаб Четврте НОУ дивизије формирао је Групу батаљона (Први батаљон Шесте, Трећи батаљон Осме и Трећи батаљон Једанаесте бригаде) са задатком да се пребаци на десну обалу р. Босне.

Шеста бригада је привремено имала три батаљона у свом саставу. Бригада је учествовала у одбрамбеним борбама Четврте дивизије против непријатеља који је нападао Травник у времену од 29. децембра 1944. до 22. јануара 1945. године, а затим у противофанзиви наших снага које су поново ослободиле Травник и гониле непријатеља све до Бусоваче у зремену од 23. јануара до 25. фебруара 1945. године.

У тим борбеним дејствима (одбрана, напад, гоњење) Санитетска служба Шесте бригаде показала је да је организационо и кадровски била способна да и у условима сурове зиме, испресијецаног земљишта и сталних борбених дејстава изврши свој задатак. Сви рањеници из тих борби на вријеме и стручно су обрађени и, према потреби, евакуисани до Бригадне амбуланте, Хирушке екипе и Болнице Четврте дивизије. Ту се мора указати на велику покретљивост четних болничарки и носилаца рањеника, као и на њихово самопријегорно пожртвовање.⁰⁷

⁶⁹ Зборник докумената санитетске службе у НОР, књига 11, док. 129. Архив Војноисторијског института, кут. 467, ф. 3, док. 58.

⁷⁰ У рукопису Монографије Шесте крајишке НОУ бригаде описује се храбро држање болничарки Башић Мине, Милинковић Персе и Кљајић Богданке, као и јуначка смрт болничарки Вученовић Маре и Мајкић Зоре.

Треба истаћи и иомоћ добро организоване Санитетске службе Дивизије, нарочито у погледу преузимања рањеника и њиховог транспорта у позадину.

Санитетска служба у Групи батаљона Четврте НОУ дивизије на десној обали ријегсе Босне

Командант Групе батаљона био је мајор Колунџија Мићо. Група је послје пребацивања на десну обалу р. Босне дјеловала на просторији Жепче — Какањ — Вареш.

Сваки батаљон је имао свог референта санитета, а љекар Шесте бригаде, др Војислав Планчић, је руководио Амбулантом Групе.

Санитетска служба Групе нашла се у тешкој ситуацији. Након вишемјесечног рада у релативно нормалним условима какви су били на просторији Зеница — Травник, требало се поново привикавати на услове партизанског ратовања. Санитет Групе морао је да ради самостално, јер није било чврсте слободне територије, нити хируршке екипе, као ни могућности редовне евакуације рањеника, ни редовног снабдијевања санитетским материјалом. Главни терет носили су санитети батаљона са искусним референтима.

Рањенике из борби до прелаза р. Босне (око 6) предали су Височко-фојничком НОП одреду и он их је евакуисао у Болницу Десете НОУ крајишке дивизије. Освајањем Вареша (1. јануара 1945. године) задобијена је већа количина санитетског материјала, сви су борци парили одијела и окупали у постојећим купатилима. Направљена су „партизанска бурад“ за све батаљоне. Два тешка рањеника из борби од р. Босне до Вареша предата су јединици Седамнаесте мајевичке бригаде, која је 2. јануара дошла у Вареш. По напуштању Вареша, рањеници и болесници кретали су се са амбулантом. Број се стално повећавао и достигао око 150 рањеника и болесника. То је већ постала Болница, гдје су преко љекара радила два изучена болничара (Дебељак Јука и Вид Кравић) и 5—6 болничарки. У Болници је др Планчић извршио и двије ампутације под врло тешким условима. Било је 12 болесника од пјегавог тифуса, који су били изоловани од рањеника.

Штаб Петог кориуса се споразумио са Штабом Трећег корпуса да њихове јединице преузму око 30—40 тешких непокретних рањеника, што је уз велике напоре, савлађујући тешко проходно земљиште и велики снијег, извршено 16. марта 1945. године, када су те рањенике прихватили борци из јединица Трећег НОУ корпуса у с. Дубошчици (9 км сјеверно од Вареша).⁷¹

Та евакуација рањеника је извршена у задњи час, јер је ускоро иослије тога (у другој половини марта 1945. године) дошло до напада Нијемаца и усташа, те се Болница морала кретати заједно са јединицама. Срећа је била да су у Болници била само три непокретна рањеника, те је била покретна и сви су рањеници сачувани.

⁷¹ Детаљан опис преноса рањеника види се у рукопису Монографије Шесте крајишке НОУ бригаде.

Јединице које су прихватиле рањенике Групе батаљона биле су из Тузланског НОП одреда.

За вријеме боравка Групе у зеничком крају у Болници еу умрла два друга: политички комесар чете Трећег батаљона Оеме бригаде: Радошевић Ђрето и водник Зековић Милан.⁷²

У борбама за ослобођење Какња око 30. марта, Група је расформирана и сваки батаљон је ушао у састав своје бригаде.

Рањеници (око 40) предати су Дивизијској болници Четврте дивизије.

Санитетска служба Шесте крајишке НОУ бригаде у завршним операцијама за ослобођење наше земље

У сарајевској операцији, Шеста крајишка НОУ бригада учествује у саставу Оперативне групе Петог корпуса НОВЈ. Тридесетог марта 1945. године нападала је Какањ. Након тешке борбе освојла је мост преко р. Босне и прешла на десну обалу ријеке. У самом Какњу било је организовано и Превидјалиште Петог корпуса (др Шпољар). Лакши рањеници задржани су у Бригадној амбуланти, а остали су након покрета из Какња заједно са осталим рањеницима Четврте дивизије предати Покретној пољској болници Петог корпуса (др Темпл).⁷³

Послије борби у Какњу, Бригада је 3. априла водила борбе код Вареша. Шестог априла Бригада је стигла у Сарајево, које је тог дана ослобођено.

У борбама код Какња, Бригада је имала 24 погинула, 39 рањених бораца и старјешина. Међу погинулима су биле и 3 болничарке.⁷⁴

У Сарајеву, Бригада је остала до 15. априла, када је кренула у правцу Карловца.

Санитетска служба извршила је све припреме за покрет и евентуалну борбу у сусрету. Обезбјеђена су превозна средства за изнемогле и евентуално рањене. Организоване су коначарске екипе, у које су укључени хигијеничари који су добили детаљна упутства о предузимању потребних мјера (санитарно-хигијенских) у току одмора и преноћишта.

У Бању Луку Бригада је стигла 22. априла 1945. године, а 30. априла у с. Полој (30 км јужно од Карловца). Дужина пута око 550 км савладана је за 15 дана, тј. око 40 км дневно. Кретало се углавном цестом, било је доста убоја од обуће, те је Санитет предузео мјере лијечења у току марша, теже повријеђени и обољели су се превозили до излечења.

⁷² Зборник докумената НОР, том IV, књига 32, док. 44 и 41. Архив Војноисторијског института, кут. 406, рег. бр. 4/1.

Хроника о раду санитетске службе у НОР, свеска VIII, чланак др Војислава Паланчића.

⁷³ Пошто територија од цесте Сарајево — Кисељак — Зеница до р. Боене и даље на исток до Вареша није била слободна, то је Штаб Петог корпуса НОВЈ формирао Покретну пољску болницу за рањенике Десете НОУ дивизије, која је послије борбе на Какњу, примивши и рањенике Четврте дивизије, постала Покретна пољска болница Петог корпуса. По ослобођењу Сарајева сви рањеници те Болнице смјештени су у болнице у Сарајеву.

Хроника о раду санитетске службе у НОР, издање ВМА, свеска VIII, чланак др Игнац Темпла, стр. 228.

⁷⁴ Према подацима у рукопису Монографије погинуле су: Михајлица Сава, Веселиновић Невенка и Мирковић Љубица.

Монографија Шесте крајишке НОУ бригаде.

У борбу за ослобођење Карловца, Бригада је ступила 1. маја 1945. године на централном дијелу нападаог фронта Четврте дивизије. Развила се огорчена борба са великим губицима са обе стране. Прву помоћ, непосредно иза ватрене линије, пружале су водне и четне болничарке и санитетско особље у батаљонском иревијалишту. Лјекарска помоћ пружана је у Бригадном превијалишту које се налазило у једној напуштеној школи (вјероватно у с. Перјасица Горња). Првог дана борбе Шеста бригада је имала 43 погинулих и 153 рањених бораца и руководиоца.⁷⁵ У Бригадном превијалишту радили су референт санитета Бригаде, Анђелка Тубин, и лјекар др Планчић. Рањеници су, према потреби, евакуисани у Хируршку екипу или у Дивизијску болницу која се налазила у с. Кузми.⁷⁶

Устанички Кордун је више пута од стране Нијемаца и усташа пален и разаран, кућа није било, те су рањеници из ове борбе смјештани на сламу по бајтама и привременим склоништима. Евакуација до установа Дивизијског санитета била је спора, јер је за цијелу Дивизију било на располагању око 60 кола са воловском запрегом. Због великот прилива рањеника обе хируршке екипе биле су преоптерећене.

Како се помјерао фронт на сјевер, помјерали су се и положаји санитетских пунктова.

Карловац је након тешких борби ослобођен 6. маја 1945. године. У згради Градске болнице смјестила се Хируршка покретна болница број 4 Друге армије и одмах оспособљена за пријем рањеника из посљедњих дана карловачке операције и из дивизијских болница, па и Дивизијске болнице Четврте дивизије.

Из Карловца, Шеста крајишка НОУ бригада кренула је 8. маја 1945. године правцем: Карловац — Крашић — Стојдрага. Рањенике из борби око Церкља, Лесковца, Видем Кршког обезбјеђивао је Санитет Бригаде. По потреби, рањеници су упућивани у Хируршку екипу Четврте дивизије, која се налазила у с. Стојдрага, а затим у Кршко.

Шеста крајишка НОУ бригада имала је у мају 1945. године губитке: 120 мртвих и 430 рањених, 14 контузованих бораца и руководиоца, Међу рањенима је било доста тешких, рањених у главу и трбух. Санитетска служба Шесте бригаде је могла да стручно обради овако велики број рањеника у кратком времену захваљујући пожртвовању и напору цјелокупног кадра.

о О о

Дајући осврт на рад и развој Санитетске службе у вријеме од почетка 1944. па до краја рата 1945. године, видимо њен стални успон. Кроз санитетске школе и курсеве разних профила прошао је готово сав санитетски кадар Бригаде, што је утицало на подицање његовог стручног знања и способности за организацију. Референти санитета Бригаде и батаљона су својим личним иримјером храбрости, добром организацијом

⁷⁵ Оперативни извјештај Шесте бригаде за 1. мај 1945. године. Архив Војноисторијског института.

⁷⁶ Хронике о раду санитетске службе у НОР, свеска VIII, чланци: др Алфред Ник, др Војислав Планчић, др Макс Маринц, др Виктор Блажевић.

и иодучавањем овог особља и оног које није још стигло да прође кроз курсеве у санитетским установама, постизали врло добре резултате у уздизању санитетског кадра у јединицама. Стручном раду је донринуо и бригадни лекар, као и помоћ Дивизијског санитета. Организација се стално усавршавала и побољшана је снабдјевеност санитетским средствима. Санитетска служба пратила је развој и раст Бригаде, која је израсла у јаку јединицу НОВЈ и ЈНА. То се испољило у успјешно обављеном санитетском обезбјеђењу у великим борбама које је Бригада водила на: Приједору, Бањој Луци, Травнику, Карловцу и другдје. Војни и политички руководиоци Бригаде давали су подршку Санитету и помагали у отклањању тешкоћа када би се оне јавиле. Санитетски кадар активно је учествовао у партијском и политичком раду који се одвијао у јединицама Бригаде.

Успјех Санитетске службе у Бригади нераздвојно је везан за његовање хуманих односа, љубави и поштовања према рањеном другу, који је од почетка рата красио наше болничарке, болничаре и партизанске лекаре.

Жао нам је што нисмо могли све храбре другарице и другове, који су са толико љубави и пожртвовања радили у Санитетској служби Шесте бригаде, поименце поменути, а они су то заслужили.

Леви Ј. Мориц
| Др Роза Пано |

ВЕЗА У ПРВОМ КРАЈИШКОМ НОП ОДРЕДУ И ШЕСТОЈ КРАЈИШКОЈ НОУ БРИГАДИ

I

Организација и рад везе у Првом крајишком НОП одреду

Од почетка устанка, крајем јула 1941. године, командири сеоских устаничких, односно герилских одреда у Подгрмечу успостављали су и одржавали међусобне везе куририма који су се кретали пјешице, а понекад и на коњима. За извршење курирских задатака одређивани су одважнији и сналажљивији устаници, најчешће они који су добро познавали терен. Улога тих првих курира била је врло велика. Они су преносили поруке и обавјештења на основу којих су успостављени сарадња и координација у извођењу борбених акција герилских одреда из више села. Често су ови курири обавјештавали и народ по селима о покретима и наиласку непријатеља. У то вријеме курири су били једини извори вијести о стању устанка у другим селима и крајевима. Преношењем обавјештења о успјесима герилских одреда, курири су до знатне мјере утицали на расположење и морал бораца и народа.

Искуства из борбених акција истицала су значај брзе и благовремене курирске везе, због чега су командири првих герилских сеоских одреда овој вези посвећивали све већу пажњу, па су и лично учествовали у успостављању везе са герилским одредима других села. Развој и јачање устанка условили су потребу успостављања сарадње подгрмечких герил-

ских одреда са устаничким одредима сусједних устаничких подручја, како би се упознала њихова искуства у организацији и начину дејства. Тако је половином августа, на основу одлуке командира герилских одреда из Мајкић Јапре и околних села, Мићо Давидовић путовао до Штаба устанка у Дрвар, а затим и на Козару. Курирске задатке извршавали су и партијски радници који су по задатку КП прелазили на рад из једног у друго устаничко подручје. Тако су почетком септембра 1941. године Вељо Стојнић и Урош Богуновић — Роца, на путу са Козаре у Дрвар донијели у Подгрмеч обавјештење о развоју устанка на Козари и пренијели нека упутства за рад у герилским одредима и у позадини.

На скупу око 50 командира и других најистакнутијих представника устанка у Подгрмечу од 21. августа 1941. године, на коме је образована Обједињена команда „Крупа и Сана“ за руковођење свим подгрмечким герилским одредима, између осталих, донијета је и одлука о формирању мреже релејних станица да би се унаприједила организација и одржавање везе како између герилских одреда, тако и између села на слободној територији. За руководиоца цјелокупне везе у Подгрмечу при Обједињеној команди одређен је Недимовић Душан. Главна релејна станица формирана је на Шехитима у с. Поткалињу, а за њеног командира одређен је Аћим Рашета. Релејне станице су затим формиране и у знатном броју других подгрмечких села. Формирањем релејних станица уводе се и стални курири. Били су то претежно писмени млади људи. Они су преносили пошту између Обједињене команде и герилских одреда, а исто тако између одреда и подгрмечких села. Поред тога, герилски одреди имали су и даље своје курире. Иста организација везе у Подгрмечу остала је и после формирања Батаљона „Слобода“, односно за вријеме боравка у Подгрмечу Штаба „Крајинске партизанске дивизије“.

Спровођењем одлука са Савјетовања у Столицама и формирањем Првог крајишког НОП одреда, као и Окружног комитета КПЈ за Подгрмеч крајем октобра 1941. године, војна организација као и организовање подгрмечке ослобођене територије попримају квалитативно нове облике и садржаје. У одреду се од герилских, односно партизанских сеоских одреда формирају партизанске чете, а затим почетком 1942. године и батаљони. Формирају се и органи народне власти — народноослободилачки одбори, партијски и скојевски комитети, одбори АФЖ-а и т.д. Све је то условило потребу организовања и квалитетније везе. Осим тога, била је потребна и по обиму распрострањенија веза нарочито због проширивања односа и сарадње са сусједним устаничким подручјима и партизанским одредима на Козари, подручју Дрвара и Босанског Петровца, Баније, Лике и т.д. Због недостатка других средстава везе, курирска веза је и даље једина у Првом крајишком одреду и у Подгрмечу. Развој везе се креће у правцу повећања броја релејних станица и увођењу сталних курира у партизанске јединице — при Штабу Одреда, код штабова батаљона и чета. Релејне станице потчињене су Штабу Одреда. Курири штабова и команди партизанских јединица преносили су претежно пошту до релејних станица, а ове даље до других команди, НО одбора, комитета и др. Поред обављања основних дужности — одржавања веза, курири су обезбјеђивали војне, партијске и друге руководиоце приликом разних путовања. Релејне станице су биле размјештене у селима која су се налазила на најважнијим путним правцима. Оне су

имале 3—4, а иоиекад и ио 10 курира. Један од курира био је командир релејне станице. Станице су по правилу биле смјештене у близини сједишта НО одбора. Курири су живјели војничким животом. У станицама је била организована и војна обука, прије свега из курирске службе. Материјално обезбјеђење релејних станица обављали су НО одбори, а у неким случајевима и најближе партизанске јединице. Станице су биле опремљене фењерима, кухињским и другим инвентаром, располагале су јахаћим коњима, понеким бициклом и сл. Прве релејне станице имале су по једну до двије пушке. Касније у прољеће 1942. године располагале су са више оружја.

Релејне станице су постале и релативно дуго времена биле нека врста информативних центара. Преко релијних стадица борци и становници села добијали су писма од родбине и познаника из партизанских јединица и удаљених мјеста. Од курира у релејним станицама могла су се добити и најновија обавјештења о збивањима не само у Подгрмечу, него и у другим крајевима па и свијету. Због тога су се око станица људи окупљали и у њима је стално владала велика живост. Курири при Штабу Одред и релејне станице чинили су Вод за везу Првог крајишког одреда.

На војној конференцији у Штабу Првог крајишког одреда, одржаној 22. јануара 1942. године, било је ријечи и о организацији везе. Командир Вода за везу, Душан Недимовић, изнио је у свом извјештају, између осталог, да Одред има 11 релејних станица са 44 курира наоружаних са 17 пушак. На конференцији је донијета одлука о даљем проширењу курирских веза, о повећању броја релејних станица нарочито према сусједним устаничким подручјима, о потреби веће пажње при избору курира, о формирању илегалних релејних станица на територији под контролом непријатеља и сл. Неколико недеља послје поменуте војне конференције, Вод за везу Првог крајишког одреда имао је 65 курира.

У прољеће 1942. године све релејне станице на територији Првог крајишког одреда организоване су у три вода за везу којима је руководио Штаб Одред преко командира за везу при Штабу Одред.

У састав Првог вода за везу ушле су релејне станице са територије подгрмечког дијела бившег санског и кључког среза. Сједиште Вода било је у селу Лушци Паланка, а први командир био је Васо Праштало, који је истовремено био и командир релејне станице у истом мјесту. Остале релејне станице из овог Вода биле су у Јелашиновнима — командир Никола Срдић, у Тук Бобији — командир Милан Кукољ, у Завољу — командир Инђић Кузман, у Босанском Милановцу — командир Мирко Драгишић, у Фајтовцима — командир Бранко Кондић, у Подвидачи — командир Милан Половина, у Мајкић Јапри — командир Петар Попадић, у Горњем Липнику — командир Мирослав Тубин, у Козину — командир Буро Марчета и у Хадровцима — командир Предојевић Станко.

У састав Другог вода ушле су релејне станице на територији подгрмечког дијела босанско-крупског и бихаћког среза. Сједиште Вода било је у Јасеници, гдје се налазила и релејна станица. Командир Вода и истовремено релејне станице у Јасеници био је Совиљ Дане. Остале релејне станице овог Вода биле су: у Гудавцу — командир Јово Медић, у Радићу — командир Буро Ковачевић — Јовелшћ, у Грабежу — командир Душао Берић, у Хргару — командир Перић Пепић, у Горњим Петрови-

ћима — командир Умићевић Марко, у Средњем Дубовику — командир Душан Босанчић, у Поткалињу — командир Аћим Рашета.

Трећи вод имао је у свом саставу релејне станице на подгрмечком дијелу бившег босанско-новоског и приједорског среза. Командир Вода и истовремено командир релејне станице у Рујишкој био је Букан Дробац. Остале релејне станице овог Вода биле су: у Чаћавици — командир Душао Мазалица, у Матавазима — командир Васо Мрћеновић. Релејних станица било је још и у Горњим Агићима и Јоховици. Релејне станице у Чаћавици и Јоховици најчешће су радиле илегално.

Поменути су први командири водова и релејних станица. У већини случајева они нису дуго остајали на дужности. Одлазили су у јединице, а долазили су други.

Поред курирске везе у прољеће 1942. године у Првом крајишком одреду значајну примјену добила је и сигнална веза.

Посебно је интересантна била организација и функционисање илегалних курирских веза штабова и команди партизанских јединица, партијских комитета са сарадницима и органима НОП-а на неослобођеној територији, као и унутар ове територије. За одржавање ове везе кориштене су разноврсне могућности и облици и њено функционисање често је зависило од довитљивости и сналажљивости курира као и органа одговорних за ту везу. По сналажљивости и храбрости познат је био Мухамед Бајрић, који је до погибије децембра 1941. године одржавао везу са организацијама НОП-а у Цазинској Крајини. Везу са Цазинском Крајином одржавала је, између осталих, дуже времена и Милка Вукашиновић, која се слободно кретала претварајући се у луду жену. На сличан начин одржавао је везу између Бихаћа и слободне територије Нерим Ремић из Чекрлија.

Штабови и команде у Првом крајишком НОП одреду водили су сталну бригу о раду, материјалном обезбјеђењу и сигурности релејних станица. Може се рећи да је курирска веза у Одреду већ средином прољећа 1942. године била на високом нивоу организованости и ефикасности. Захваљујући овој вези и њеној ефикасности, била је могућа организација и извођење таквих крупних борбених акција као што је била половином маја борба за ослобођење Приједора, у којој су учествовале снаге Другог и Првог крајишког НОП одреда.

У Подгрмеч се послје ослобођења Приједора, средином маја, премјестио и Оперативни штаб за Босанску Крајину. Брзи развој народно-ослободилачке борбе и јачање наших снага, пред службу везе су постављани све сложенији задатци. Истовремено приликом ослобођења Приједора и Љубије, средином маја, а затим и Босанске Крупе у јуну 1942. године, задобијен је релативно велики плијен у ратном материјалу, чиме су створене материјалне претпоставке за изградњу квалитативно нове организације везе у Првом крајишком одреду и Подгрмечу увођењем телефона. Имајући у виду такву перспективу у изградњи везе, Штаб Првог крајишког одреда је још прије ослобођења Приједора предузимао неке мјере, прије свега на прикупљању и чувању заплијењеног материјала за телефонску везу. Послије ослобођења Приједора, Штаб Одреда предузео је конкретне мјере с циљем изградње телефонске мреже. Изградња и организација телефонске везе повјерена је Стеви Џакули, пољопривредном техничару, који је кадровски рок у бившој војсци слу-

жио као везиста и постао резервни подофицир. Цакула је премјештен у Штаб Одрета из Првог батаљона, гдје је постављен на дужност командира вода. Истовремено јне Штаб Одрета издао наредбу свим потчињеним јединицама да у Штаб упути све борце који су кадровски војни рок служили у јединицама везе бивше Југословенске војске. Убрзо су се код Штаба Одрета, под командом Стеве Цакуле окупили борци: Дане Јарић, Спасе Новаковић, Вид Зорић, Драго Веселиновић, Перо Праштало, Вајо Трнинић, Мирко Трнинић и други. Тако је у прољеће 1942. године при Штабу Одрета био формиран Вод за везу, чији састав су чинили претежно телефонисти а затим и курири који су се од раније налазили при Штабу Одрета. Вод за везу развио је свој рад у тра правца: а) прикупљање заплијењених и других материјалних средстава за изградњу телефонске везе, б) обука везиста за рад у систему телефонске везе и ц) организовање рада на изради разних прибора и дијелова за постављање телефонске везе код подгрмечких занатлија — ковача, столара и др.

У току маја и јуна 1942. године Вод за везу је премјештен, заједно са Штабом Одрета, најприје у Бенаковац, а затим у Липник и поново у Мајкић Јапру. Из Липника су везисти Вода за везу Драго Инђић, Дане Јарић и још неколико везиста поставили прву телефонску линију, која се једним краком пружала од Липника преко Фајтоваца и даље према Доњем Каменграду до положила једне чете Првог батаљона, а другим од Липника према Будимлић Јапри до положила јединица Другог батаљона. Оба крака прве телефонске линије имала су дужину око 20 км. Прва телефонска централа постављена је код Штаба Одрета у с. Липник. Због ситуације настале непријатељском офанзивом на Козару, ова линија скоро да и није била у употреби. Само неколико дана од постављања, линија је покупљена и заједно са телефонском централом пренијета у Мајкић Јапру, гдје су се Вод за везу и Штаб Одрета вратили. Одмах по пристизању у Мајкић Јапру Вод за везу поставио је телефонску линију између Штаба Одрета и Оперативног штаба за Босанску Крајину, који је био смјештен у Водицама изнад Лушци Паланке.

У јуну 1942. године Штаб Првог крајишког одрета организовао је први курс за везу. Курс је организован у с. Липнику. Похаћало га је око 50 везиста и трајао је око 40 дана. Заједно са борцима који су војни рок служили у јединицама везе бивше Југословенске војске, курс је похаћао и већи број омладинаца из Подгрмеча. Практично скоро цио Вод за везу био је на курсу. Курсом су руководили командир Цакула Стево и политички делегат Бошко Дрљача. Економ је био Богдан Вукић, а затим Дане Совиљ. Курс се, као и Вод, дијелио на десетине. Десетари су били: Божо Личина, Богдан Дошеновић, Драго Веселиновић и Марко Бркљач. Према програму курса са слушаоцима су обрађивани следећи предмети: пјешадијска обука, настава гаћања, курирска служба као помоћни предмет, док су телефонско-линијска служба, познавање телефонских апарата и централа, познавање телеграфије, сигнаписање, постављање сталних и полусталних линија, телефонска веза у разним временским условима и сл. били главни стручни предмети. За извођење практичне обуке курс је располагао са двије пољске централе М-10, 8 телефонских апарата марке „Ериксон“, око 10 км кабла и неколико калемова и моталица. Стручном наставом руководио је командир курса Стево Ца-

кула, а наставници из иојединих предмета били су они везисти који су у бившој Југословенској војсци кадровски рок служили у јединицама везе, а који су за остале предмете били истовремено и слушаоци. Упоредо са извођењем наставе, наставници и слушаоци су изграђивали и пројект изградње мреже телефонских веза у Првом одреду. Још док је трајао курс, везисти су отпочели са изградњом сталних телефонских линија у Подгрмечу према том пројекту.

У току трајања курса, у њему су радили ћелија КП и актив СКОЈ-а. По завршетку курса сви курсисти су се вратили у састав Вода за везу при Штабу Одред. Послије повратка курсиста, Вод за везу Првог крајишког одреда бројао је око 70 бораца и старјешина. На основу изграђеног пројекта о изградњи мреже телефонских веза, Вод за везу је про дужио изградњу сталних и полусталних ваздушних линија од Штаба Одред и Оперативног штаба за Босанску крајину до сједишта штабова батаљона. У Водицама код Оперативног штаба, постављена је телефонска централа од 5 бројева (пренијета из Поште у Лушци Паланки). На ову централу прикључена је већ постављена линија између Штаба Одред у Мајкић Јапри и Оперативног штаба. Постављена је такођер и линија од Оперативног штаба до радионице и НО одбора у Лушци Паланки. Одмах послије тога, Вод за везу приступио је подизању сталне ваздушне линије на другом по реду правцу: Водице (Оперативни штаб) — Тук Бобија — Јелашиновци — Смрешњак и с. Грдановци, до Штаба Првог батаљона Првог одреда. Најзад, послије другог, изграђен је и трећи по реду правац од Водице преко Сувопоља, Бенаковца и даље до Штаба Трећег батаљона у Врањанској Мосури. Успостављање телефонских веза између Оперативног штаба, Штаба Одред и штабова батаљона дочекано је са одушевљењем у свим штабовима и командама Првог крајишког одреда.

Послије доласка Врховног штаба и Оперативне групе пролетерских бригада у Босанску Крајину јула 1942. године, Врховни штаб се смјестио на Оштрељу — између Босанског Петровца и Дрвара. Вод за везу Првог крајишког одреда добио је задатак да изгради сталну ваздушну дволанчану линију од Водица (Оперативног штаба) преко Грмеча до Илијине косе, одакле је до Оштреља линију подизала група везиста из Петог крајишког НОП одреда. Група везиста Вода за везу Првог одреда изградила је линију нешто даље од Илијине косе, тј. до с. Смољана.

У току лета 1942. године Вод за везу је радио на продужавању постојећих и изградњи нових линија у Подгрмечу. Тако је ослонцем на линију, која се пружала од Штаба Трећег батаљона у Врањској Мосури, изграђен крак линије до Војно-техничке радионице у Сувајчини код Сувајског међугорја. Од централе код Штаба Одред у Мајкић Јапри, постављен је нови, четврти по реду правац телефонске везе који се пружао преко Радановог поља, Скуцаног Вакуфа, Лукавице до Штаба Четвртог батаљона у Подвидачи. Истовремено је Вод за везу извршио и извјесне корекције на линијама веза. Послије тих корекција, Штаб Одред је имао преко своје централе непосредну везу са два батаљона, док је везу са Првим батаљоном одржавао преко телефонске централе код Оперативног штаба. Курирска веза остала је још само са Другим батаљоном који се налазио у рејону с. Рујишка.

Успостављени систем телефонских веза до септембра 1942. године у Првом крајишком одреду и у Подгрмечу омогућавао је сигурну везу, не

само између Оперативног штаба, Шгаба Одред и штабова батаљона, него и везу Врховног штаба на Оштрељу са свим штабовима у Подгрмечу, укључујући и штабове батаљона. Постојећи систем телефонских веза остао је у експлоатацији све до четврте непријатељске офанзиве, односно до краја јануара 1943. године.

У току ове офанзиве непријатељ га је уништио. Дужина линија телефонске везе у Првом крајишком одреду, односно у Подгрмечу пред четврту непријатељску офанзиву износио је преко 70 километара. (види скицу).

Поред сталних и полусталних линија које су представљале основу Цјелокупног система телефонске везе у Првом одреду приликом извођења борбених акција постављане су привремене кабловске линије у продужетку сталних и полусталних линија. Тако је, на примјер, приликом првог ослобођења Цазина 1/2. септембра 1942. године била постављена кабловска линија од Врањске Мосуре преко с. Грмуше и Србљана према Острошцу за потребе Трећег батаљона Првог одреда и Треће крајишке бригаде, ангажованих у овој акцији. Ова веза је функционисала око 20 часова.

За изградњу система телефонских веза у Првом крајишком одреду биле су потребне велике количине одговарајућег материјала. Из ратног плијена сав тај материјал немогуће је било обезбиједити, па су у великој мјери коришћена мјесна приручна средства. Коршћене су такође разне могућности да се одређени материјали изграде у нашим радионицама, односно да се приликом изградње линија, гдје год је могуће, избјегне употреба иначе неопходних материјала, дијелова и сл. Тако је при постављању линије кроз шуму кориштено дрвеће умјесто стубова, а гдје то није било могуће, ангажовани су преко НО одбора становници из оближњих села да сијекну дрвеће и праве стубове. У недостатку довољне количине изолатора, на носач или на грану дрвета на које је постављена линија намотавана је гумена трака, а израђивани су и дрвени изолатори. Тако је столар Јово Марјановић из Мајкић Јапуре у својој радионици израђивао изолаторе од сувог јасеновог дрвета. Да би се постигла што боља изолација, ови изолатори су прије употребе стављани у растопљени битумен. Ковачи из Лушци Паланке израђивали су носаче за линије, моталице, носаче за грудне моталице кабла и сл.

Оправке и отклањање кварова на средствима за везу обављао је Вод за везу, који је за те потребе имао малу приручну радионицу. Оправке су успјешно обављали командир Вода, Стево Цакула, и везиста Димитар Лукић — Црновода. У радионици Вода за везу организована је и производња батерија (елемената), што је било веома важно за успјешно рјешавање проблема чујности телефонских разговора. Приликом једне пробе ових у Воду произведених батерија, којој је присуствовао начелник везе Оперативног штаба, показало се да су оне врло добре и да обезбјеђују врло добру чујност. У радионици су успјешно оправљане и мале преносне динамо машине помоћу којих су пуњени погони радио станица и акумулатори за радио пријемнике.

Значај и улога телефонске везе због брзине и ефикасности у преносу наређења, разних обавјештења, информација и т.д. брзо су дошли до изражаја. Штабови и команде Првог крајишког одреда брзо су се навикли на ову везу и врло успјешно су је користили. Тиме, међутим,

нису били умањени значај и улога курирске везе. Релејне станице и курири у штабовима и командама јединица и даље су остали незаменљиви за одржавање везе у нашим јединицама, четама и водовима, између органа власти и друштвено-политичких организација на ослобођеној територији, а у низу случајева и између виших штабова.

У јесен 1942. године, Вод за везу Првог крајишког НОП одреда имао је релативно велик број веома добро обучених и искусних везиста, а био је доста добро и материјално обезбијеђен. Због тога је овај Вод послужило као језгро за формирање неколико нових водова за везу при штабовима других јединица. Тако је крајем септембра из Вода за везу Првог одреда издвојен дио људства и материјалних средстава, од којих је формиран Вод за везу при Оперативном штабу за Босанску Крајину. Четрнаестог октобра Први крајишки НОП одред преформиран је у Шесту крајишку НОУ бригаду, а 18. октобра формирано је и Подгрмечко војно подручје. Од Вода за везу Првог одреда најприје је формиран Вод за везу Шесте бригаде, а затим и Вод за везу Подгрмечког подручја.

И Вод за везу Подгрмечког подручја, само мјесец дана послје формирања, упутио је дио људства у Иегу дивизију ради формирања вода за везу при њеном Штабу.

I

Вод за везу Подгрмечког војног подручја преузео је бригу око одржавања постојеће мреже телефонских веза у Подгрмечу, коју је изградио Вод за везу Првог крајишког НОП одреда.

II

Организација и рад везе у Шестој крајишкој бригади

Формирање Шесте крајишке бригаде извршено је преименовањем Првог крајишког НОП одреда у ову Бригаду Наредбом Оперативног штаба за Босанску Крајину од 14. октобра 1942. године и у складу са претходном Одлуком Врховног штаба. Уз мање измјене, састав и распоред батаљона и других јединица Шесте бригаде остали су исти као што су били у Првом крајишком НОП одреду.

Због упућивања дијела људства и материјалних средстава за формирање вода за везу при Оперативном штабу, а затим и при Команди Подгрмечког војног подручја, Вод за везу Шесте бригаде приликом њеног формирања био је бројно мањи, а располагао је и са скромнијим материјалним средствима. Командир Вода за везу и у Шестој бригади остао је Стево Џакула, а за политичког делегата дошао је Трнинић Вајо.

Штаб тек формиране Шесте бригаде налазио се неколико дана у с. Липник, а затим је прешао у Мајкић Јапру. Бригада је користила систем телефонских и курирских веза који је изградио и употребљавао Први крајишки НОП одред.

У операцијама и бојевима у којима је Бригада у јесен 1942. године, почев од Бихаћке операције, учествовала, постојећи систем веза је допуњаван, прошириван, односно прилагођаван потребама које су наметали борбени задаци. Вод за везу Шесте бригаде учествовао је у проширивању и допуњавању тога система, и то не само због потреба Шесте бригаде, него и других команди и јединица које су у поменутим операцијама и бојевима учествовале.

У бихаћкој операцији непосредно је учествовао само Трећи батаљон Шесте бригаде. Остали батаљони Шесте бригаде налазили су се на ранијим положајима и посредно су обезбјеђивали наше снаге које су учествовале у бихаћкој операцији. Са Првим и Четвртим батаљоном на положајима према Санском Мосту и Љубији, Штаб Бригаде је имао телефонску везу, док је са Другим батаљоном на положајима између Босанског Новог и Босанске Крупе одржавао, као и раније Штаб Одрода, само курирску везу.

У току бихаћке операције, Трећи батаљон је привремено изишао из састава Бригаде, па Штаб Бригаде са њим није за то вријеме успостављао и одржавао телефонску везу. Међутим, линија преко које је Штаб Бригаде одржавао телефонску везу са Штабом овог Батаљона у Врањској Мосури, имала је значајну улогу у систему везе снага које су учествовале у бихаћкој операцији.

У бихаћкој операцији ангажован је претежан број најискуснијих везиста и скоро сва расположива средства за везу крајишких и других бригада. По наређењу Оперативног штаба за Босанску Крајину, који је руководио операцијом, на његово командно мјесто у рејон с. Грабеж, Штаб Шесте бригаде упутио је 15 одабраних везиста из Вода за везу под командом командира Стеве Џакуле са средствима за телефонску везу. Ова група везиста добила је задатак да од Центра везе Оперативног штаба постави прво, кабловску линију дуж цесте према Бихаћу на правцу напада Друге крајишке бригаде, друго, такву линију од ватрених положаја артиљерије Оперативног штаба у рејону Грабежа, и најзад, да повеже кабловском линијом Центар за везу Оперативног штаба преко с. Радић са крајњом станицом сталне линије појединачне телефонске мреже у с. Врањска Мосура. Преко ове линије Оперативни штаб је са командног мјеста успоставио везу са Штабом Шесте бригаде, као и са штабовима Првог и Четвртог батаљона. Због недостатка кабла телефонска веза није могла да прати Штаб Друге крајишке бригаде послје продора у Бихаћ. Телефонска станица је досегла близу града, па је ова веза између Оперативног штаба и Штаба Друге крајишке бригаде за вријеме борби у Бихаћу одржавана комбиновано, тј. до телефонске станице куририма, а даље телефоном.

Цијели систем телефонских веза у бихаћкој операцији функционисао је врло добро. О томе је командант Оперативног штаба, Коста Наћ, у својим сјећањима записао, поред осталог: „Успјеху операције знатно је допринео и добро организован систем веза. Ваљда је то први пут у нашем рату да је вези поклоњена таква пажња... Са командног мјеста имао сам директну телефонску везу не само са командантима бригада, већ и са командантима батаљона." („Бихаћка Република", књига I, стр. 51).

У току извођења бихаћке операције, Шеста бригада водила је врло тешке бробе против јаким непријатељских снага које су нападале из правца Санског Моста и Љубије на слободну територију. Захваљујући добром функционисању телефонских веза, Штаб Шесте бригаде на вријеме је предузимао мјере и доносио правилне одлуке којима је утицао на повољан исход ових борби. О ситуацији на фронту Шесте бригаде непрекидно су и благовремено били обавјештавани Оперативни и Врховни штаб.

Непосредно послје ослобођења Бихаћа, група везиста Шесте бригаде ушла је у ослобођени град и учествовала у прикупљању занлијењених средстава за везу. У Бихаћу су заплијењене релативно велике количине ових средстава, међу којима већи број телефонских централа, телефона, знатне количине кабла, поцинковане жице, изолатора, носача изолатора, извора за напајање погона и батерија, резервних дијелова и т.д. Заплијењено је и неколико радио станица. Ова средства употребљена су за даљи развој службе везе у бригадама као и на ослобођеној територији. Вод за везу добио је значајне количине средстава за везу, што је омогућило да се попуни новим људством и да ојача бројно и технички. Непосредно послје бихаћке операције издвојено је из Вода за везу неколико везиста са извјесном количином средстава за везу и упућено у Прву крајишку бригаду, у којој је формиран Вод за везу. Када је 9. новембра формирана Четврта дивизија, у чији састав је ушла и Шеста бригада, из Вода за везу поново је издвојен извјестан број везиста са средствима за везу ради формирања вода за везу при Штабу ове Дивизије.

Неколико дана након завршетка бихаћке операције услиједиле су припреме за напад тек формиране Четврте дивизије на дио непријатељске утврђене линије „Постав југозапада“ између С. Моста и Новске планине. У складу са добијеним задатком извршено је груписање снага и Штаб Шесте бригаде премјестио се у рејон Антонића брда. Истовремено је овдје стигао и Вод за везу.

Крајем прве декаде новембра 1942. године Шеста бригада налазила се у сљедећем распореду: Први батаљон на положајима према Санском Мосту (у с. Дабар, Босански Милановац, Фајтовци), Четврти батаљон према Старој Ријеци и Љубији, Трећи батаљон према с. Сухачи и Новској планини и Други батаљон према долини р. Уне од Новске планине до Жељезничке станице Рудице. Штабови Првог и Четвртог батаљона одржавали су јошј од раније телефонску везу са Штабом Бригаде преко сталних линија подгрмечке телефонске мреже, укључених у телефонску централу код Лушци Паланке (Пераковићи). Са штабовима Другог и Трећег батаљона, Штаб Бригаде имао је само курирску везу. Пред напад на непријатељску линију „Постав југозапад“, Вод за везу поставио је на командно мјесто Штаба Бригаде на Антонића брду телефонску централу (привремени центар за везу) и спојио је са сталном линијом подгрмечке телефонске мреже која се завршавала код Четвртог батаљона у с. Подвидача. У току напада ова линија постала је окосница телефонске везе, како Штаба Шесте бригаде са штабовима батаљона, тако и штабова Дивизије и Корпуса са Врховним штабом и са Шестом и другим бригадама Четврте дивизије (Другом и Петом). Од телефонске централе на Антонића брду Вод за везу поставио је два нова кабловска правца телефонске везе и то: кабловски правац према Агићима и Сухачи, тј. до штабова Другог и Трећег батаљона, и кабловски правац према Љубији до Штаба Друге крајишке бригаде. Везисти Пете крајишке бригаде повезали су Штаб своје Бригаде у рејону Шурковца са централом Шесте бригаде на Антонића брду. Тако су преко привременог центра за везу Шесте бригаде, на Антонића брду, биле повезане телефонском везом све бригаде Четврте дивизије. Стога је разумљиво што су штабови Дивизије и Корпуса придавали посебан значај функционисању овог центра и уопште организацији телефонске везе у Шестонј бригади. Начелник Штаба

Првог корпуса пред напад на „Постав југозапад“ лично је провјером организацију и функционисање телефонске везе у Шестој бригади. Том приликом он је похвалио Вод за везу.

У току борби за линију „Постав југозапад“ од 17—24. новембра постављени правци телефонских линија често су се мијењали, гхроду-жавани су или скраћивани, односно постављени нови правци и центра-ле зависно од динамике борбених дејстава. Тако су, на примјер, посл-је продора Другог и Трећег батаљона и избијањем на линију сјеверне падине Новске планине, Вељкића брдо (к. 294), Вјешала (т.т. 338), вези-сти Вода за везу поставили на Вјешалима телефонску централу да би лакше телефонским линијама ове батаљоне повезали са Штабом Бригаде.

Након ликвидирања линије „Постав југозапад“ на отсјеку између Љубије и Новске планине, Вод за везу је, по наређењу Штаба Бригаде, радио на поправци нарушеног правца који је поставио и користио не-пријатељ дуж одбрамбене линије. Оправка и укључење овог правца у телефонску мрежу Шесте бригаде и Четврте дивизије извршени су у оквиру припрема за напад на Босански Нови — у складу са одлуком Штаба Првог корпуса.

Пред напад на Босански Нови, извршено је дјелимично помјерање снага Шесте Бригаде. Други и Трећи батаљон повучени су са Новске планине и усмјерени према лијевој обали р. Сане. Први и Четврти ба-таљон остали су и даље на положајима према Санском Мосту, Старој Ријечи и Љубији. Штаб Бригаде остао је на Антонића брду. Вод за ве-зу радио је на организацији и одржавању телефонске везе за рачун не само Шесте бригаде, већ и осталих бригада које су учествовале у на-паду. На телефонску централу на Вјешалама (т.т. 338), постављену за потребе Другог и Трећег батаљона у току напада на „Постав југозапад“, и даље се наслањао Трећи батаљон, али она преузима и улогу центра за везу преко кога се бригаде Четврте дивизије повезују са штабовима Дивизије и Корпуса. Тако је од ове централе постављен кабловски пра-вац до с. Рудице, гдје се спајао са већ оспособљеном сталном линијом која се протезала долином р. Уне до бихаћког центра телефонских веза. Са бихаћким центром везе била је повезана подгрмечка телефонска мре-жа, односно штабови Четврте дивизије и Првог босанског корпуса, а исто тако и Врховни штаб НОВ и ПОЈ. Други батаљон Шесте бригаде, као и још неке јединице Четврте дивизије, ослањале су се на оспособ-љени правац везе дуж заузете линије „Постав југозапад“, који је такођер спојен са центром за везу Шесте бригаде на Антонића брду, а преко овог центра са подгрмечком телефонском мрежом. Систем телефонских веза функционисао је у току напада на Босански Нови добро. Било је, до-душе, извјесних проблема са чујношћу, али су они, захваљујући везисти-ма Шесте и других бригада, као и Подгрмечког војног подручја, успје-шно превазилажени. Послије неуспјелог напада на Босански Нови 28. но-вембра 1942. године, везисти су покупили све кабловске линије као и средства за везу дуж заузетог дијела линије „Постав југозапад“. Ова средства су употребљена за организовање везе у предстојећем нападу на Сански Мост.

Прегруписавање снага Четврте дивизије и Првог босанског корпу-са за напад на Сански Мост извршено је од 30. новембра до 7. децем-бра 1942. године. Штаб Четврте дивизије премјештен је у рејон с. Бош-

њаци, а Шеста бригада у рејони с. Босански Милановац, гдје је постављен и бригадни центар за везу. За напад на Сански Мост, Шеста бригада ангажовала је три своја батаљона — Први, Други и Четврти. Трећи батаљон остао је на положајима према Босанском Новом и ускоро је изишао из састава Шесте бригаде и отишао у Бихаћ. Сва три батаљона, одређена за напад, прикупили су се у рејонима с. Босански Милановић и Дабар. Добили су задатак да најприје нападну и заузму остатак одбрамбене линије „Постав југозапад“ испред Санског Моста, а затим да продуже напад и ослободе Сански Мост. Први батаљон нападао је непријатеља на Брајића Тавану, Други батаљон на Дједовачи, а Четврти батаљон на Умцима. Пред почетак напада, Штаб Бригаде се са центром за везу премјестио у с. Дабар. Док су батаљони посједали полазне положаје за напад, Вод за везу поставио је кабловску линију од бригадне телефонске централе до сталне линије подгрмечке телефонске мреже која се завршавала у с. Грдановци и кабловске линије до полазних положаја сва три батаљона. Истовремено је Вод за везу Штаба Четврте дивизије поставио кабловску линију од дивизијске телефонске централе до централе Шесте бригаде. Преко центра везе Шесте бригаде везисти Дивизије успоставили су кабловском линијом телефонску везу и са Петом дивизијом. Линија је ишла преко Кркојеваца и Чапља до Прве крајишке бригаде, с тим што је преко р. Сане употребљен подводни кабл.

Напад на непријатељску одбрамбену линију „Постав југозапад“ (спољну одбрану Санског Моста) отпочео је 10. децембра у 23.00 часа. За неколико часова одбрамбена линија непријатеља је заузета и батаљони Шесте бригаде продужили су продор према Санском Мосту. Групе везиста Вода за везу пратиле су батаљоне телефонским линијама. У току наступања према Санском Мосту везисти Шесте бригаде су на правцима наступања поставили две пољске телефонске централе — једну у с. Здена и другу у с. Хусимовци. Преко централе у Здени телефонском везом су повезани Први и Други батаљон и Артиљеријски дивизион Корпуса, а преко централе у Хусимовцима Четврти батаљон и сусједни батаљони Друге крајишке бригаде. Због недостатка кабла правци према Првом и Другом батаљону нису могли бити продужени до града, па су везисти по систему релеја преносили наређења, саопштења, захтјеве артиљерији за дејство.

Услијед изузетно снажне непријатељске минобацачке и артиљеријске ватре у току борби за Сански Мост, телефонске везе између штабова батаљона, Бригаде и Дивизије често су прекидане. Осим тога и недостатак кабла отежавао је брзу и ефикасну везу. У једном извјештају командант Четврте дивизије између осталог је написао: „Телефонска веза која се успоставља већ три дана није успостављена због недовољне дужине кабла и тежине терена које су подцјењене као тешкоће.“ (Зборник докумената НОР, књига 1У/8, стр. 340).

У овој, као и у претходним борбама, кориштени су за везу између штабова батаљона и виших штабова у знатној мјери и курири. Курирске задатке извршавали су често и везисти из Вода за везу. Они су врло пожртвовано и одговорно извршавали курирске задатке. На једном таквом задатку припадници проушашке милиције у околини Старе Ријеке ранили су, а затим заробили и убили везисту Мудринић Триву. Пред

усташама се држао храбро. Пркосио им је док га нису сасјекли ножевима.

Послије обуставе нанада на Сански Мост 15. децембра 1942. године, Шеста бригада иосјела је сљедеће положаје: Четврти батаљон у с. Побријежје, Други батаљон на Дједовачи и Први батаљон на Брајића Тавану. Од бригадног центра за везу у Дабру постављене су телефонске линије до сва три батаљона. Веза је функционисала добро цијело вријеме од око 10 дана колико је Бригада остала на тим положајима. Двадесет првог децембра Четврти батаљон се под притиском непријатеља повукао у рејон Пљешевице, па се Штаб овог Батаљона ослонио на обновљену сталну (предратну) линију која се од Лушци Паланке, преко с. Фајтовци, пружала према Санском Мосту.

Од краја децембра 1942. године дошло је скоро до једномјесечног релативног затишја и стабилизације положаја Шесте бригаде према Санском Мосту и Љубији, па се и телефонска веза Штаба бригаде са Штабом Дивизије и са штабовима батаљона усталила ослоном на подгрмечку телефонску мрежу. Штаб Четврте дивизије премјестио се у с. Хашани и везисти дивизијског Вода за везу повезали су га линијом долином р. Јапре са централом подгрмечке мреже код Лушци Паланке, а преко ове централе са Штабом Шесте бригаде у Липнику, Штабом Првог босанског корпуса у Водицама (изнад Лушци Паланке) и са штабовима других јединица у Подгрмечу. Због снијежних падавина и временских непогода кварови на линијама били су чести, а било је тешкоћа око чујности, па су везисти Вода за везу били много ангажовани на правкама и одржавању телефонских линија, повећавању чујности и сл. Седмог јануара 1943. године Вод за везу је у саставу главних снага Бригаде присуствовао смотри Четврте дивизије у с. Јасеница, коју је извршио Врховни командант, друг Тито.

Због одласка Друге и Пете крајишке бригаде на подручје Козаре, послје смотре у Јасеници, Шеста бригада је преузела положаје цијеле Дивизије у Подгрмечу, на фронту од с. Кркојевци до Новске планине, дужине око 45 км, са сљедећим распоредом: Први батаљон на положајима с. Кркојевци, Брајића Таван, Дједовача, Хусимовци, Четврти батаљон лијево од Првог батаљона на линији Фајтовци — висови западно од Старе Ријеке и Љубије, и Други батаљон лијево од Четвртог батаљона на линији висови сјеверозападно од Љубије — Новска планина. Штаб Бригаде остао је у с. Липник. Телефонске везе Штаб Бригаде је одржавао са Првим и Четвртим батаљоном преко сталних линија подгрмечке телефонске мреже које су се завршавале у с. Грдановци и с. Подвидача. Веза са Другим батаљоном одржавана је искључиво куририма.

У четвртој непријатељској офанзиви, која је отпочела 20. јануара 1943. године, све јединице за везу у Подгрмечу, па и Вод за везу Шесте бригаде, биле су стављене пред врло гешке и сложене задатке. Динамика борбе и брзе промјене ситуација на бојиштима доводили су до нарушавања подгрмечког телефонског система веза и наметали потребу да се тај систем изнова успоставља, односно обнавља и одржава како би се обезбиједиле бар најнужније телефонске везе између штабова јединица. То је изискивало даноноћни рад и велико пожртвовање, а такође велику сналажљивост и умјешност.

Први и Четврти батаљон водили су, од почетка офанзиве, тешке борбе и, све до продора непријатеља на слободну територију, имали су доста добру везу са Штабом Бригаде. Већ послје неколико дана, због продирања непријатеља и маневра снагама, без телефонске везе остао је Четврти батаљон. Телефонска веза са Првим батаљоном остала је релативно дуго вријеме, а због развоја ситуације и задатака Шесте бригаде, правац сталне линије подгрмечке телефонске мреже, на који се ослањао Први батаљон, имао је веома важну улогу све до 12. фебруара. Већ 21. јануара 1943. године на положаје Првог батаљона пребачен је Трећи батаљон Прве крајишке бригаде Пете дивизије са задатком да ојача одбрану на том правцу, па је укључен на телефонску везу преко поменуте линије.

Уочи напада на блокиране снаге Седамсто тридесет седмог пука Седамсто седамнаесте њемачке дивизије у рејону с. Бенаковац 28/29. фебруара, у коме су учествовали Друга крајишка бригада, главни дио снага Другог и Четвртог батаљона Шесте и Трећег батаљона Прве крајишке бригаде, везисти бригадног Вода за везу повезали су дивизијски центар везе у Хашанима кабловском линијом са штабовима батаљона Шесте бригаде. Ову линију је користила у нападу и Друга бригада. Од 1. до 5. фебруара непријатељ је овладао подгрмечком комуникацијом Сански Мост — Јасеница — Босанска Крупа. Штаб Четврте дивизије пребацио се у Грмеч изнад Мајкић Јапре. По наређењу Штаба Четврте дивизије од 5. фебруара, Шеста бригада посјела је сљедеће положаје: Први и Четврти батаљон на истим положајима као и у почетку непријатељске офанзиве, Други батаљон у рејону Кондићи, између Мајкић Јапре и Липника. Штаб Бригаде пребацио се 5/6. у Праштале код Лушци Паланке. Пошто је покупио каблове и друга средства за везу, пребацио се у Праштале и Вод за везу, гдје је одмах по пристизању повезао преко сталне линије Штаб Бригаде са Првим батаљоном и са Штабом Првог корпуса који се још неколико дана налазио у Водицама. Телефонска, а убрзо и курирска веза, Штаба Бригаде са Штабом дивизије била је прекинута и успостављена је тек по повратку Штаба Дивизије у Подгрмеч крајем фебруара 1943. године. Због продора непријатеља у Грмеч, извршено прегруписавање снага Бригаде, тако да је распоред батаљона 7. фебруара био: Први батаљон остао је на истим положајима, Четврти батаљон у Прашталама код Лушци Паланке и Други батаљон најприје у с. Лушци Паланка, а затим у с. Бошњаци. До 9. фебруара, Вод за везу повезао је Штаб Бригаде телефонском везом са штабовима Другог и Четвртог батаљона, тако да је тога дана између Бригаде и сва три њена батаљона успостављена телефонска веза. Са штабовима Дивизије и Корпуса свака веза била је за одређено вријеме прекинута. Практично од 7. фебруара, усамљена Шеста бригада бранила је и контролисала дио подгрмечке територије између Грмеча, Лушци Паланке, Бошњака, Грдановаца и Мећењег брда. Остале двије Бригаде Четврте дивизије (Друга и Пета) водиле су борбе у Грмечу и веза са њима такође је била у прекиду. У таквој ситуацији, одржавање телефонске везе између Штаба Бригаде и штабова батаљона била је од изузетно великог значаја. Ова веза је одржавана уз највеће напоре цијелог састава Вода за везу. Нарочито велику улогу одиграла је телефонска веза у Шестој бригади 11. фебруара када су батаљони водили жестоку борбу против много надмоћнијих

непријатељских снага, које су нападале из правца Јушци Паланке и Санског Моста, док су истовремено масе прозоблог народа заједно са изнуреним борцима Друге и дијела Пете крајишке бригаде излазиле из грмечких збјегова у Јелашиновце, Тук Бобију и друга оближња села. Захваљујући управо телефонској вези којом су батаљони брзо обавјештавани о ситуацији, Штаб Шесте бригаде био је у стању да у тој, наизглед хаотичној, ситуацији регулише битна питања око организације прихвата народа и бораца из Грмеча и да истовремено подстрекава на борбене подвиге и пожртвовање борце и старјешине батаљона који су одлучно бранили овај народ од могућег уништења. Исто тако, захваљујући у великој мјери добром раду телефонске везе, успјешно је организовано пребацивање народа, Друге и дијела Пете крајишке бригаде под заштитом Шесте бригаде преко комуникације Сански Мост — Лушци Паланка у рејон с. Липник, односно у сјеверне предјеле Подгрмеча — у позадину главних снага непријатеља.

Од пребацивања Бригаде у рејон Липника 12. фебруара, па до краја прве декаде марта, телефонска веза ни у Бригади, ни у Подгрмечу није постојала. Батаљони Шесте бригаде, међу којима и нови Трећи батаљон, формиран 17. фебруара, били су ангажовани на протјеривању непријатељских снага из Подгрмеча и на сређивању стања у позадини. Двадесет осмог фебруара, у Подгрмеч се вратио Штаб Четврте дивизије, а 6. марта одржано је савјетовање штабова Дивизије, Друге и Шесте бригаде, Команде подручја и представника НО одбора и других органа, на коме је, између осталих, донијета одлука о обнављању релејних станица и подгрмечке телефонске мреже. Батаљони Шесте бригаде налазили су се тада у сљедећем распореду: Други батаљон у рејону Санице, Трећи у рејону Дабра, Четврти у рејону Брдари — Стари Мајдан и први у рејонима Српски Агићи, Овањска, Кршље. Телефонска веза између штабова Дивизије и Шесте бригаде, као и између штабова Бригаде и штабова њених батаљона, била је успостављена кабловским линијама и преко дјелимично обновљене подгрмечке телефонске мреже. У овој мрежи постављен је и нови иолустални жичани иравац који се ослањао на телефонску централу постављену у с. Лушци Паланка, одакле се пружао преко Радановог гхоља до првих кућа у Мајкић Јапри, гдје је привремено смјештен Штаб Четврте дивизије. Од дивизијске телефонске централе, жичани правац постављен је даље долином р. Јапре, преко Хашана, Малог и Доњег Дубовика до с. Рујишке, тј. Штаба Друге крајишке бригаде, односно до краја марта до Штаба Дванаесте крајишке бригаде.

Због поновног продора јаким непријатељских снага у Подгрмеч 19. априла, главнина Шесте бригаде пребацила се на терен Бихаћа у рејон с. Хргари, гдје је остала до краја истог мјесеца. Дијелом обновљену подгрмечку телефонску мрежу непријатељ је поново порушио. Почетком маја, Шеста бригада се налазила у сљедећем распореду: Први и Четврти батаљони на старим положајима према Санском Мосту и Љубији, Трећи батаљон према Босанском Новом и долини р. Уне и Други према Босанској Крупи и Бихаћу. Других бригада у Подгрмечу тада није било. Водови за везу: Четврте дивизије, Шесте бригаде и Подгрмечког војног подручја, приступили су обнављању подгрмечке телефонске мреже. Успостављене су телефонске везе између штабова Дивизије и Бригаде, као и између штабова Бригаде и Првог и Чет-

вртог батаљона. Искључиво курирске везе остале су са Другим и Трећим батаљоном. Такво стање остало је до 17. маја 1943. године, када је Бригада напустила Подгрмеч и прешла на терен Гламоча, Грахова и Ливна, а затим Мркоњић Града и Кључа са задатком да разбија четничке јединице. Прије одласка Шесте бригаде из Подгрмеча, формиран је Подгрмечки партизански одред. Из Вода за везу Бригаде издвојен је дио људства и материјалних средстава ради формирања вода за везу у овом Одреду. *За командира овог Вода постављен је Никола Боројевић.*

Карактер борби против четничких група захгијевао је сталне и брзе гткрете преко брдских и пошумљених терена, због чега нису постојали услови за организовање телефонских веза. Везе у Бригади одржаване су искључиво куририма, често праћеним одјељењима добро наоружаних бораца. Тек средином јуна, на сектору Кључа, дошло је на краће вријеме до организовања телефонске везе. Тада су, наиме, Штаб Дивизије и Бригаде стигли у Врбљане, а затим у Бусије. Бригадни Вод за везу је поставио линије и телефонске централе и организовао телефонску везу између штабова Дивизије и Бригаде, као и са Штабом Батаљона у с. Врбљани и Штабом Корпуса у Прекаји. Ова веза је, међутим, слабо функционисала, јер су је четници, нарочито ноћу, стално прекидали. Послије тога, телефонска веза у Шестој бригади практично није организована до напада на Сански Мост 20. октобра 1943. године, осим за кратко вријеме у Далмацији у току напада на Сињ. У септембру је из Вода за везу Бригаде премјештен командир Цакула Стево на дужност командира Вода за везу Дивизије. Цакула је био без сумње један од најспособнијих стручњака за везу, не само у Шестој бригади, него и у Четвртој дивизији. За командира Вода за везу Бригаде постављен је Дошеновић Богдан. На дужности политичког делегата и даље је остао Трнинић Вајо.

Груписање снага за напад на Сански Мост извршено је у складу са одлуком Штаба Другог корпуса. Према тој одлуци, Шеста бригада напала је између цесте Сански Мост — Сасина и десне обале р. Сане. У заповијести Штаба Четврте дивизије за напад истакнуто је, између осталог, сљедеће: „Штабови бригада повезаће се са Штабовима ове Дивизије телефонском мрежом, а уколико ове нема, употријебити релејне станице и курире тркаче“. А, у напомени уз заповијест још је додато: „Везу одржавати са сусједом и Штабом ове Дивизије најчвршће и извјештаје слаати свака два сата од часа почетка акције“. (Зборник докумената НОР, том 1У/18, стр. 175—181). Пред почетак напада Вод за везу Шесте бригаде успоставио је телефонску везу између Штаба Четврте дивизије код с. Крухара и Штаба Бригаде (у рејону сјевероисточно од Санског Моста), као и између Штаба Бригаде и Штаба Првог батаљона. Са Трећим батаљоном, који је имао задатак да се неопажено пробије у центар града, као ни са Другим батаљоном који је обезбјеђивао напад на десној обали р. Сане из правца Приједора, телефонске везе нису успостављене. Због брзине продора и ослобођења Санског Моста, успостављене телефонске везе у Шестој бригади практично нису ни функционисале.

Сљедећег дана, тј. 21. октобра увече, Шеста бригада добила је задатак да се пребаци у рејон с. Миљаковци и да организује одбрану на правцу Приједор — Сански Мост, на десној обали р. Сане. У току 22. октобра, Вод за везу провјеравао је исправност и отклањао прекиде на сталној линији између Санског Моста и Приједора до у висини с. Ми-

љаковци. Послије тога, Вод за везу поставио је телефоиску централу Штаба Бригаде у с. Миљаковци, а касније у с. Томашица и ослонио је на поменућу сталну линију. Од централе у с. Миљаковци повезани су кабловском линијом батаљони на положајима према Приједору. Телефонска централа у с. Миљаковци и Томашици остала је дуже вријеме, тј. све док се Бригада налазила на положајима према Приједору и на подручју Тимара. Крајем октобра, у састав Бригаде ушао је један батаљон Подгрмечког партизанског одреда као њен Четврти батаљон, умјесто претходног Четвртог батаљона који је са претходним Другим батаљоном нзишао из састава Бригаде и отишао у састав Пете дивизије јуна 1943. године (нови Други батаљон формиран је у првој половини августа исте године). Нови Четврти батаљон посјео је положаје према Приједору на лијевој обали р. Сане. И са овим Батаљоном, Штаб Шесте бригаде успоставио је телефонску везу, при чему су везисти преко р. Сане употријебили подводни кабл.

Због динамике борбених дејстава на положајима према Приједору и честих маневара, линије телефонских веза са штабовима батаљона често су мијењани и по дужини и по правцима.

Преко телефонске централе у Санском Мосту и централе Штаба Дивизије у Здени, Бригада је била телефонски повезана са војним јединицама и другим органима у Подгрмечу. Успостављањем полусталне линије од Санског Моста преко Сасине у правцу с. Марићка, с. Јелићка и с. Томашица омогућене су и телефонске везе Штаба Шесте бригаде са батаљонима, у случајевима њихових већих маневара на територији Тимара у циљу дејства по комуникацији Бања Лука — Приједор.

У периоду октобар — децембар 1943. године, тј. док се Шеста бригада налазила на положајима према Приједору и на подручју Тимара, штабови Корпуса и Дивизије су посебрру пажњу поклањали питањима веза — организацији, материјалном обезбјеђењу, начину кориштења телефонских веза и т.д. Пошто у свим бригаама и одредима нису још биле формиране јединице везе, то је Штаб Дивизије у једном писму од 15. децембра наредио да се водови за везу формирају у свакој бригади, односно одреду. Шеста бригада је имала бројно доста јак Вод за везу са претежним бројем добро обучених и врто искусних везиста. Због тога је, како се сјећају преживјели везисти Вода за везу, одлуком Штаба Бригаде од краја децембра, Вод за везу преименован је у Чету за везу Шесте бригаде. За командира Чете за везу постављен је Миле Кљајић, а за политкомесара Вајо Трнинић. Нешто раније и Вод за везу Штаба Четврте дивизије прерастао је у Чету за везу. Нешто послје формирања Чете за везу, Шеста крајишка бригада добила је и радио станицу са посадом, тако да је од почетка 1944. године између Штаба Дивизије и Штаба Бригаде редовно одржавана и радио веза.

Од 31. децембра 1943. године до 2. јануара 1944. Шеста бригада учествовала је у нападу на Бању Луку (у првој бањалучкој операцији). Приликом покрета из рејона Приједора, Бригада је оставила постојећу телефонску мрежу Осмој крајишкој бригади која је посјела положаје према Приједору. Бригада је за напад на Бању Луку организовала и поставила нову телефонску мрежу. Напад је извоћен према плану Штаба Корпуса у неколико нападних (оперативних) група. Шеста бригада налазила се под командом Штаба Четврте дивизије у саставу нападне групе број 1. На-

падала је са три батаљона у једном пробојном клину између Петрићевца и к. 181, а са једним батаљоном рудник Раковачке Баре. У заповијести Штаба Дивизије за напад о Чети за везу је стајало: „Везу одржавати са Штабом Групе број 1 помоћу телефона и курира, ге упутити по 3 курира у овај Штаб“. Од командног мјеста Штаба Четврте дивизије (Групе број 1) у с. Прњавор дивизијска Чета за везу поставила је кабловски правац лијевом старном пута Бронзани Мајдан — Бања Лука до подножја к. 299 код Петрићевца према Штабу Шесте бригаде. Овдје је поставила истурену телефонску централу на коју се ослонио крак до телефонске централе Шесте бригаде који се налазио у непосредној близини. Од истурене дивизијске телефонске централе код Петрићевца дивизијска Чета за везу поставила је линију испред непријатељских одбрамбених положаја према Аеродрому у Б. Луци, тј. до Треће личке бригаде која је нападала непријатеља на овом правцу. На ту централу наслањале су се и наше артиљеријске јединице које су посјеле ватрене положаје у рејону Петрићевца. Од телефонске централе Штаба Шесте бригаде, Чета за везу поставила је кабловске линије до батаљона на полазним положајима за иапад. Од почетка напада 31. децембра увече телефонска мрежа функционисала је добро. Додуше, због јаке непријатељске артиљеријске и минобацачке ватре долазило је до честих прекида, нарочито на линијама веза са батаљонима, па су патроле везиста стално обилазиле, провјеравале и поправљале оштећене линије. Сјутрадан 1. јануара, батаљони Шесте бригаде били су под притиском непријатеља и принуђени да одступе у рејон с. Мотике, па су линије веза за њима покупљене. Истог дана увече напад је обновљен, па су и линије веза са батаљонима поново постављене. Због противнапада јаким непријатељских снага 2. јануара око подне, Шеста бригада је морала да одступа из града. Повлачење је трајало увече до 23.00 часа. У току повлачења поједине јединице су се враћале у град по напуштено оружје или ратни плијен. Тако су се и групе везиста враћале по остављени кабл и друга средства за везу. Приликом једног таквог повратка група везиста из дивизијске Чете за везу наишла је на непријатељске тенкове, од којих су погинули везисти: Славко Марчета из Јасенице и Мајкић Никица из Мајкић Јапре.

Послије напада на Бању Луку, Шеста бригада вратила се на положаје према Приједору и од Осме бригаде преузела своју ранију телефонску мрежу.

Десетог фебруара 1944. године Шеста бригада пребацила се на лијеву обалу р. Сане и посјела је положаје на линији: висови западно од Љубије — Новска планина — висови јужно од Босанске Крупе. На овим положајима Бригада се ослонила на обновљену подгрмечку телефонску мрежу. Бригада је користила три правца ове мреже, ослоњена на телефонску централу код Лушци Палаике и то: правац Лушци Паланка — Подвидача, правац Лушци Паланка — Рујишка и правац Лушци Паланка — Врањска Мосура. Зависно од потребе ови правци су продужавани кабловским линијама до штабова батаљона, а телефонска централа Штаба Бригаде ослањала се на један од тих правца, зависно од премијештања командног мјеста. На овој телефонској мрежи, Шеста бригада остала је до одласка у напад на Приједор почетком априла 1944. године.

Послије иребацивања преко р. Сане и доласка у рејон Приједора, Бригада се преко сталне линије у долини р. Сане ослонила на ранију телефонску мрежу у рејону Саиског Моста. За вријеме напада на Приједор 19/20. априла телефонска линија продужена је из с. Миљаковци до централе Штаба Дивизије у с. Орловци. Одатле је Чета VI бригаде за везу повукла линију до телефонске централе Штаба Бригаде, а затим линије до багаљона који су од с. Орловци нападали на Приједор. Са Четвртим батаљоном који је обезбјеђивао напад из правца Босански Нови — Приједор, на десној обали р. Сане, телефонска веза није успостављена. Послије неуспјелог напада, који је трајао једну ноћ, Шеста бригада повукла се у рејон с. Миљаковци, гдје је одржавање телефонске везе настављено у већ постојећој телефонској мрежи.

У мају 1944. године, пред Седму непријатељску офанзиву, Шеста бригада се пребацила на положаје према Босанској Крупи и Бихаћу. Први и Трећи батаљон држали су положаје на правцу Бихаћ — Босански Петровац, Други батаљон на правцима Бихаћ — В. Радић и Босанска Крупа — В. Радић, док се Четврти батаљон налазио у рејону Орашко брдо у дивизијској резерви. Штаб Бригаде смјестио се у с. Хргари, а Штаб Четврте дивизије између с. Врточе и с. Крњеуша. Дивизијска Чета за везу поставила је телефонску централу у рејону Очигрије код Врточа и ослонила је сталну линију између Рипча и Босанског Петровца. Бригадна Чета за везу ослонила је на ову линију линијски крак до Првог батаљона у с. Горјевац и линију до Штаба Бригаде у с. Хргар. Други батаљон био је повезан са централом Штаба Дивизије преко подгрмечке телефонске мреже и полусталне линије од Врањске Мосуре до Врточа. Ова телефонска мрежа остала је до продора непријатеља из Бихаћа преко Рипачког кланца у правцу Врточа и Босанског Петровца 25. маја последице подне, када је цијели систем телефонских веза Четврте дивизије и Шесте бригаде био нарушен. Штаб Шесте бригаде остао је без телефонских веза како са Штабом Дивизије, тако и са штабовима батаљона. Са Штабом Дивизије одржавана је само радио веза, а са батаљонима веза куририма. Такво стање остало је углавном до завршетка седме непријатељске офанзиве. Тек половином јуна 1944. године, Бригада се у Подгрмечку укључила у подгрмечку телефонску мрежу.

Крајем јуна 1944. године Бригада се поново пребацила на сектор Љубија — Приједор, на лијеву обалу р. Сане. Овдје се ослонила на подгрмечку телефонску мрежу преко сталне линије Лушци Паланка — Подвидача. Према батаљонима, Чета за везу поставила је и одржавала кабловске линије.

Крајем јула Шеста бригада се пребацила у рејон Босанског Петровца, гдје је почетком августа учествовала у нападу на овај град. Пред почетак напада, Чета за везу је повезала Штаб Бригаде са штабовима батаљона на полазним положајима за напад кабловском линијом. С обзиром да напад није успио и да је трајао кратко, телефонска мрежа Бригаде је врло мало функционисала. Са Штабом Дивизије, који се налазио у с. Хргари, Бригада је одржавала само радио везу.

Из рејона Босанског Петровца, Шеста бригада се почетком августа пребацила у рејон Приједора, на десну обалу р. Сане и на подручје Тимара. Као и раније приликом боравка на овом терену, Бригада се у организовању телефонских веза ослањала на телефонску мрежу у рејо-

ну Санског Моста преко сталне линије долином р. Сане, као и преко иолусталне линије Сански Мост — Сасина — Томашица. Преко телефонске мреже у Санском Мосту, Штаб Бригаде одржавао је телефонску везу са Штабом Дивизије који се налазио у Миљевићима код Лушци Паланке. Са батаљонима одржавана је редовна телефонска веза кабловском линијом од бригадне телефонске централе.

Крајем августа 1944. године Шеста бригада је прешла на сектор Босанског Новог са следећим распоредом: Штаб Бригаде и Први батаљон у рејон Доловљани и к. 331, Трећи батаљон према р. Сани у рејону Благаја, Други батаљон према долини р. Уне у рејону Рудица и Четврти батаљон у рејону с. Ракани. Телефонска веза са Штабом дивизије у с. Миљевцима код Лушци Паланке одржавана је преко сталне линије подгрмечке телефонске мреже Лушци Паланка — Подвидача продужена кабловском линијом преко с. Сухача и Црна Р^јека. Са сва четири батаљона успостављена је веза кабловским линијама. Ова телефонска мрежа кратко вријеме је функционисала, јер се већ почетком септембра Бригада (осим Четвртог батаљона и Извиђачке чете) пребацила на десну обалу р. Сане у шири рејон Приједора, гдје је присгупила припреми за напад на овај град.

При поласку у напад, као и у току напада на Приједор, Чета за везу Шесте бригаде морала је да рјешава доста тешке и сложене задатке организације и одржавања телефонских веза. Из полазних рејона у Подкозарју, Шеста бригада кренула је 6. септембра увече на полазне положаје за напад. Пошто се између Брезичана и Приједора спустила на комуникацију Босански Нови — Приједор, Бригада се постројила у три ешалона и у напад кренула у захвату ове комуникације. Штаб Бригаде кретао се са трећим ешалоном. Од полазног рејона у Подкозарју, гдје је поставила телефонску централу и радио станицу, Чета за везу пратила је телефонском линијом Штаб Бригаде у току покрета до полазних положаја, а затим и у току продора у град. Преко ове линије извјештаји Штаба Бригаде греношени су до радио станице, а затим радио везом до Штаба Дивизије. На исту линију ослонио се и Дивизион корпусне артиљерије преко својих извиђача који су преносили захтјеве батаљона за дејство артиљерије. У току покрета до полазних положаја за напад, као и у току продора у град, Штаб Бригаде се налазио у непосредној близини батаљона, па није ни било потребе да се са батаљонима организује телефонска веза. Међутим, сјутрадан 7. септембра ујутро, последице ослобођења града, Први и Трећи батаљон су упућени на линију Раковичани — Хамбарине — Чараково према јаким непријатељским снагама које су кренуле из Љубије према Приједору. С обзиром на важност задатка ових батаљона, Чета за везу морала је највећом брзином да их повеже са Штабом Бригаде кабловским правцима. Развој борбе против непријатељских снага из Љубије у току 7. и 8. септембра, захтијевао је максималне напоре и умјешност везиста у постављању и одржавању телефонских веза са батаљонима. Захваљујући пожртвовању свих везиста из Чете за везу, телефонска веза између Штаба Бригаде и штабова батаљона непрекидно је и добро функционисала све до потпуног разбијања непријатељске групацпје, чији остаци су се пробали према Босанском Новом.

Још теже и сложене задатке на организацији и одржавању телефонских веза рјешавали су везисти Чете Шесте бригаде за везу у другој бањалучкој операцији 18—29. септембра. Шеста бригада нападала је непријатеља између потока Црквина и Петрићевца. Њен задатак је био да што прије продре кроз спољну одбрану у центар града и да ликвидира најчвршће отпорне тачке у центру — Хипотекарну банку, Банску палату и Банске дворе — који су са оближњим чврстим зградама представљали централно непријатељско упориште у граду, названо „Цитадела”. У току покрета на полазне положаје за напад, Чета за везу Дивизије је повлачила телефонску линију за Штабом Бригаде правцем Ивањска — Драгочај — Дракулићи — Петрићевац. Бригадна Чета за везу поставила је телефонску централу на Петрићевцу, одакле је кабловском линијом повезала Штаб Бригаде са Првим и Трећим батаљоном који су се налазили у првом ешалону. Послије продора Првог и Трећег батаљона кроз спољну одбрану, сва четири батаљона продрла су у центар града. Везисти Чете за везу Шесте КНОУ бригаде морали су брзо да повлаче телефонске линије и да обезбиједу телефонску везу са сваким батаљоном. Уз нормално прилагођавање новим борбеним задацима, иста телефонска мрежа остала је и послије премјештања Штаба Бригаде у град 19. септембра ујутро. У току жестоких борби за „Цитаделу”, везисти Шесте бригаде били су максимално ангажовани на одржавању телефонских веза које су под дејством непријатељске артиљерије и минобацачке ватре често биле прекидане. Уз то су везисти Чете за везу били ангажовани и на специјалним задацима у првим борбеним редовима. Наиме, у току борбе за „Цитаделу” у батаљонима су формиране ударне групе за пробој, чији задатак је био да се пробијају кроз бочне зидове утврђених зграда, да упадају унутар зграда и ликвидирају отпор непријатеља. У ове групе су заједно са минерима, бомбашима и аутомагичарима укључивани и везисти, чији је задатак био да кабловским линијама прате ове групе и одржавају везу са штабовима батаљона и Бригаде. Од 20—26. септембра Шеста бригада одржавала је ред у ослобођеној Бањој Луци. Због продирања јаким непријатељских снага из правца Прњавора и Босанске Градишке, Трећи и Четврти батаљон су под командом замјеника команданта и помоћника политкомесара Бригаде упућени у рејон Клашанице са задатком да спријече продор непријатеља у овом рејону из правца Прњавора преко р. Врбас и даље према Бањој Луци. Истовремено два батаљона су посјела лијеву обалу р. Врбас у Бањој Луци. Чета за везу благовремено је успоставила телефонске везе са свим батаљонима. Осим тога, телефонисти који су се налазили са батаљонима у рејону Клашанице пратили су телефонском линијом и групу извиђача овог батаљона истурену на десну обалу р. Врбас према Прњавору. Због изузетно жестоке борбе у рејону Клашанице, до које је дошло по избијању непријатеља из Прњавора на десну обалу р. Врбас, везе ова два батаљона су често прекидане и везисти су их уз највеће напоре успостављали и одржавали. Приликом одступања пред непријатељем, извиднице батаљона из рејона Клашанице са десне на лијеву обалу р. Врбас, нестао је везиста Перо Марјановић (вјероватно је погинуо или заробљен код моста у Клашаници).

У току бањалучке операције, као и за вријеме претходних борби за ослобођење Приједора, веома много су кориштене и курирске везе између команди и штабова свих јединица.

Послије продора непријатеља у Бању Луку 29. септембра, Шеста бригада се повукла на подручје Тимара, у рејон Санског Моста, гдје се припремала за покрет према Бугојну и Травнику. За вријеме покрета до Бугојна, а затим у рејон Травника, телефонске везе у Бригади нису успостављене, нити је за њима било иотребе.

Према плану за напад на Травник Шеста бригада је главним снагама нападала између р. Лашве и пл. Влашић, а помоћним снагама поред десне обле р. Лашве. Седма крајишка бригада Десете дивизије у току напада на Травник, потчињена Штабу Четврте дивизије, нападала је десно од Шесте бригаде низ јужне и југоисточне падине брда Виленице. Пошто се радило о нападу на врло јако непријатељско упориште са чврстом и добро организованом кружном одбраном око града и са добро припремљеним отпорним тачкама у граду, организацији везе уопште и телефонске везе наполе наших снага поклоњена је велика пажња. Телефонска централа Штаба Дивизије постављена је у насељу Турбе 7—8 км западно од Травника. На ову централу се ослањао и Штаб Петог корпуса. Од дивизијске централе повучен је један линијски правац до командног мјеста Штаба Шесте бригаде у с. Јанковићи, а два линијска крака од ове линије повучена су до полазних положаја трију батаљона Шесте бригаде који су нападали на главном правцу, постројени у три борбена ешалона. Одвајањем двају кракова телефонских линија према батаљонима Шесте бригаде на главном правцу напада извршено је са циљем да се олакша везивање телефонске централе за дивизијску линију и продужавање телефонских линија до батаљона у току њиховог продирања у град — послје продора кроз спољну одбрану. На дивизијску линију ослањао се и Дивизион дивизијске артиљерије. Посебан правац телефонске линије постављен је од дивизијске централе десном обалом р. Лашве до Првог батаљона на помоћном правцу напада Бригаде. Све поменуте линије заједнички су постављали везисти чета за везу Дивизије и Шесте бригаде.

У току напада ноћу 20/21. октобра телефонске везе Шесте бригаде, и поред великог залагања везисте Бригаде и Дивизије, нису задовољавајуће функционисале прије свега због врло честих прекида услед изузетно јаке непријатељске минобацачке и артиљеријске ватре. Због прегруписавања снага на главном правцу напада Бригаде, прије свега због покушаја да се продор спољне одбране оствари нападом сва три батаљона на одвојеним правцима, већ повучени линијски правци су мијењани и допуњавани. Ове промјене су биле условљене и премјештањем ватрених положаја дивизијске артиљерије.

У складу са новим груписањем главних снага Бригаде, послје неуспјелог напада ноћу 20/21. октобра, извршеним у току 21. октобра ради продужења напада, извршене су и знатне промјене у организацији телефонских веза. Трећи батаљон Шесте бригаде, који је остао лијево од р. Лашве, наслонио се на дивизијски линијски правац постављен претходне вечери до Штаба Бригаде. На дивизијски линијски правац, који је претходне вечери био постављен до Првог батаљона, укључена је телефонска централа VI бригаде у с. Витошевић. Од ове централе пов-

лачени су линијски иривци до батаљона на полазним положајима, а затим и у току продора у град. Дивизијски линијски правац на овом правцу напада повучен је послје продора Шесте и Седме бригаде у град преко падина Виленице, Доца према Гучјој Гори и Штабу Осме крајишке бригаде. На овај линијски правац су се, поред Седме бригаде, наслањали штабови Једанаесте крајишке бригаде и Дивизиона корпусне артиљерије. Од 21. октобра увече па надаље телефонска мрежа је знатно боље функционисала него ноћу 20/21. октобра.

Двадесет трећег октобра непријатељ је јаким снагама кренуо из Зенице у противнапад према тек ослобођеном Травнику. Двадесет четвртог октобра ујутро непријатељски предњи дијелови приближили су се Травнику. Изграђени систем телефонских веза одиграо је веома важну улогу у организацији напада наших снага на поменуте непријатељске снаге с циљем њиховог разбијања и одбацивања према Зеници. Према сјећању тадашњег везисте Шесте бригаде, Лазе Кнежевића, 24. октобра ујутро из Турбета су у с. Бојна стигли командант и политкомесар Дивизије, Петар Војновић и Димитрије Бајалица, управо у моменту када је у близини телефонске централе била прекинута телефонска веза. Кнежевић је успио да брзо пронађе и отклони квар. Послје тога је командант Дивизије обавио телефонски разговор са штабовима бригаде и артиљерије и издао им наређења за дејство против непријатељске групације која се пробијала према Травнику. Том приликом су командант и политкомесар Дивизије констатовали заиста успјешно функционисање цијелог система телефонских веза и, што је још важније, у правом моменту преко ове везе утицали су на повољан развој борбене ситуације*

Послје одбијања непријатељског противнапада Шеста бригада остала је неколико дана у Травнику. За то вријеме Чета за везу је попуњена са неколико нових бораца, а добила је из ратног плијена и извјесне количине материјалних средстава. Комплетирана је и са командним кадром. Командну Чету чинили су: Богдан Дошеновић — командир, Војо Трнинић — политкомесар, Божо Мајкић — замјеник командира и истовремено командир Првог линијског вода, Петар Дрча — помоћник политкомесара. Чета је у свом саставу имала четири вода, тј. командни вод и три линијска вода. Командни вод у свом саставу имао је радио станицу са посадом, курира, економа, куvara и т.д. Командири водова били су: Урош Марјановић — командир командног вода, Саво Трукуља — командир Другог линијског вода и Саван Кнежевић — командир Трећег линијског вода. У сваком линијском воду налазило се и по неколико другарица везиста, које су углавном радиле на телефонским централама. Одјељење сталних курира при Штабу Бригаде било је непосредно потчињено начелнику Штаба.

У току петомјесечног боравка и непрекидних борби у долинама р. Босне и Лашве Чета за везу VI бригаде извршавала је сложене задатке организације и одржавања телефонских веза, постављања и сакупљања телефонских линија од Штаба Бригаде до штабова батаљона и артиљеријских јединица, а понекад и до Штаба Дивизије. На овом сектору досљедно су у пракси спровођена одређена одређења којих се Чета за везу придржавала до краја рата. Тако је за успостављање и одржавања телефонских веза са сваким батаљоном одговарала

група везиста под командом једног командира вода. Ове групе су телефонским линијама пратиле батаљоне у свим борбеним ситуацијама. Осим тога, и чланови Команде чете морали су обићи и провјерити везу иа новопостављеним линијама. Дежурни телефонисти на станицама код штабова батаљона нису смјели одступити без наређења или одобрења команданта или политкомесара батаљона, а напуштање телефона при повлачењу третирано је на исти начин као и напуштање оружја. Исто тако је третирано и напуштање кабловских линија. Радио везисти су се строго придржавали упутства о одржавању радио везе. Везисти Чете за везу Шесте бригаде имали су иза себе богато искуство и доста велико стручно знање, па су задатке који су пред њих постављани успјешно извршавали.

Послије неколико дана проведених у Травнику, Шеста бригада прешла је у рејон Витеза и Хан Компаније у дивизијску резерву. Штаб Четврте дивизије премјестио се из Турбета у Травник. Због повећаних потреба у телефонским везама са бригадама у долини Босне везисти Чете за везу Дивизије и Шесте бригаде радили су неколико дана на поправљању и оспособљавању сталне телефонске линије између Травника и Хан Компаније. На ову линију су прикључене телефонске централе бригада и Артиљеријски дивизион који су дејствовали у долини Босне између Бусоваче и Зенице. Послије увођења у борбу батаљона Шесте бригаде у долини р. Босне између Зенице и Бусоваче, од Централне VI бригаде у Хан Компанији повучени су према њиховим положајима телефонске линије. Бригадна Чета за везу такођер је радила заједно са Дивизијским центром за везу и на постављању полусталне линије од Травника до Гуче Горе, гдје је постављена Телефонска централа преко које су се телефонским линијама повезивале бригаде које су дејствовале према Зеници и Немили. Овај систем телефонских веза функционисао је уз мање и веће допуне и промјене до непријатељске нападне операције „Лавина“ која је отпочела крајем децембра 1944. године. За то вријеме Гуча Гора и Хан Комгтнија били су центри и ослонци линијских праваца који су се врто често мијењали.

Телефонска мрежа Шесте бригаде, као и Четврте дивизије у цјелини, била је изложена сталним настојањима непријатеља да је прекида, прислушкује и омета њен рад. Таквим настојањима биле су изложене и *радно везе између Штаба Дивизије и штабова* бригада. Због тога су патроле везиста Шесте бригаде као и других јединица непрекидно обилазиле и контролисале рад телефонске мреже. Према сјећању помоћника политкомесара, Петра Дрче, и везисте Јове Ерака из Чете за везу VI бригаде, они су приликом једног таквог обиласка у долини р. Босне наишли на два непријатељска војника који су били прикључили телефон на нашу линију и прислушкивали телефонске разговоре. Непријатељски војници су побјегли. Због ометања рада, чешће су мијењани временски термини и таласне дужине радио везе.

Извршавајући задатке на организацији и одржавању телефонских веза и у најтежим борбеним ситуацијама, везисти Шесте бригаде испуњавали су велико пожртвовање и храброст, а при томе су трпили и губитке. Тако је у току жестоких борби у првој половини децембра између Бусоваче и Хан Компаније лакше и теже рањено 9 везиста. Везиста — скојевац, Милан Адамовић, подлегао је тешким раиама. До

смрти се држао јуначки. Без обзира на иначе прихваћену и строго поштовану праксу да се ни у најтежим борбеним ситуацијама не смију напуштати средства везе, било је ипак ситуација када се то није могло потпуно избјећи. Тако се крајем децембра на иравцу Бусовача — Крушчица догодило да су због изненадног и брзог продора непријатеља, везисти морали напустити телефонску линију у Трећем батаљону. Који дан касније, на истом правцу, у рејону Ровно, везистима је у купљењу линије помагао лично командант Другог батаљона, Душан Кошуткић. Кад је видио опасност да би везисти могли да буду заробљени, Кошуткић им је наредио да одмах одступају, а сам је извукао кабл такорећи испод ногу непријатељских војника. Било је случајева да напуштене кабловске линије везисти покупе ноћу, забацујући се у позадину непријатељских иоложаја, с циљем да прикупе линију.

Тридесет првог децембра 1944. године и 1. јануара 1945. Шеста бригада се са положаја источно од Крушчице пребацила преко р. Лашве у рејон Гуче Горе са задатком да ојача одбрану Једанаесте и Осме бригаде, с обзиром да је непријатељ јаким снагама продро од Зенице преко с. Страњани и Брајковићи у Гучу Гору. Пошто се 1/2. јануара непријатељ повукао из Гуче Горе на линију Граховчићи — Врхсеље — Страњани — Цукле, Штаб Четврте дивизије донио је одлуку да противнападом цијеле Дивизије разбије и одбаци непријатеља у долину р. Босне. Шеста бригада нападала је три упоришта на непријатељској одбрамбеној линији — у рејонима Страњани, Врхсеље и Цукле. У нападу су ангажована сва три батаљона (Први батаљон је привремено изишао из састава Бригаде половином децембра и у саставу Групе батаљона Четврте дивизије пребацио се на десну обалу р. Босне). Други батаљон нападао је непријатеља у рејону Цукле, Трећи батаљон у рејону Врхсеља, а Четврти у рејону Страњани. Пошто су се упоришта на која су нападали Други и Трећи батаљон налазила на истом правцу, група везиста пратила је телефонском линијом Трећи батаљон који је ишао напријед у напад на Врхсеље и са којим су били командант и помоћник политкомесара Бригаде. На линију се код с. Цукле ослонио и Други батаљон. Успостављена веза је функционисала врло кратко, јер су се и Други и Трећи батаљон због јаког огпора непријатеља и изузетно јаке зиме послије краће борбе повукли натраг у рејон Гуче Горе.¹ Због дугог, заоби-

¹ Према сјећању Петра Дрче и групе везиста која је постављала линију према Другом и Трећем батаљону, они су овај задатак извршавали под врло тешким и необичним условима. Били су присутни и приликом судара Другог батаљона са непријатељем у подручју к. 800 код с. Цукле, када је погинуо и командант Батаљона, Кошуткић. Према њиховом сјећању Трећи батаљон је кренуо према Врхсељу нешто прије Другог батаљона и прошао је поред с. Цукле неопажено. Због тешкоћа при повлачењу телефонске линије преко р. Биле група везиста је заостала иза Трећег батаљона и прошла је линијом кроз периферију села Цукле такође неопажено. Међутим, прије него што су стигли до Трећег батаљона, констатовали су прекид линије, па је патрола упућена до с. Цукле. Патрола је наишла на групу непријатељских војника, која је припуцала, а затим се удаљила. У том моменту наишао је од Гуче Горе Други батаљон, и у подножју к. 800 дошло је до жестоког окршаја. Већ у почетку борбе погинуо је командант Батаљона, Душан Кошуткић, о чему су везисти обавијестили команданта Бригаде. Везисти сматрају да је непријатељ, пошто је открио нашу телефонску линију, повукао се из села на к. 800 и изненадио Други батаљон.

лазног пута, непогодног терена и дубоког снијега у току кретања иа задатак, телефонска линија са Четвртим батаљоном није ни постављена.

Послије продужетка операције „Лавина“ и продора непријатеља у Травник 22. јануара 1945. године, Шеста бригада је иосјела положаје западно од Травника на линији Овчарево — Родића брдо, док су остале снаге Дивизије посјеле положаје јужно и југоисточно од Травника — на падинама Виленице и сјеверно од правца Травник — Гуча Гора на падинама планине Влашић. На овим положајима Четврта дивизија и Шеста бригада остале су до половине фебруара 1945. године. Штаб Шесте бригаде налазио се у Турбету. У овом рејону организована је нова телефонска мрежа Бригаде. Бригадна телефонска централа била је прикључена на сталну линију: Турбе — Д. Вакуф — Бугојно преко које је била повезана са штабовима Дивизије и Корпуса. Од централе у Турбету сва три батаљона била су повезана телефонским линијама. Ова телефонска мрежа без значајних промјена остала је до преласка Четврте дивизије у противнапад половином фебруара. Шеста бригада нападала је непријатеља у захвату комуникације Турбе — Травник, а по ослобођењу Травника продужила је наступање лијевом обалом р. Лашве општим правцем Травник — Витез — Хан Компанија — Жељезничка станица Бусовача. У току овог наступања до краја фебруара, Чета за везу обезбиједила је непрекидну телефонску везу са батаљонима, пратећи их телефонским линијама. Чак и приликом заробљавања Штаба њемачке борбене групе „Еберлајн“ у оклопном возу између жељезничких станица Бусовача и Лашва 25. фебруара, довела је телефонску линију преко р. Лашве до команданта и политкомесара Бригаде код оклопног воза.

У току покрета према Сарајеву главних снага Петог корпуса, Шеста бригада је 29—30. марта учествовала у нападу на непријатеља у рејону Какња, заједно са Осмом бригадом Четврте и Деветом бригадом Десете дивизије. У нападу је на десној обали р. Босне учествовала и Група батаљона Четврте дивизије. Шеста бригада је нападала на правцу главног удара са задатком да у садејству са Првим батаљоном из Групе батаљона на десној обали р. Босне заузме Жељезничку станицу Какањ и мост преко р. Босне и обезбиједи прелаз главних снага Корпуса на десну обалу ријеке. У складу са добијеним задатком и распоредом батаљона, организована је и телефонска веза у Бригади. У рејону с. Свињци постављена је Бригадна телефонска централа, на коју се наслонио дивизијски Артиљеријски дивизион. Од Централне су повучена два кабловска правца и то: један према с. Бећир и Жељезничкој станици Какањ за везу са Другим батаљоном. Овај правац ће у току напада и продора преко моста на р. Босни постати основни, тј. основни правац дивизијских телефонских веза; и, други кабловски правац према Циган Махали за везу са Четвртим батаљоном. Трећи батаљон се налазио у дивизијској резерви и био је кабловском линијом повезан са Дивизијском телефонском централом. Преко радио станице у Штабу Групе батаљона на десној обали р. Босне, Бригада је одржавала и повремену везу са Првим батаљоном. У току напада на Какањ функционисале су врло добро и телефоиске и радио везе. Није било тешкоћа у одржавању линија поред осталог и због тога што су раздаљине између команди, штабова и јединица биле релативно мале.

Телефонска мрежа Бригаде премјештена је 30. марта увече, послије преласка на десну обалу р. Босне и прикупљања Бригаде у рејону с. Дреновац — Тешево — Живаљи. Ту је постављена Телефонска централа VI бригаде и телефонска линија до Првог батаљона који је још 31. марта водио борбе заједно са Осмом бригадом за рудник Какањ.

Првог априла кренуо је у напад из Вареша према Какњу Тринаести пук Седме њемачке „Принц Еуген“ дивизије. Шеста бригада (без Првог батаљона) кренула је у рејон с. Боровница у сусрет њемачким снагама. Један вод упућен је испред главних снага Бригаде са задатком да извиди правац покрета и јачину непријатеља, као и положаје за Бригаду. Група везиста пратила је телефонском линијом овај вод, што је било врло значајно за благовремено обавјештавање Штаба Бригаде о непријатељу и, у вези с тим, за организацију одбране, а затим за сламање и протјеривање непријатељских снага из рејона с. Боровница. Захваљујући томе, Бригада је уз подршку артиљерије посјела погодне положаје и након вишесатне борбе разбила и протјерала непријатеља у правцу Високог.

Послије борби у рејонима Какањ и Вареш, Бригада је ушла у тек ослобођено Сарајево. Половином априла Бригада је кренула према Карловцу и 30. априла размјестила се у рејону Средњи Полој. До доласка у рејон Доњег Полоја телефонска веза у Бригади није организована.

Од 1—6. маја Бригада је учествовала у Карловачкој операцији. Првог маја Бригада је уведена у борбу на линији с. Сучевић — с. Перјасица Г. — с. Својић. Бригада је почела* напад у два борбена ешелона. У првом ешелону налазили су се Први и Трећи, а у другом Други и Четврти батаљон. Пред почетак напада повучене су двије телефонске линије од Телефонске централе у Доњем Полоју према полазним положајима за напад батаљона у првом ешелону и то линија према Перјасици, односно Првом батаљону и линија према с. Својић, тј. према Трећем батаљону. Као и у свим ранијим борбама, телефонске везе са сусједним бригадама одржаване су преко дивизијске телефонске централе. Након увођења у борбу Другог и Четвртог батаљона 1. маја око 15.00 часова, отпочело је наступање Шесте бригаде кроз дубину непријатељске одбране према вису Винаца (тг 321) и Карловцу. По мјери напредовања батаљона, групе везиста Чете за везу премјештале су, мијењале и допуњавале телефонску мрежу Бригаде у складу са динамиком борбе и развојем борбене ситуације. Линијским правцима групе везиста пратиле су сва четири батаљона. На правцу наступања Првог батаљона — Перјасица Г. — Милинковићи — Церовац — Лесковац — Белај — Винаца линијски правац постао је основни правац телефонске везе не само за Бригаду него и за Дивизију и није мијењан све до краја карловачке операције. Дуж овог правца премјештале су се телефонске централе Шесте бригаде и Четврте дивизије и на њега су се ослањали штабови артиљеријских јединица Дивизије и Армије.

У току прва два дана борби, тј. до почетка борби за вис Винацу (кт 321), одржавање и функционисање телефонских веза одвијали су се без већих тешкоћа и поремећаја. До јединог озбиљнијег прекида и поремећаја у везама дошло је краће вријеме 2. маја, када се једна група непријатељских војника неопажено пробила до основног правца и покидала га између с. Лесковац и Церовац.

На почетку борби за Виицу Телефонска централа VI бригаде премјештена је у рејон с Бјелајска Пољица, одакле су групе везиста поставиле линијске правце до батаљона који су водили борбу за поминути вис. Борбе за Виицу биле су врло жестоке и трајале су готово непрекидно три дана и ноћи. Батаљони су више пута на јуриш заузимали овај вис и више пута збацивани са њега противјурцима непријатеља. У таквим борбама и линијски правци према батаљонима врло често су мијењани, скраћивани су или продужавани. Било је случајева да је група везиста само у једном часу морала да скида и поново да поставља линију на истом правцу. Тако је група везиста под командом водника Савана Кнежевића, пратећи Трећи батаљон, морала више пута да поставља и скида телефонску линију. Најзад су везисти примијетили да непријатељ није уопште дирао линију коју су били напустили, па су престали да је при повлачењу скупљају. Само су је контролисали и отклањали прекиде приликом наредних покрета батаљона на јуриш.

Послије заузимања Виице и одступања непријатеља према Карловцу 6. маја ујутро Телефонска централа VI бригаде премјештена је у рејон Логоришта (раскрсница путева у сјевероисточном подручју Виице), а покупљена је и линија са основног правца. Од Централне на Логоришту групе везиста пратиле су батаљоне телефонским линијама до Карловца. У току преласка преко р. Мрежнице и наступања према Карловцу, непријатељски отпор је био веома слаб. Само је непријатељска артиљерија из рејона Карловца отварава ватру по десној обали р. Мрежнице у подножју Виице. Од артиљеријске гранате која је експлодирала у непосредној близини телефонске централе VI бригаде погинуо је курир Чете за везу, шеснаестогодишњи Милан Шево, најмлађи везиста Шесте бригаде. Команда чете оставила га је код централе са другарицама Зором Вукић, Савком Ковачевић и другима управо због тога да се на "Р" ЈУ рата не излаже опасности. Због храбрости и спретности био је омиљен у Чети за везу.

До завршетка рата само је још 11. маја испред моста у Видем Кршком на десној обали р. Саве била организована телефонска веза у Бригади, али за кратко вријеме. Био је то и последњи ратни задатак Чете за везу Шесте крајишке бригаде.

Петар Дрча
Лазо Кнежевић

КУРИР ШЕСТЕ КРАЈИШКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ У ТОКУ НОР-а

Још од почетка устанка 1941. године питање одржавања везе између партизанских јединица, народних одбора и друштвено-политичких организација, било је веома важно и све више добијало на значају развојем и јачањем наших војних јединица и повезивањем слободних територија. Као што је познато, ми у почетку устанка техничких средстава везе нисмо имали, и цјелокупна веза је почивала на куририма. Међутим, ни касније у току НОР-а, када су наше јединице кроз борбу заплијењивале и обезбеђивале разноврсна техничка средства везе, улога ку-

рира није губила на значају. У условима НОР-а било је безброј ситуација у којима је курирска веза била незаменљива.

И у Шестој крајишкој НОУ бригади, курири су непрекидно били најсигурнији и скоро најважнији ослонац за одржање везе у међусобном комуницирању старјешина, команди и штабова, како за вријеме борбених дејстава, тако и у вријеме када се борба није водила.

Тешко је установити тачан број бораца који су обављали курирску службу из разлога што се формацијски састав у јединицама Бригаде мијењао, па је и разлика у броју курира била променљива. Ипак, познавајући ратну формацију Бригаде и њене промјене, као и консултујући се са извјесним бројем старјешина, бораца и курира, дошао сам до приближног броја бораца који су обављали курирску службу у јединицама, командама и штабовима Шесте крајишке НОУ бригаде. Ево неких показатеља: У воду је био најмање 1 курир, у командама чета — батерија по 2—3, у штабовима батаљона — дивизиона била су курирска одјељења од 6—8 курира, у Штабу Бригаде такођер се налазило курирско одјељење од 10—12 курира, у Бригадној интендантури 5—6. Рачунајући, уз наведене, и број курира у осталим самосталним четата, водовима и другим дијелосима Бригаде, могуће је констатовати да је у свим јединицама и штабовима Шесте крајишке НОУ бригаде стално било 150—170 курира.

При одабирању бораца за курирску службу, примјењивани су оштри критеријуми. Тежило се да се за курире одаберу најбољи борци са особинама и елементима које је захтијевала курирска служба, као што су: да су организовани — чланови Партије или СКОЈ-а, да су прошли бар кроз неколико борби и да су се као храбри истицали, да су писмени (минимално са завршеном основном школом), да имају врло добра чула вида и слуха, да добро рукују оружјем и да су добри стријелци, да посједују добре рефлексе и добру моћ памћења и запажања, да су здрави, физички способни и упорни, да су без породичних бригаа, да нису жењени, ни старији од 20, односно млађи од 13 година. Међутим, нису се могле увијек задовољити све горе поменуте особине при одабирању курира, али може се рећи да су курири Шесте крајишке НОУ бригаде у већини посједовали све поменуте особине. Од курира одабраних по наведеним критеријумима, они најбољи су постављани на најодговорнија мјеста у штабове или пак у специјалне јединице — извиђачке водове, чете и слично.

Курири су били наоружани најбољим оружјем — пушкама, аутоматима, а доцније и пиштољима. Имали су довољно ручних бомби и муниције. У појединим случајевима носили су и двогледе. Имали су такођер најбољу одјећу и обућу. Све старјешине су стално водиле бригу да им курири увијек буду уредни и да што боље изгледају. У већини случајева о томе су и сами курири водили рачуна.

Када се нису изводила борбена дејства и када су се јединице налазиле на одмарању и биле слободне, са борцима па и са куририма извођена је војно-стручна и идејно-политичка обука. Курири, који су се налазили у водовима, четата и батеријама, обуку су изводили са осталим борцима у својој јединици, док је са куририма у штабовима батаљона — дивизиона и у Штабу Бригаде обука најчешће извођена у оквиру курирских одјељења, тј. посебно. Обуку са куририма при штабовима батаљона — дивизиона и при Штабу Бригаде најчешће су изводили замјеници ко-

манданата и комесара или пак друге старјешине. По неким темама, као што су: будност, тајност, курирска служба, обука је извођена и теме обрађиване јединствено за све курире Бригаде. У таквим случајевима скоро сви курири су окупљани код Штаба Бригаде, а по завршетку часова обуке враћали су се у своје јединице и команде. Поред тога, са куририма су обрађивана питања из тактике, наоружања са наставом гађања и везе и т.д. Нарочита пажња посвећивана је обуци курира из топографије и оријентације помоћу мјесних објеката, небеских тијела, сата и сунца, бусоле и т.д.

Осим тога са куририма су старјешине често водиле посебне разговоре о важиности курирске службе и о потреби чувања војне тајне. При томе се куририма посебно указивало на чување поште — писаних докумената и како поступати у случају тешког рањавања, заробљавања, изненадне опасности и т.д.

Нарочито је опасно и сложено било кретање курира у вријеме када су јединице Шесте крајишке НОУ бригаде изводиле акције против четника на теренима: Стрмице, Голубића, Шатор планине, Мањаче, Мркоњић Града и Млиништа. Куририма је пријетила стална опасност да их четничке засједне убију или заробе. Због тога се на овим теренима курири нису смјели појединачно кретати, већ у групама, а понекада и у пратњи добро наоружане јединице: десетине или вода. Сем својих специјалних курирских дужности, курири су обављали и друге важне и одговорне послове: извлачење рањеника и њихово спровођење у санитарске установе, спроводили су и пратили заробљенике, преносили заплијењену опрему, наоружање и муницију, вршили службу дежурства и држали стражу око команди и штабова. Може се слободно констатовати да је куририма било много теже него осталим борцима. Они су скоро увијек касније лијегали а раније устајали него остали борци и старјешине. Многи су курири погинули или рањени вршећи курирску службу у току борби или пролазећи преко територије коју је контролисао непријатељ. Највеће губитке у куририма имала је Шеста крајишка НОУ бригада приликом напада на градове или друга утврђена мјеста. Ови напади су по правилу извођени ноћу. Оријентација у граду за већину курира била је тешка. Осим тога често су се ситуације и положај наших снага брзо мијењали, па се у низу случајева дешавало да курири изненада избију пред непријатељске војнике или упадну међу њих. У највећем броју таквих случајева, курири Шесте крајишке НОУ бригаде наилазили су излаз и извршавали задатке. Треба такођер истаћи да су се старјешине, нарочито водова и чета, у току борби на градским улицама налазиле у првој борбеној линији и непосредно учествовали у јуришима. Са њима су, наравно, били и њихови курири. У таквим случајевима, курири су храбро јуришали и гинули или били рањавани. Истаћи ћу само неке случајеве који говоре о храбрости и борбеним подвизима појединаца или групе курира којих се боље сјећам:

— После борбе на Лисцу (ист. 454), коју је водила Прва чета Другог батаљона против непријатеља који је наступао од В. Рујишке према В. Дубовику, два курира Друге чете заробила су два њемачка војника. Због мрака и слабе оријентације Нијемци су изгубили везу са својом јединицом, наишли на наше курире који су смјело искочили пред њих са оружјем на готовс и приморали их на предају;

— курир Друге чете Другог батаљона, Мајкић Вид, када је непријатељ средином 1943. године одсјекао Другу чету Другог батаљона на р. Босни, изненада је упао међу непријатељске војнике у с. Баре, не знајући да се Штаб Другог батаљона из села повукао. Захваљујући снажљивости и хладнокрвности избјегао је хватање, обавијестио Команду чете о присуству непријатеља и тако спасио Чету од већих губитака;

— у Бања Луци је курир Корак Милан, родом из с. Брдара — Сански Мост, сам заробио групу непријатељских војника, међу којима и свог стрица домобрана са пушкомитраљезом, и довео их у Штаб Батаљона већ разоружане. При одласку из Штаба, запријетио је своје стрицу да више никада не носи непријатељско оружје. Курир Норак Милан је био врло храбар борац. Сада, као инвалид прве категорије, живи са породицом у Земуну;

— ујутро рано 21. октобра 1944. године усташе су извршиле противнапад на главне снаге наше Бригаде које су нападале на спољну одбрану Травника сјеверно од р. Лашве. Усташе су, у превијалишту Трећег батаљона, заробиле три наше другарице — болничарке и ту у близини наишли на Владу Михаића, замјеника комесара Трећег батаљона, мене и једног курира. Нисмо имали другог излаза него смо прихватили борбу. Док смо Владо и ја пуцали на усташе, курир је на њих побацао све своје и наше бомбе. Захваљујући овом куриру из Трећег батаљона нас тројица смо се извукли читави и здрави. У току овог сукоба и нашег повлачења курир је бацио 6 или 7 ручних бомби на усташе;

— кроз прозоре касарне у Травнику, око које су се водиле најжешће борбе, прве бомбе и бензинске флаше летјеле су из руку курира: Малинић Недељка из Четвртог батаљона. Недељко је први улетио кроз дим у касарну и заробио једног усташу и дотјерао га у Штаб Батаљона. Након извјесног времена, Четврти батаљон водио је борбе са непријатељем јужно од Бусоваче. У тој борби, за вријеме противнапада, Четврти батаљон разбио је непријатеља и натјерао га на повлачење. Курир Малинић искористио је панику код непријатеља, улетио у непријатељски распоред, заробио њемачког подофицира и дотјерао га у Штаб Батаљона. Малинић Недељко био је врло млад. Године 1941. је остао без родитеља. У току борби имао је обичај да нам се изгуби из вида и да одлази тамо гдје се јуриша, бацају ручне бомбе, заузимају зграде. Да би га сачували, повукли смо га из Треће чете за курира у Штаб Батаљона. Жив је завршио рат и отишао из Шесте крајишке НОУ бригаде 1945. на школовање.

Велики је број јунака курира Шесте крајишке НОУ бригаде остао заувјек на бојним пољима, а многи су остали тешки инвалиди. Нажалост, о њима као и о другим најбољим борцима, нисмо оставили писане трагове, а њих и њихове подвиге смо заборавили.

Највећи број преживјелих курира Шесте крајишке НОУ бригаде, послје рата је остао у нашој Армији. Похаћали су војне школе и постали узорни официри ЈНА. Знатан број их се школовао и оспособљавао за друга занимања. Другови са којим сам се консултовао и ја добро се сјећамо храбрих курира јединица Бригаде: Адамовић Рада, Аничкић Јовише, Акшамиджа (име непознато), Балаћ Васе, Биљеац Бранка, Бокан Уроша, Бокан Славка, Цвјетичанин Паје, Цвјетичанин Триве, Корак Милана, Дробац Мирка, Илић Николе, Крнетић Свете, Калућеровић Борћа,

Калуђеровић Јанка, Карановић Боже, Карановић Бранка, Карановић Богдана, Карановић Миле, Крагуљ Милана, ЈТатиновић Душана, Љубоја Вељка, Мајкић Вида, Мајкић Богдана, Маријановић Миће, Малинић Недељка, Маринковић Славка, Марјановић Владе, Мاستикоса Бошка, Мастикоса Лазе, Мутић Пере, Мудринић Луке, Милинковић Мирка, Пртић Симеуна, аПраш Јанка, Рус Иве, Станковић Луке, Савић Петра, Паћен Гојка, Мамлић Луке, Корица Вида „Вицука“, Вејиновић Мирка, Вујин Мирка, Веселиновић Петра, Војиновић Милоша, Зорић Ранислава, Кечан Ратка, Кецман Марка, Ковачевић Обрада, Ковачевић Мила, Копривица Милана, Каран Милана, Кукољ Цвије, Карановић Буре, Кукољ Борка, Карановић Милана, Курковић Симе, Шевић Бранка, Шекеровић Миће, Шкорић Букана, Шкорић Илије, Шкорић Васе, Раца Раде, Цветичанин Миће, Торбица Славка, Јокић Петра, Девчић Остоје, Марјановић Уроша, Црномарковић Милана „Крље“, Перишић Луке, Рујевић Луке, Пилиповић Давида, Ступар Момчила, Ступар Душана, Прошић Стојана, Ступар Славка, Вукић Пере, Врућинић Васе, Малешевић Слободана, Пашајлић Здравка, Туца Бранка, Срдић Борћа, Боровњак Михајла, Утјешановић Живка, Раћеновић Живка, Утјешановић Бранка, Паћен Милана, Ковачевић Рада, Јапунца (Буре) Никице, Калуђеровић Јове, Раћеновић Милана.

Никола Јапунца

НАРОД ПОГРМЕЧА И ЊЕГОВА ШЕСТА БРИГАДА

Подгрмечки човјек — сељак од вајкада је био патријархалан, сиромашан и навикнут на немаштину и мукотрпан живот. У исто вријеме био је горд, поносан, патриота и слободар. Његови преци морали су се мирити са давањем трећине, па десетине свога мала туђину. И када је, послје првог свјетског рата, очекивао пуну националну, политичку и социјалну правду, морао се мирити и са тим да, рецимо, за продато јагње може купити једва десетак кутија обичног дувана. И усред те немаштине, сиромаштва и обесправљености, људи су вјеровали у Бога и његове свеце. У вишим предјелима Подгрмеча, села су настањена претежно или у цјелини српским становништвом које је припадало православној вјери. Ваљда му је то вјеровање чинило неку наду за боље сјутра, па макар та нада била нестварна, препуна илузија. Али, ето, он је вјеровао. Молио се по свим предањима, обичајима и догмама, славио крсну славу, вјенчавао, крштавао и поштовао „што Бог и власт заповиједају“.

И те судбоносне 1941. године појачао је народ своје молитве и вјеровање. Јер, дошао је „преврат“, стара држава пропаде, а одмах дође нека нова „држава“, која је долазећи — запријетила његовом опстанку. Прогласи Подгрмечлију та нова „држава“ већ априлских дана 1941. године „грчкоисточњачком“, а то је кривовјерство и јерес, што треба сатрти и уништити у корјену. Власт нове државе — такозване Независне Државе Хрватске, јавно позива на физичко и економско истребљење и уништење „грчкоисточњака“. И настао је програм и истребљење.

Молитве Богу и „дозивање у помоћ свега што је свето“ изгубили су смисао. Људи су почели да увиђају да им светиње у које су вјеровали неће помоћи и да за невоље у које су запали сами морају тражити рјешење и излаз. То рјешење и тај излаз нашао је народ Подгрмеча у устанку последњих јулских дана 1941. године. Прихватио се народ Подгрмеча „куке и мотике“, сикире, рогаља, кубура, сачмарица и покојег карабина. Свеопшти бунт узео најшире размјере да се никада не угаси. Успостави наоружани народ фронт, прави фронт народне снаге и битке за слободу.

Био је то широк фронт — од Бихаћа на западу па до Крупе, Босанског Новог, Љубије, Санског Моста и све до Кључа на истоку. Најприје је то био недовољно организован и испрекидан фронт, а затим све јединственији, јачи и чвршћи.

И тако народ Подгрмеча прихвати и створи нову ВЈЕРУ, вјеру у себе, у борбу и народну револуцију. Изнад свега, прихвати он борбени поклич Комунистичке партије Југославије, о којој је тек понешто дознавао као сезонски шумски радник кроз штрајкове на радилиштима ШИПАД-а у Басановцу, Међугорју, Дујановцу и широм Грмеча. Умјесто молитви Богу и обреда, родише се пјесме борби, Партији, Револуцији и Титу. Постепено, али енергично, народ прихвати политику Партије о братству и јединству. Брзо је народ схватио сву бесмисленост националне и вјерске нетрпељивости предратних буржоаских политичких партија. Посебно је схватио злокобну политику фашизма и усташтва о националном и вјерском истребљењу Срба, Јевреја и Цигана. Таква политика је довела до истребљења више хиљада недужних и невиних људи, жена и дјеце и попаљених села у Подгрмечу. Малобројни чланови Партије, али упорни револуционари, повели су енергичну борбу за братство и јединство. Људи су слиједили ту политику. Већ у првим мјесецима револуције и борбе, ницале су нове пјесме управо о братству и јединству.

По ријешености народа да се бори до побједи, по масовности, организованости и чврстини народне воље, народни устанак и револуција у Подгрмечу у многоме или у свему су личили на оживотворење научне теорије Карла Маркса О НАОРУЖАНОМ НАРОДУ. А није народ до тада ни чуо за Карла Маркса, а још мање за његову теорију, сем што је био на тој Марксовој линији по свом политичком и социјалном положају.

Расла је борбена снага Подгрмеча и јачала. Брзо су створане борбене групе, водови, чете, батаљони, одред. Подгрмеч је створио и формирао Први крајишки народноослободилачки партизански одред. Одред, и Шеста бригада која је из тог Одрода настала, одраз су жеље народа. Народ је напросто родио ту Бригаду, његовао је и давао јој борбене импулсе. Народ је рађао и стварао не само борце, већ комунисте, командире и команданте, комесаре.

Никада, ни једног дана, Подгрмеч није био само позадна, а Шеста и остале бригаде фронт. Био је то један јединствен фронт народа и његове партизанске Народноослободилачке војске од првих јулских дана 1941. године до коначног тријумфа револуције маја 1945. године. Јер, народ Подгрмеча је био непресушно врело нових бораца, магацина, болница, мјесто за краће предахе између борби, опоравке, мјесто за весеље и радовање бораца. Борци Шесте, па и свих осталих бригада

које су краће или дуже боравиле у Подгрмечу, били су окружени бригом и љубављу у свакој кући.

Подгрмеч је претежно брдско-планинско подручје са селима од око стотињак домова, раштрканих по ријетко насељеним засецима. Па и поред тога, ту су формиране бројне партизанске јединице. Већ у марту 1942. године у Јасеници је формирана пролетерска чета, која је ушла у састав Првог крајишког пролетерског батаљона. Била је то јака чета са око 120 најбољих бораца. Већ половином 1942. године Први крајишки НОП одред у Подгрмечу бројао је око 2.000 бораца. Из Одрета формирана се Шеста крајишка НОУ бригада са преко 2.000 бораца. Касније, 1943. године формиран је нови партизански одред као борбена снага са мањим бројем бораца. У другој половини 1942. године, велики број бораца Подгрмеча ступио је у пролетерске бригаде које су наишле у Подгрмеч са Врховним штабом. Шеста бригада је формирана 14. октобра 1942. године, да би већ у децембру исте године дала свој Трећи батаљон као језгро за формирање Осме крајишке бригаде. У јуну 1943. године Шеста бригада издваја и даје своја два батаљона — Други и Четврти — за поуну бригаде Пете крајишке дивизије. Убрзо, Шеста бригада се опет попуњава борцима из Подгрмеча, те има у свом саставу 4 батаљона са преко 1.000 бораца. Дала је Шеста бригада и бројне тзукводеће кдрове на командне и политичке положаје у бригаде које су касније формиране. Група командира и команданата из Шесте бригаде, по завршеном Официрском курсу при Врховном штабу, упућена је на командне положаје у словеначке бригаде.

Подгрмеч је постао и остао слободна територија током народно-ослободилачке борбе и народне револуције. Једино је крајем јануара и у фебруару 1943. године, током четврте непријатељске офанзиве, ово подручје било озбиљно угрожено. Броше њемачке, усташке и домобранске дивизије прокрстарили су кроз Подгрмеч, не само да „униште комунистичке банде“, већ и народ и сва добра која су народу служила за живот. За непријатеља је цио Подгрмеч био „комунистичка банда“, па се тако и понашао. Још у неколико наврата, непријатељ је продирао у Подгрмеч, али само на неколико дана или само један дан. Никада непријатељ у Подгрмечу није логоровао и одмарао. При сваком свом продору у ово подручје, морао је водити даноноћне борбе. Одмарање и мировање му није дозвољавала Шеста бригада и народ.

Шеста крајишка бригада претжено је усмјеравала своја борбена дејства према непријатељским гарнизонима која окр\жују Подгрмеч. Повремено ње одлазила и у шира подручја Босанске Крајине. Зато је она у Крашњи позната и као Подгрмечка бригада. Са великим успјехом, Бригада ње штитила територију и села од непријатељских разарања. На смотри Четврте крајишке дивизије и народном збору у Јасеници, друг Тито је, поред осталог, рекао: „Пролазећи кроз Подгрмеч, ња нисам видео попаљених кућа, а то је велики резултат ваше борбе.. Било је то 7. јануара 1943. године. Народ Подгрмеча и борци Шесте бригаде били су поносни на ово признање друга Тита.

Подигнући народни устанак, стварајући борбене групе и тединице, људи су се и по селима самоорганизовали. Одмах у августу 1941. године одређивани су или бирани старији и угледнији људи у „власт“. Они су их једноставно назвали „одбор“. Било је то самоиницијативно, без

упутстава, директива и иаређења. Тек у новембру и децембру 1941. године, по упутствима партијских руководилаца на терену, пришло се бирању народноослободилачких одбора као органа власти. Поред одбора, организована је омладина, жене и пионири. По селима су бирани омладински одбори Народноослободилачког савеза омладине Босне и Херцеговине (НОСОБиХ), жене су бирале одборе Антифашистичког фронта жена (АФЖ), а дјеца — пионири под руководством омладинских одбора организовани су у пионирске одреде. Затим је услиједило стварање актива СКОЈ-а по селима по принципу ћелија КПЈ. У актив СКОЈ-а, за чланове СКОЈ-а бирани су најбољи, најсвјеснији и најспособнији младићи и дјевојке. Претежно, у почетку, то су били чланови одбора НОСОБиХ. Тако су они могли да се легално састају као омладински одбор, а дјеловали су и као актив СКОЈ-а. Нешто касније примани су и први чланови КПЈ, који ће формирати и партијске ћелије у једном селу или за више села.

Било је то, дакле, чврсто и потпуно организовање народа, чији је основни и једини циљ био: водити борбу до краја — до побједе. Народноослободилачки одбори су у почетку често држали састанке. Стварана је евиденција домаћинства, стоке и хране. Водила се брига о сјетви жита, жетви, изградњи магацина у Грмечу за колективно склањање жита свих домаћинстава у један магацин. Организована је помоћ оним породицама чији су људи и синови у партизанима. Био је став и неписани закон да се најприје таквим домаћинствима поору и посију њиве. Прикупљање и давање жита и меса за фронт вршио је искључиво одбор. Формиране су и наоружане сеоске страже које су биле орган одбора.

Поред народноослободилачког одбора, омладинска организација, њен одбор и актив СКОЈ-а били су значајна снага у селу. По директиви, предсједник омладинског одбора био је и члан народноослободилачког одбора. Омладина је обављала читав низ значајних акција. Прве ратне зиме АФЖ је организовао израду топле вунене одјеће и обуће за борце. По селима су формиране омладинске чете од тек стасалијих младића и одраслијих дјечака, који су израђивали дрвене пушке. Један од старијих омладинаца који је служио војску, изводио је са њима организовану војничку обуку и поучавао их војничким, ратним вјештинама. Упућиване су омладинске чете на изградњу објеката у Грмеч за магацин и болнице, жетву жита по ноћи испред непријатељских положаја. Младићи и дјечаци су одлазили у јединице за борце најчешће по одлуци омладинске организације. Или, када чете и батаљони одлазе у напад на неко утврђено и удаљено мјесто, позивана је омладинска чета из оближњих села са дрвеним пушкама да у логору имитира живот бораца, да даје стражаре и патроле на истим мјестима гдје су их давали борци те чете. Тако се стварала илузија код непријатеља да се у партизанском логору ништа ново не дешава.

У љето 1942. године омладина Подгрмеча је организовала широку и масовну акцију жетве жита и изношења на слободну територију, брање шљива, јабука и кување пекмеца. Најмасовнија и најпознатија је акција омладине у Саничкој долини. Омладика Подгрмеча, Петровца и Дрвара је даноноћно радила под општом паролем: „Ни зрна жита окупатору!“ А није омладина радила само у Саничкој долини. Такве акције су извођене широм Подгрмеча од Бихаћа до Кључа. Брање шљива се

није могло обављати ноћу, па су омладинске чете обавезно морале тражити заштиту партизанских јединица. Те јесени обрана је велика количина шљива, која је кувањем претворена у пекмез. Све болнице на Грмечу и по селима имале су велике количине залиха пекмеза. Било га је толико да су и борци на фронту примали значајне количине.

У Подгрмечу се усталила и постала уобичајена пракса да народ, а посебно омладина, посјећује борце на фронту. Посјете су обично уговоране између актива СКОЈ-а села и чета. Једно село одлази у посјету на положај једне чете. Омладина једног села припреми приредбу, а организација жена спреми храну и понешто од одјеће и обуће. Како није било ни писаног „културног“ материјала ни средстава, приредба је обично импровизирана, тако да се састојала од покоје рецитације, борбене пјесме, краћег скеча и „врапца“. Омиљена је била пјесма Бранка Бопића „Болна лежи омладинка Мара“ и хумористичке пјесмице под називом „Врабац“ које су поред Копића састављали и многи други. Садржај приредбе је обично био: политички говор који држи политички комесар, рецитације, скеч и на крају „Врабац“. „Врабац“ је обично тако састављен да хвали нашу борбу, исмијава непријатеља, али је био уперен и против забушаната, саботера, пљачкаша и слично. Понекад су омладина села и чета заједнички припремали и давали приредбу. После приредбе обави се заједнички ручак, иза кога долази весеље, играње и пјевање.

Одлазак у посјету борцима на фронт, постала је традиција, која се одржала током читавог рата. Омладина се упорно припремала и одлазила на положаје, па чак и када су борци били врло удаљени. Одлазило се од Санског Моста до Бихаћа, Кључа, Бање Луке, па чак и до Травника, али у мањим групама. Била је то стална потврда бриге и љубави народа и омладине према борцима КНОУ бригаде. У исто вријеме то је борцима улијевало нову снагу да истрају у борби.

Погријешили бисмо ако у вези са поменутиим посјетама народа и омладине Подгрмеча не бисмо поменули и древни обичај Подгрмечлија да се у посјету најближима не може ићи без милоште (поклона). А подгрмечки народ борце своје Шесте бригаде (а и других) сматрао је најрођенијим и најближим. Отуда су се сви они, који су ишли у посјету борцима на фронт, осјећали обавезним да понесу пуне торбе најбоље припремљене хране, воћа, ракије, разноврсних предмета одјеће, обуће итд. Ови поклони ношени у сељачким торбама више су били манифестација љубави и оданости својој војсци него што су представљали потребу. Свима нама борцима Шесте бригаде добро је познато да никада нико из Подгрмеча није дошао у посјету борцима а да није у торби нешто донио. То је и инспирисало писца и пјесника Бранка Копића да у пјесми „Сељачка торба“ истакне управо ту торбу као симбол нераскидивог јединства народа и НОВ и њихове непобједивости. Стихови ове пјесме врло често су рецитовани на приредбама у селима Подгрмеча. Вјероватно се сјећамо сви стихова „О, пушко моја, и торбо ти, ви ћете битку добити“, које су борци рецитовали држећи пушку у једној, а торбу у другој руци.

Светко Родић

ШЕСТА КРАЈИШКА — БРИГАДА ЈУНАШТВА И ВЕДРИНЕ

Када сам први пут дошао у обилазак Шесте крајишке бригаде децембра 1943. године, прво сам свратио у Штаб Бригаде. Мислим да сам том приликом био са Живаном Димитријевићем — Гијом, чланом Политодјела Дивизије, задуженим за културно-просвјетни рад. Мој је задатак био да као члан Политодјела задужен за омладински рад успоставим везу са Бригадним и батаљонским комитетима СКОЈ-а. Штаб се тада налазио, чини ми се, у селу Расавцима између Санског Моста и Приједора. Први сусрет са Штабом Бригаде урезао ми се дубоко у сјећање. Кад смо ушли у просторије Штаба, затекао сам једног друга са гитаром у рукама. Свирао је и пјевао неку пјесму. Мислим да је то био један од предратних шлагера. Био је то висок и мршав друг са живим покретима. На рукавима је носио знаке команданта Бригаде. Испоставило се да је то Урош Богуновић — Роца (пар мјесеци после тога он је постављен за замјеника команданта Дивизије). Непун сат после тога појавио се и замјеник команданта Бригаде, сталожен и нешто спорих покрета. Изгледало је, док смо разговарали, као да нешто оклијева и очекује. Био је то Мићо Колунџија. Видио сам га касније у неким борбама како са исто толико смирености и сигурности руководи јединицама. Политички комесар тада, чини ми се, био је Ратко Новаковић. Том приликом се нисмо срели, јер је био у неком од батаљона. Већ у овом првом сусрету, са овом двојицом, као и са још неким друговима који су се ту нашли, Гија и ја успоставили смо такав однос као да смо од почетка рата били заједно. Срдачност са којом смо били примљени у мени је изазвала поузданост и сигурност да ћу све обавезе у овој Бригади успјешно обавити. Овај утисак ускоро се потврдио и у батаљонима. Иста срдачност, ведрина и другарска топлина окруживали су нас непрекидно.

Прије доласка у ту Бригаду речено нам је у Штабу Дивизије да је Бригада имала изузетио богату ратничку биографију. Скоро непрекидно је ишла из акције у акцију.

Већ приликом овог првог доласка упознао сам у Бригади много дивних другова као што су: Стево Ковачевић, Саво Поповић, Бранко Дамјановић — Обад, Боко Ступар, Божо Ступар, Душко Вујатовић и други.

У то вријеме секретар Бригадног комитета СКОЈ-а био је Светко Бркић, а секретари батаљонских комитета: Бранко Дамјановић — Обад, Корица Буро, Змијанац Срћо и Дрљача Никола.

Већином су били врло млади људи чланови штабова батаљона и команди чета. У овој Бригади било је више изразито младих бомбаша и курира. Неки од њих нису имали више од 14 или 15 година. Све их је у борбу водио један непресушни револуционарни полет. У Шесту крајишку бригаду сам увијек долазио као код најближих пријатеља и другова. Ако ми је било zgodније, одлазио сам директно у батаљоне и чете, па тек, према потреби, свраћао сам и у Штаб Бригаде.

За вријеме једног таквог боравка у Шестој крајишкој бригади, био сам задужен да заједно са Душком Вујатовићем присуствујем Среској партијској конференцији за срез Босански Нови. Овој конференцији присуствовали смо у име партијске организације Четврте крајишке ди-

визије. Коифереиција је одржана у згради Основне школе у селу Рујишка. Вјероватно је то било почетком прољећа 1944. године. Конференција се одржавала у току ноћи. Почела је рад предвече, а завршила се у зору следећег дана. То је било из предострожности због могућег напада непријатељске авијације. Читаву ноћ водила се жива и занимљива дискусија усмјерена ка даљим напорима за редовно снабдијевање јединица, њихову поуну, за јачање мјесних и општинских народноослободилачких одбора и за извршавање свих других задатака који су се постављали на овом терену у циљу јачања народноослободилачког покрета. Поред осталих говорили су Стојан Макић, комесар Команде подгрмечког подручја, Никола Котле, секретар Окружног комитета КПЈ за округ подгрмечки, Зајко Диздаревић, секретар Среског комитета и низ активиста са терена. Народ тога краја је за делегате приредио вечеру и још једну закуску у току ноћи. Тако се, вјеровао сам, припрема храна само у изузетно свечаним приликама. Међутим, убрзо сам се увјерио да је народ Подгрмеча тако поступао и у свакој другој ситуацији када се радило о борцима наших јединица. Стално сам себи постављао питање: — откуд последице толико дугог ратовања, страдања, паљења кућа од стране непријатеља, убијања читавих породица, толика снага и материјална могућност за помагање наше борбе?

У току обилазака батаљона Шесте бригаде упознавао сам и душу људи Подгрмеча. Захваљујући томе, могао сам боље да схватим зашто су борци и руководиоци ове крајишке бригаде били тако храбри, поштени и несебични.

Приближно крајем љета 1944. године за команданта Шесте бригаде дошао је Миланчић Миљевић, а извјесно вријеме последице тога и Раде Башић за комесара Бригаде. Мићо Колунџија је отишао за команданта Једанаесте бригаде. Једном приликом, у јесен 1944. године, био сам у Штабу Шесте бригаде и селу Била између Травника и Витеза. Миланчић је тада имао дивног бијелог коња, којег је заробио у борбама за Приједор. Замолио сам Миланчића да ми да коња да га пробам. Он ме одлучно одвраћао говорећи: „Није то обичан коњ. Не знаш ти са њим.“ То је у мени појачало жељу да овога коња појашем. Најзад је пристао сумњиво вртећи главом. С муком сам појахао коња и лагано га дирну чизмом. Понио ме је брзином вјетра у правцу Хан Компаније, а затим и у правцу Бусоваче. Осјећао сам да не владам уздама. Чинило ми се да су непријатељски бункери све ближи. И стварно су већ били близу, када сам успио да зауставим и окренем коња. Тек у Путичеву сам успио сјახати. Болеле су ме руке од узалудног повлачења узди. Миланчић се није љутио — само је пријекорно и више у шали рекао: „Ја сам ти говорио, а ти ми ниси вјеровао, да је мој коњ само за добре јахаче.“

Имао сам још много интересантних доживљаја у Шестој бригади. Последњи пут боравио сам у Шестој бригади приликом њеног напада на Какањ крајем марта 1945. године. Био сам са дијелом Шесте бригаде када је напала блиндирана воз на Жељезничкој станици. У исто вријеме тукли су њемачки флакови са брда изнад Станице. И овај пут Шеста је извршила часно свој задатак. Многи њени дивни борци и руководиоци нису доживили слободу, али су својим животима и својим јунаштвом допринијели да се Шеста бригада сврста међу јуначке бригаде наше Народноослободилачке војске. Сваки сусрет са борцима и руково-

диоцима Шесте крајишке бригаде доживљавао сам као сусрет са неустрашивим ратницима, али истовремено и са људима изузетне срдечно-сти и ведрине.

Анђелко Вељић — Брано

РАМЕ УЗ РАМЕ СА БОРЦИМА ШЕСТЕ КРАЈИШКЕ НОУ БРИГАДЕ

У овим сјећањима мојих сусрета са борцима Шесте крајишке НОУ бригаде нећу се задржавати на бројним акцијама које су јединице Пете крајишке (козарачке) НОУ бригаде, Једанаесте и Дванаесте крајишке НОУ бригаде, а у чијим сам се редовима борио, изводиле у току народноослободилачког рата. Назначићу само оне најзначајније заједничке акције, борбе и битке.

Према томе, ја ћу у овим сјећањима више да говорим о сусретима са мојим друговима из Шесте крајишке НОУ бригаде.

Мој први, збиљски сусрет са Подгрмечом и борцима Шесте крајишке НОУ бригаде збио се октобра 1942. године. Тад се наша Пета крајишка (козарачка) бригада пробила за Подгрмеч. Штаб Бригаде отишао је у Лушци Паланку и одредио да батаљонима — Другим, Трећим и Четвртим — командује Штаб у саставу: Пекић Мирко, командант Другог и Марјановић Јоцо, политички комесар Трећег батаљона. Наш Први батаљон пробио се другим правцем за Подгрмеч.

Послије одмора и срећивања јединица иаша три батаљона кренула су у Подвидачу.

У Подвидачи су наша три батаљона били дочекани као своји. Наиме, ту су нам приредили такав дочек, који нојим у себи до дана данашњег. Ми смо, наступајући у колони, наишли на трпезу коју нам је приредио народ Подгрмеча. Са обје стране цесте на земљи, на биљцима, чаршафима и ћебадима било је обиље хране. Послије команде: „Батаљони стој!“ и „На мјесту вољно!“, командант Другог батаљона, Мирко Пекић, издао је наредбу да се борци придруже народу, односно трпезама. И послије обилног оброка, ми смо заиграли наше козарачко коло. У коло су се убрзо ухватили борци, чини ми се, Четвртог батаљона Шесте бригаде и народ Подвидаче и околних села. Ово наше весеље трајало је неколико сати. На њему смо извели и малу приредбу. Раде Башић, политички комесар Прве чете Четвртог батаљона рецитовоао је Бранкове „Мртве пролетере“. Хор Трећег батаљона отпјевао је пјесму „Болна лежи омладинка Мара“ и још неке. Међу њима и пјесму која се пјевала на мелодију совјетске пјесме: „Ти винтовка, друг мој вјерни“. Текст је гласио:

„Хитлер лаже, много пише о побједи над нама,
Партизана нема више пропала је Козара.
Пушко моја биј, биј,
Пуптко моја биј, биј,
Све фашисте, усташе удри не жали,
У нама је дух Младена служит' вјерно роду свом,

Борбу ћемо водит' свету да отмемо слободу.
Пушко моја биј, биј,
Пушко моја биј, биј,
Све фашисте, четнике — удри не жали."

Ове стихове аутор је написао као одговор на брошуру коју су усташке власти штампале под насловом: „Козара гробница партизана”.

Као одговор на ову пјесму нашег хора, једна дјевојка из Подгрмеча рецитовала је пјесму Бранка Бопића, коју је он написао за вријеме непријатељске офанзиве на Козару. Свима нама борцима Другог, Трећег и Четвртог батаљона Пете бригаде, слушајући ту пјесму „Ој, дјевојко, драгај душо моја”, која је почињала, колико се сјећам: „^ твојој Козари никад нисам био, нит сам је видио, ал' сам видио коло козарско, Ој, дјевојко, драгај душо моја застао је дах. Многи су од нас и засузили. А онда се заљуљало наше коло козарско:

„Колико је у Козари грана,
Још је више младих партизана.
Колико је у Козари листа,
Још је више младих комуниста.
Од Козаре па до Баља,
Партизани неће краља."

Из Подвидаче кренули смо за Рујишку. Ту смо се спојили са Првим батаљоном наше Бригаде, који се са Карана пробио преко Радомировца и Јапре за Рујишку.

Поново са борцима Шесте бригаде

Почетком јуна 1944. године дошао сам на Козару из централне Босне за политичког комесара Једанаесте бригаде. У саставу Четврте дивизије биле су у то вријем Шеста, Осма и Једанаеста бригада. Командант Једанаесте бригаде био је Жарко Зрењанин, који је замијенио Милоша Шилеговића, а ја сам замјенио Рецу Терзића.

У току 1944. године и све до средине априла 1945. лично сам имао највише и сусрета и разговора и учешћа у заједничким акцијама са многим друговима из Шесте бригаде. У том периоду се развило моје друговање са Миланчићем Миљевићем. У борбама за Травник наћи ћу се поново са Шошом, Бајом, Миланчићем и са мојим старим друговима Петром Мећавом и Ранком Шипком.

Незаборавни су били сусрети са друговима из Шесте бригаде како у Травнику, тако и у Путичеву, Били и Хан Компанији, а исто тако и у борбама на Гучој Гори и код Бусоваче.

Кад год прилазим Травнику, било из ког правца, обузима ме нека сјета и језа. На прилазу Травнику у Били као да живи нови живот Ранко, у граду Шоша, а на излазу Петар Мећава. Они ту стоје и свједоче. А, Травник са околином се развија и напредује.

На Вјетерници сам са Миланчићем доживио једно мучно и тешко поподне и ноћ. Били смо опкољени — један батаљон Шесте и један из

Једанаесте бригаде. Захваљујући Миланчићу, успјели смо да се пробијемо до Гуче Горе. Смјестили смо се у Самостан, у загријане и удобне собе. Гвардијан Самостана нас је добро угостио. Кад смо остали сами у соби, почео сам да испитујем Миланчића о Шошиној погибији. Дуго, дуго је замишљен ћутао. А, онда се пренуо и почео да прича: „Запуцало је из минобацача. Ми смо прилегли за камену ограду, један уз другог. Ватра из минобацача, топова и митраљеза није јењавала. А, ми смо се завлачили скоро један у другог и под ту камену ограду. Кад је ватра престала, одједном сам осјетио да је, наслоњен на мене, Шоша отежао. Положио сам Шошу крај себе. Само један мали гелер га је погодио по више врата. Двије-три капи крви сам примијетио на Шошином потиљку. Па, бог те твој, он је наслоњен на мене лежао кроз цијело вријеме те ураганске ватре! Биће да га је тај гелерчић већ у почетку непријатељске ватре погодио, а ја сам осјетио да је Шоша отежао тек кад се ватра умирала. Па, куд баш да њега, од нас толико, то мало парче од мене да погоди?“ — завршио је Миланчић.

Ту ноћ оба нисмо ока склопили. Причали смо о погибији Петра Међаве и о смрти Ранка Шипке. Причао ми је тада Миланчић и о првим устаничким данима у Подгрмечу, о Бранку Нопићу, Петру Шкундрићу, Петру Војновићу и о свом сусрету са Ахметом Шеховићем — Шехом, Хајром Капетановићем, Шефкетом Маглајићем. А, ја њему о Младену, Шоши, Ранку и Међави.

Па да завршим ова своја присјећања, свјестан да нисам све рекао, кратком причом и Миланчићевом сусрету са командантом њемачке борбене групе „Еберлајн“, пуковником Фон Еберлајном. Наиме, код Бусоваче је крајем фебруара 1945. године Шеста бригада заробила комплетан штаб борбене групе „Еберлајн“ у оклопном возу. У том моменту код оклопног воза нашао се и Миланчић. Излазећи уздигнутих руку из вагона, командант њемачке борбене групе, Фон Еберлајн је стао мирно пред Миланчићем и понудио му свој златни сат. „Ма, имам ја, мој Швабо, још бољи и љепши златни сат кога сам се докопао још 1942. године од једног Твог земљака, Мени Твој сат не треба. Задржи га за себе. Требаће Ти у заробљеничком логору“, — завршио је своју причу Миланчић.

Јоцо Марјановић

КУРИРИ — МОЈА РАТНА ДЈЕЦА

Када сам кренуо у борбу, оставио сам својој Мари шесторо дјеце. Рат се завршио са осморо. Међутим, у току рата сам стекао много више дјеце. Били су то моји курири. О њима сам се бринуо у току народно-ослободилачке борбе више него о својој рођеној дјечи. А ови моји курири су на посебан начин заслужни што су и сва моја дјеца преживјела рат и дочекала слободу.

Моја дјеца — курири били су посебна врста људи — бораца. По правилу, сви су били млади, окретни, полетни и изнад свега храбри. Такве сам бирао и такви су се и сами сврставали у редове курира. Били су то борци — дјечаци који су у свако доба дана и ноћи били

спремни да крену на познате и непознате путеве, преко брда и долина, иреко ријека и иотока, преко пруга и путева које држе и чувају непријатељски војници, spremни да се провуку између непријатељских јединица и обезбјеђења, између жица и бункера. Била су то посебно формирана наша Дјеца, која су у тим дјечачким годинама била кадра „стићи и утећи и на страшном мјесту постојати“, како сам то читао и слушао из народних пјесама.

Врло често нисам знао гдје се стварно налази јединица којој сам по куририма слао наређења или обавјештења. Много пута се десило да сам знао да кажем само правац и отприлике мјесто гдје би се могла налазити засједа, логор, чета или штаб, а они су „по њуху и по слуху“, по свом партизанском осјећању и захваљујући својој сналажљивости, покретљивости и виталности, проналазили Јединице и штабове у које сам их упућивао и извршавали посгављене задатке.

Моји курири, као уосталом и сви партизански курири, имали су и друге задатке. Били су они и моји највјернији чувари и спасавали су ми, не једном, живот. Бринули су се они и за смјештај, а често и за исхрану Штаба. Знали су и за моју „слабост“: да волим много добре коње. Зато су се увијек старали да имам најбољег коња у Батаљону, Бригадци и даље. Тако је било и са оружјем — увијек сам имао најбољи пиштољ, шмајсер, захваљујући њима. Гако је било и са обућом и одјећом. Бринули су се о мени као о оцу.

Успјех многих акција јединица којима сам командовао зависио је од тога да ли ће курири на вријеме стићи. Од курира је зависило да ли ће се благовремено Јединица повући и избјећи оикољавање и уништење, да ли ће на вријеме стићи на одређени задатак.

Неки од мојих курира постали су још у току НОБ-е командири и политички руководиоци, а послје ослобођења земље завршавали су војне и друге школе и постали су официри са вишим чиновима, а неки су постали и генерали и научници. Својом бистрином и талентом успјевали су да се брзо усавршавају и развијају. Ратнички курирски дани били су њихова најбоља школа и чврста основа њиховог послјератног животног успјеха.

Миланчић Миљевић

СОБА ЗА КОМАНДАНТА МИЛАНЧИНА (Анегдота)

Курири при штабу Шесте крајишке НОУ бригаде били су познати по храбрости, пожртвовању и сналажљивости. Због тога смо за њих говорили да су праве „видре“. Међу њима се истицао курир Васо као изузетно ревносан у извршавању сваког задатка. Као такав био је „резервисан“ искључиво за курирске потребе команданта Бригаде Миланчића Миљевића. Миланчић је волио курира Васу и имао неограничено повјерење у њега. А како и не би? Васо је не само сваки задатак извршавао без грешке, него и у свим приликама самоиницијативно водио рачуна и о другим „споредним“ стварима. Наиме, промућурни Васо је схватио колико су командантови послови важни и одговорни, па се стал-

Сјећам се како је у данима револуције било здравог младалачког расположења међу друговима и другарицама. И када ме сјећања одведу и до оних којих међу нама више нема, остаје само болна успомена. Присјећам се и оних љепших ведрих дана: пјесама у колу и око логорске ватре, шала и игара последије борби.

Никада нико од нас преживјелих бораца не може да заборави како смо у тим тешким данима дијелили са другарицама и друговима и посљедњи залагај хљеба и радост и сузе. Дијелили смо наш оптимизам, наше наде у боље сутра. Сви смо жељели да покажемо снагу наше младости која је пркосила рату онако како је тада та младост умјела, предвођена КПЈ и Титом.

Милан Миљуш

ПОЗАДИНСКЕ СЛУЖБЕ У ПОДГРМЕЧУ И ЊИХОВ ДОПРИНОС У СНАБДИЈЕВАЊУ И ЗБРИЋАВАЊУ ВОЈСКЕ И НАРОДА ТОКОМ НОР-а

Од првог дана устанка у Босанској Крајини, како се развијала и распламсавала народноослободилачка борба, стварањем првих борбених јединица, почело је и организовање позадинских служби.

Још у току припреме устанка, највећа активност је била посвећена проналажењу и сакупљању оружја и муниције. И прве борбене акције, засједе, изненадни напади и сл. имали су првенствени циљ да се што прије и без много жртава дође до оружја. Међутим, уз акције и борбене успјехе, морало се прићи организацији позадинских служби. Било је нужно да се рјешавају питања смјештаја и лијечења рањеника, исхране бораца, набавка санитетског материјала преко везе у градовима итд. Првих дана устанка у позадинске службе су ангажовани углавном старији, искуснији људи, који су већ били у ратовима и који су знали да превију рањеника, да набаве и кољу стоку, припреме храну и слично.

Појавом првих рањеника, јављају се и први болничари као што је био стари Марко Малинић, болничар из првог свјетског рата. Они су ракијом испирали ране, а затим их завијали. Првим болничарима помажу најхрабрије и најодважније омладинке, дјевојке попут Данице Вигњевић из Пученика. Исто тако, првих дана и недјеља устанка, прикупљање хране за борце — устанике организовано је преко повјереника који су бирани у сваком селу. У прикупљању хране, повјереници су били обавезни да воде рачуна о имовном стању сваког сељака.

Послије формирања већих јединица, снажним замахом устанка и ширењем слободне територије у Босанској Крајини крајем 1941. године, постало је нужно да се у Подгрмечу свестрано организује рад на слободној територији, а истовремено да се организује планско и рационално коришћење расположивих количина хране (жита, стоке, поврћа, воћа и др.).

Под руководством Партије стварају се први народноослободилачки одбори — нова народна власт, најприје у Великој Рујишкој, а одмах затим у Мајкић Јапри, Хашанима, Јелашиновцима, Суваји, Гудавцу итд.

Слободна подгрмечка територија обухватала је површину од неколико стотина квадратних километара: од Рачића, Липе, Дољана и преко Босанске Крупе до Босанског Новог и Приједора, па ријеком Саном до Санског Моста и све до Горње Санице, Сва села Подгрмечка су била слободна. Од тог времена све активности у позадини изводе се уз помоћ и сарадњу народноослободилачких одбора, које је народ прихватио и изабрао као своју истинску народну власт. На прве органе народне власти пали су велики задаци: прикупљање хране за борце, рањенике и избјеглице, прикупљање одјеће и обуће итд. Велики проблем је био смјештај и исхрана избјеглица: дјеце, старца, жена, који су избјегли испред фашистичког терора из других сусједних подручја. Органи народне власти су чинили огромне напоре да се помогне беспомоћним, како би се преживјело. Овај проблем они су врло успјешно рјешавали.

Под руководством партијске организације Подгрмечка, народноослободилачки одбори су, заједно са партизанским командама и јединицама, организовали изградњу више болница у Грмечу: Централне болнице, која је изграђена већ септембра 1941. године. Касније ће бити названа „Стара централна болница“, затим Главне болнице у Корчаници, Нова централна болница, затим болница на Козину и Ластви итд. Изграђивани су и магацини за смјештај жита и других намирница. Требало је створити резерве хране и другог материјала за вођење дугог рата. Из Подгрмечка је караванима отпремана храна за борце и народ у пасивне ослобођене крајеве: Дрвар, Гламоч, Босанско Грахово, Мањачу.

Ове акције изведене су уз иуно ангажовање НОО-а, чланова КПЈ, уз посебну помоћ среских и Окружног комитета Партије и штабова Одрета и батаљона. Формирањем бригада, покретљивијих борбених јединица, јавља се потреба да се оне ослободе територијалне функције.

На основу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ, формирана је Команда војног подручја, а нешто касније и команде мјеста. Команде мјеста и Команда војног подручја, преузеле су бригу о изградњи војних болница и магацина. Према подацима Михајла Шкондрића, у Подгрмечу и Грмечу подигнуто је 136 нових зграда: болница, магацина и радионица.

Територија Подгрмечка у току НОР-а представљала је добро организовану и чврсту позадину за успјешно снабдијевање и збрињавање оперативних јединица, бригада и дивизија НОВ. На овој територији биле су организоване све врсте позадинских служби и одвијала се свестрана активност друштвено-политичких организација. У Подгрмечу су радили војно-политички курсеви на којима су омладинци и омладинке обучавани и прииремани за одлазак у бригаде НОВ. Организовани су били и бројни курсеви за обучавање неписмених, а радиле су и прве партизанске основне птколе. Подгрмеч је постао познат и по бројним радним акцијама омладине и народа. Организоване су велике радне акције омладине сврстане у радним бригадама које су одиграле велику улогу у обављању жетве и сјетве, у преносу и складиштењу хране и других намирница, у снабдијевању јединица и болница НОВ. Једном ријечју, у позадини партизанских положаја текао је и бујао свестрано организован и садржајан живот и рад народа и омладине Подгрмечка.

Партија је била стекла такво повјерење да ни најсуровија четврта непријатељска офанзива, и велике жртве, нису могле поколебати дух и

морал овог народа. У исто вријеме позадина је постала неисцрпан извор нових бораца.

Тако добро организована позадина омогућила је већу самосталност и покретљивост борачких формација. Истовремено и оружане јединице НОВ-е су имале своје позадинске органе. Тако, на примјер, свака чета је имала по 2 куvara, економа и болничарку. Батаљон је имао интендантуру са интендантом, замјеником интенданта, референтом санитета, радни вод за обезбјеђење, са водником и делегатом на челу. Бригада је имала бригадну интендантуру. Поред интенданта бригаде, који је у исто вријеме био и члан штаба бригаде, била су три помоћника: за исхрану, одјећу и обућу и наоружање, са једном четом у заштитници. Чета је имала цјелокупан командни кадар као и остале чете. Референт санитета бригаде је такође био члан штаба бригаде и бринуо је о снабдијевености бригаде санитарским и другим неопходним материјалима.

Којица Вулин

Ој бригадо ја се нисам надо,
да би тако јуришала јако!

Ој бригадо!
Еј бригадо моја.

Ти ниче испод
Грмечких јелових грана
Гдје колијевка бјеше партизана.

Ти прође многе јурише и обруче
кроз ватру и пепео
Дуже заставу славне горе
Нек се вије весело и вјечито.

Ти си била неустрасива сила
Страх и трепет за непријатеља
Партија те створила
И храбро си се борила.

Ти многе жртве даде
за слободу земље наше
У теби крв проли
и слободу доби.

Чувајте млађени моји
Слободу и заставу моју
Учите и радите
И више зноја дајте!

Написао

Милан Црномарковић „Крљо“

НАШИМ БОЛИИЧАРКАМА — ВЕЛИКО ХВАЛА

Сада се осјећам кривим што у иародиоослободилачкој борби нисмо стизали да нашим другарицама болничаркама, спасиоцима наших рањених другова, одамо потребно признање. Чак и онда када смо им то признање и давали, њега никад није било довољно, јер оно што су оне чиниле на бојном пољу, у болницама и превијалиштима, стварно је превазилазило људске моћи. Њихова издржљивост је била надљудска, јер су пјешачиле кад и остали борци, бориле се кад и остали, али нису спавале кад и остали борци. Знале су да сво своје слободно вријеме употребљавају за прање завоја, рубља наших бораца и одржавање личне хигијене. О њиховој храбрости могле би се написати књиге. Потискујући страх у себи и не мислећи на свој живот, оне су се бориле у првим борбеним редовима, из првих борбених редова извучиле рањене другове, вукле их по земљи, иако нејаке, по стотинак и више метара, носиле на леђима, слушале њихове јауке и гледале крварење и ране: одбијене ноге и руке, разбијене главе и заувјек затворене очи.

Биле су те наше болничарке прави хероји. Многе од њих и саме су остајале на бојном пољу, или су постали тешки инвалиди. Шкрти смо ми према њима били у признањима. Овим својим општим сјећањем на њихово залагање, молим преживјеле болничарке из наше Бригаде да ми опросте што и сам нисам учинио и чинио оно што су ове храбре и веома пожртвоване партизанке чиниле, што их нисам предлагао за одговарајуће чинове и одликовања и показивао још већу бригу за њихов допринос успјеху наше борбе.

Миланчић Миљевић

КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНИ РАД У ТРЕБ.ЕМ БАТАЉОНУ

(Цртица којој дугујем увод¹)

Састанак Мјесног комитета СКОЈ-а, двадесет и пет дана након ослобођења Приједора, прекинули смо (10. јуна 1942. године у стану Вуке Миодраг) због брујања тенкова, топовске, митраљеске и пушчане паљбе. Непријатељ је поново ушао у град. Неки од нас изабраше најближи пут, преко рјечице Гомјенице, ка слободној територији. Уз ноћни окршај Прве крајишке бригаде с непријатељем код Пискавице, слигли смо у Подгрмеч.

Неколико дана касније нашли смо се на војно-политичком курсу у Липнику. Сусрео сам и неке другове из Приједора — скојевце. Више непознатих било је из Подгрмеча. Оцјењујући по лицима, сви смо „прескочили регрутацију“.

Учили смо основне војне вјештине: дијелови пушке, растављање и састављање, обавезно чишћење, домет, нишањење и гаћање, употребу бом-

¹ Ради се о културно-просвјетном раду који је почетком 1942. године планирао и покушао тај план да оствари Први крајишки народноослободилачки партизански одред.

бе, пузање и нривлачење ненријатељским положајима, бирање заклона и наше понашање ако нам их природа не нуди... Све је изгледало тако једноставно, уз физичке напоре и мучно, али логично.

По завршетку курса добили смо наређење да се Здравко Чуповић, Перо Колар, Куко Марковић (који је имао пуно смисла за шалу и за смшавање блиске околине — прави шерет) и ја — сви из Пршедора — скол*евци, јавимо у Штаб Првог крајишког народноослободилачког партизанског одреда у Мајкић Јапру.

„Наоружани вошичким знањем" и V л/вјерењу да ћемо бити распоређени у партизанске јединице, стигли смо у Штаб Одреда.

Примио нас је друг Мони Јтеви, замјеник политичког комесара Одреда. Уз наш, из душе избачен, борбени поздрав „Смрт фашизму" и његов врло службени одговор „Слобода напола", друг Јтеви нам је саопштио да смо распоређени у културно-просвјетну екипу Олпеда и да треба да се јавимо у Основну школу Српска Јасеница (тада је постојало и село Муслиманска Јасеница).

Били смо изненађени. Не знам да ли због тога што смо на путу до Штаба Одреда маштали како је то бити линиом V лине с непријатељем пуцајући један у другог, V односно на „тихи" активни рад V Приједору, или због тога што ми је рођени брат био политички комесар истог Одреда (тада га и не видјех), смогао сам снаге и рекох:

— Друже, ми смо дошли да се боримо, а не да идемо V неку културно-просвјетну екипу. Придружише ми се и остали моји другови.

Послије сасвим мирног и разумљивог објашњења што значи културно-просвјетни рад у партизанима, наглашавајући да се народноослободилачка борба не састоји само од пуцања, и нашег поновног противљења, Јтевшеве, иначе оштре црте блиједог лица и оштрих усница, још више се изоштрише и из његових уста громко излети:

— Ви сте партизански војници! Дужни сте да се покоравате наредбама Штаба! „Смрт фашизму"!

Уплашени, принесосмо стегнуте песнице до сљепоочнице и одговорисмо: „Слобода народу"!

Имао сам осјећај да смо наглавачке излетјели из просторије у којој је тако брзо завршен овај разговор. Још више смо били опчињени када смо чули да је Јтеви бивши робијаш, доктор медицине и партијски руководиоца Одреда.

Стигли смо у Српску Јасеницу. Пронађосмо Школу и изненадисмо се. Наишли смо на наше професоре Приједорске гимназије, Наду Ступар, професорицу музике, и Вилија Ипавеца, професора математике.²

² ИПАВЕЦ ВИЈИ, рођен је у Трсту 1910. године, професор математике у Приједорској гимназији, припадао је прогресивној интелигенцији. Активно је сарађивао с народноослободилачким покретом. После поновне окупације Приједора (10. јуна 1942. године) одлази у Подгумч. Распореден је у културно-просвјетну екипу Првог крајишког НОП одреда. Након расформирања екипе Одреда распореден је као стручњак у Први дивизион Пете крајишке НОУ бригаде. У четвртој непријатељској офанзиви оболио је од тифуса. С болничком колоном није успио прећи цесту Дрвар—Грахово. Заробљен је и убијен од непријатељских јединица које су пресјекле повлачење болнице, народа Босанске Крајине и Баније према Србу.

Срдачан сусрет с ауторитетима, поготово с гаквим какав је био Ипавец, страх и трепет за многобројне ђаке којима је математика била проблем број један.

С Надом смо увијек пјевали појединачно или у хору, учили и увјежбавали нотни систем. И то је било уз оцјене, али другачије од једнаџби, монома, бинома, полинома, квадратног и кубног корјена... често мутави.

Околности у којима смо се нашли брзо су отклањале не тако давно препреке између ђака и професора. Били смо на истој страни једног тешког рата, против окупације наше земље. Поново смо се нашли у истој позицији. Ипак, и даље смо слушали њихове сугестије и понашали смо се као ђаци, али нешто другачије.

Учили смо задане нам улоге у скечевима (једночинкама), увјежбавали хорске пјесме, свирали на инструментима, пјевали, давали приредбе на народним зборовима. На једном таквом збору у Српској Јасеници први пута смо слушали Иопићеву „Пјесму мртвих пролетера" и видео сам сузни грч гледалаца. Можда је управо та пјесма повећала тињање дојма о „неправедности" према нама — приједорским скојевцима који су жељели да буду борци, измијешаног с објашњењем и наређењем друга Левија, често узбурканог погледима сељака и сељанки у пролазу поред Школе, кад кажу: „Ви се полуголи сунчате на ливади и нешто читате, а наше кћери и синови боре се и гину." Истина је, сунчали смо се на школској ливади као некад поред Сане — али се нисмо купали — и учили смо задане нам текстове. Из даљине слушали смо топовску грмљавину.

Само ти ниједи погледи Грмечлија били су довољни да појачају наше незадовољство из кога су произилазили повременни сукоби у екипи, због сасвим безначајних повода. Трзавице су попримале све већи интензитет. Осјећао сам да из оваквих односа не може израсти ништа плодно. Самоиницијативно сам отишао у Горињу гдје је било сједиште Окружног комитета КПЈ за Грмеч. Разговарао сам са секретаром Комитета, другом Шефкетом А/аглајлићем (илегално име Мирка Новаковић). Познавао сам га прије рата у Бањој Луци.

Шефкету сам изнио стање у екипи како сам ја лично сагледавао. Нисам затајио ни наше раније жеље, ни разговор с Монијем Леви и његову наредбу, ни срдачан сусрет с нашим професорима из Приједора, ни касније настале сукобе. Био сам у увјерењу да сам му рекао све потребне податке како би могао донијети конкретну одлуку.

Неколико дана касније Шефкет је дошао у Школу, одржао састанак са свим члановима екипе уз врло оштру критику нас приједорских ђака (није знао да је Куко Марковић био слуга у једној богатијој приједорској породици, повремено и у хотелу) и у неколико наврата спомињући ријечи „малограђанштина" и „групашење", на крају је рекао да се Чуповић, Колар, Марковић и ја јавимо на распоред у Први батаљон Одред који са налазио на Коријенову.

Жеља нам се, уз доживљену критику и понешто стида, ипак остварила.

Јавили смо се Штабу Првог батаљона и распоређени смо у Омладинску чету (командир Стево Ковачевић, политички комесар Дане Шобот). Напокон постадосмо „прави" борци. Истина, било је другачије од

онога о чему смо маштали и од обуке на војно-политичком курсу у Липнику. Распоређени смо по водовима. Сваки старији борац био је „професор“ и учио нас је како се може и треба успјешно борити.

Можда због (и тада) владајућих односа: „село — град“ прилијепих се за Хаму (Мухамеда) Чехајића из Санског Моста, радника, грађанина, који је већ имао борбено искуство. Од њега сам (ако не споменем пушчану палбу из Демишеваца приликом нашег одласка у Оред — чули смо само фијућкање) научио пуно у првом „ватреном крштењу“. Били смо приближно истих година. У првој борби, поучавајући ме, рекао је двије, тада за мене, врло важне поуке: „Када метак испален с непријатељске стране фијуче, не сагињи главу — значи иде преко тебе, ако те погоди у главу, не осјетиш ништа, а ако те рани у руку или ногу, само осјетиш трзај.“ И друга: „Лако је погинути. Треба извршити задатак и остати жив. Борба ће још дуго трајати, Користи заклоне.“ Исте такве савјете, вјерујем, имали су и моји приједорски другови. Били су с борцима који су имали борбено искуство.

Кризу смо брзо савладали. Борили смо се. Изван борбе пјевали, рецитирали смо и глумили у скечевима на Коријенову, а ноћу штитили омладинске радне бригаде у Саничкој долини у берби зрелих плодова непријатељу испред „носа“. У једној борби погинуо је Куко Марковић (до данас му право име нисам сазнао).

Једино оригинална документација може истински да потврди колико је било првих, других, трећих и четвртих батаљона у Шестој крајишкој НОУ бригади, како су „нестајали“ као и неке чете из Бригаде, али само као језгра, да би на другим подручјима прерастали у веће јединице. Умјесто ових „несталих“ батаљона и чета осниване су нове чете и батаљони. Било је то вријеме нарастања народноослободилачке борбе.

Због већег броја батаљона истог назива, а да бих избјегао евентуалне несугласице, морам нагласити да у наставку новог текста пишем сјећања о културно-просвјетном раду у Трећем батаљону Шесте крајишке НОУ бригаде основаном у току четврте непријатељске офанзиве (одређеније речено, када сам у прољеће 1943. године дошао у Трећи батаљон, командант Батаљона је био Раде Ерцег, политички комесар Боко Ступар).

Када сам се јавио у Трећи батаљон, распоређен сам на дужност политичког делегата вода у Трећој чети.

Не знам, да ли због података које сам изнио о себи или због моје сељачке торбе с дивним шарама, у којој сам носио читаву своју „имовину“, политички комесар Батаљона, Боко, надјео ми је име „Грабанцијаш“. Нисам се побунио. Чак ми је го било симпатично, јер је било изречено с благим осмјехом. Тек последије рата сазнах за Тита Брезовачког и његовог Матијаша Грабанцијаша дијака.

Команданта Раду када сам видио, упитао сам се, откуд Клерк Гебл у иартизанима (тада сам још увијек био под утисцима филмова које сам гледао прије рата).

Чета у то вријеме (барем тако сам осјећао) била је основна јединица и у акцијама и у политичком и у културно-просвјетном раду. Једноставно речено, скуп водова у којима није било граница. Радили смо на описмењавању неписмених, имали смо своје хорова који су и у колони пјевали: „Болна лежи омладинка Мара, са својом се мајком разговара“, „Буди се Исток и Запад“, „Возила се црвена машина, у ма-

шини друже Ворошилов", „Омладинци, омладинке велик нас је број...", „По шумама и горама наше земље поносне...", преко других, до Назорових: „Уз Маршала Тита...", „Кроз решето и кроз сито..." итд.

Кад смо се одмарали, пјевали смо исте пјесме у комбинацији са скечевима и рецитацијама, давајући приредбе или сами за себе у Батаљону или с народом села у којима смо боравили. Увијек смо живјели с тим пјесмама.

Драгоцјени подстицај за развијање културно-просвјетног рада, за његово другачије организовање и сагледавање у самом Батаљону (не знам како се то одразило у осталим батаљонима и у Дивизији) дали су чланови Позоришне групе „Народног ослобођења" при врховном штабу или Националном комитету ослобођења Југославије, који су у јесен 1943. године за борце нашег Батаљона и становнике села Миљаковци (иза Топића брда — недалеко од Приједора) извели приредбу с рециталом „Долази Црвена армија".

Од многобројних чланова Позоришне групе запамтио сам само (до тада мени непозната имена) Вјекослава Афрића и Јожу Рудића.³

У рециталу, уз текст, хор Позоришне групе отпјевао је и неколико руских пјесама (на руском језику). Сјећам се само: „Пољушко поље...", „Дам приказ јему на Запад" и можда „Чапајев". У сјећању ми је остала само једна рецитација, од Мајаковског — тада сам знао стихове, али не и наслов.⁴ Рецитал је оставио снажан утисак на све борце и мјештанине, тако да је на крају рецитације од Мајаковског,

Лењин је живио,
Лењин је жив
И жив ће Лењин бити!

један борац узвикнуо: „Живио друг Лењин!", што је већина гледалаца бурно подржала са „Живио".

Тада сам био мало постићен. Данас, када ово пишем, одушевљен сам и снагом рецитала и упечатљивошћу извођача и спонтаношћу гледалаца. Импресиониран рециталом и успјехом ове Групе, пришао сам

³ Према Владимиру Дедијеру — „ДНЕВНИК" — II дио — издање Државног издавачког завода Југославије, Београд, стр. 598 (не цитирам), у Позоришној групи Врховног штаба били су: Вјекослав Афрић, Јожа Рудић, другарица Јоже Рудића, Салко Репак, Милан Вујновић, Жорж Скригин, Аника Радошевић, Мира Пејић, Нада Брњић, Мира Берић, Нада Видмар, Дара Таталовић, Стево Радовановић, Јунуз Мећедовић, Врацо Борозан и Тепалија, Бата Урошевић, Љубо Божановић. Послије Пете офанзиве у Групу су дошли: Иво Фрол, Каврић, Јоза Јунда, Љубиша Јовановић, Мира Сањина, Никола Поповић, Оскар Данон, Олга Милешевић, Јусуф Месадбеговић, Лука Сиришћевић, Андре Прегар, Самуел Чачказ и Захид Налић.

⁴ Када сам писао ова сјећања и био у дилеми да ли се радило о пјесми Мајаковског „Поема о Лењину" или „Комсомолска пјесма" телефонски сам назвао другарицу Ирену Колесар. У својој библиотеци пронашла је Мајаковског, у преводу Радована Зоговића, и сасвим је одређено рекла да је наслов „Комсомолска пјесма". Прочитала је све стихове и додала да су и они исти рецитал извели на партизанској импровизованој бини у Жумберку (колико јој је познато, рецитал је написао Радован Зоговић). Значило би да се Позоришна група Врховног штаба цијепала на мање групе и обилазила партизанске јединице на широком подручју.

другу Африћу и замолио га да нам остави комплетан текст рецитала, како би га могли припремити и у нашем Батаљону. Погледао ме је, мало сажаливо, тада сам већ био двадесетогодишњак, и услиједио је, отприлике, овакав дијалог:

— Е, друже мој драги, није то тако лако.

— Знам да није, али жељели бисмо да и ми то остваримо у Батаљону.

— Што се жеље тиче, то је у реду. Јако је научити и текст и рецитације, али треба знати пјевати и ове пјесме које смо ми пјевали.

— Знам све мелодије, али не и ријечи.

— Озбиљно? Хајде да пробамо!

Пробасмо! И положих испит.

— Гдје си то научио?

— Прије рата често сам слушао Радио Москву. Ове исте пјесме пјевали смо у кући. Пјевао сам их с мојим друговима на излетима...

Поклонио ми је цијели материјал и искрено пружио руку у знак поздрава. Стисак руке био је снажан. Био сам одушевљен.

Тек касније схватих да сам можда једини у Батаљону који зна све ове мелодије, евентуално и Жика (Живковић), како смо га звали, који је изванредно лијепо пјевао. А да би остварили овај рецитал, морали бисмо имати бројно јачи хор, увјежбавати га, научити руске ријечи, показати гестове код појединих ријечи приликом декламирања, израз лица... пуно тога...

Идеју сам изнио Штабу Батаљона. Сложили су се, улијевајући оптимизам.

Преовладао је ентузијазам, враћање у ћачку клупу код професорице Наде Ступар, судјеловање с Надом и Вилијем у културно-просвјетној екипи Одрода, „инат" према Монију Леви да се уз борбу непосредно с ратницима може одвијати и таква активност, али на нешто другачији начин, амбиција и воља да се то и докаже. Сада, данас, додајем још један фактор — младост.

Познавао сам многе саборце који су изванредно лијепо пјевали у нашим четним хоровима, батаљонском хору и у колони. Ипак, ради свих нових пјесама требало је „провести аудицију". Провјерио сам слух свих бораца који су жељели учествовати у рециталу. Они који су показали да имају слуха (била је то скала „до — ре — ми") издвојени су на страну. Створили смо хор младих људи који у школи нису учили ноте — додуше, оне нам нису ни требале. И моје музичко знање било је оскудно (ако би га за ову сврху оцјењивала Нада Ступар), али имао сам нешто хорског искуства из бањалучке и приједорске гимназије. Упорно смо, у предасима између борби, вјежбали, сви увијек дисциплиновано, спремни да остваримо заједничку жељу.

Прву приредбу с увјежбаним рециталом извели смо у Рујишкој (не сјећам се да ли Малој или Великој). Одржали смо је у овећој просторији у коју су стали и мјештани и борци који нису били на дужностима.

Атмосфера свечана. На свим нашим приредбама увијек је тако било. У мени и мојим друговима треба због одговорности у првом заједничком покушају који је прерастао наше оквире због односа: Позоришна група Врховног штаба — Културно-просвјетна екипа Батаљона.

Извели смо приредбу.

Додуше, на посљедњи редак из стиха Мајаковског „... И жив ће Лењин бити!", нико није узвикнуо: „Живио друг Лењин!" Али, када је задужени друг из екипе, друг Коста Рунић, узвикнуо: „Долази Црвена армија... ево Црвене армије...!“, па обе руке и свој поглед усмјерио ка прозорима и вратима, публика је окренула главе и погледала у том правцу. Тада сам осјетио да смо успјели.

Послије приредбе сви смо били одушевљени. И гледаоци и извођачи. Свеједно што је након сваке приредбе настало народно весеље, ово Рујишко изгледало је некако свечаније.

Позоришна група Врховног штаба унијела је у Батаљон посебно надахнуће, које нас је „тјерало“ напријед.

Недавно пролистах низ фотокопија бригадних ратних извјештаја у којима је описивана и културно-просвјетни рад у Бригади. Нисам наишао на посјету ових позоришних група Врховног штаба нашем или неком другом батаљону, догађаје који су толико пуно говорили о повезаности Врховног штаба с борцима који су га познавали само из радио вијести „Слободна Југославија“.

Отприлике у исто вријеме изишао је и први број нашег батаљонског листа „КА СЛОБОДИ“.⁵ Већ само издавање листа у баталјонској режији (техника шапирограф, формат А—4) говорило је о снази и политичког и културно-просвјетног рада и о морално-политичком стању јединице.⁶ У писању су учествовали и борци и руководиоци. Била је објављена и понека пјесма или пјесмица и цртица из тадашњег живота или о недавно погинулом другу, када је борац — пишући — испражњавао тугу и подстицао за предстојеће окршаје.

Иако је изгледало да се у издавању батаљонских листова радило о спонтаности, јер нигдје није био наведен ни главни, ни одговорни уредник, ни тираж, ни цијена листа, није било тако. Издавање ових листо-

⁵ Према Библиографији издања у народноослободилачком рату 1941—1945, Војноисторијски институт, Београд, 1946. — ПЕРИОДИКА, забиљежени су „КА СЛОБОДИ“:

- 1) Цепне новине Трећег батаљона Шесте крајишке бригаде 1944—1945. од којих се број 2 налази у Бањој Луци, а број 3 и 4 у Травнику. Нумерација непрекидна. Умножила техника Шесте крајишке бригаде. Датуми на бројевима изблиједили. Први број, значило би, не постоји, осим можда у приватној архиви.
- 2) Још су излазила два листа „Ка слободи“, као цепне новине и то: Други батаљон Четрнаесте бригаде Деветнаесте дивизије Осмог корпуса и Четвртог батаљона Осме црногорске бригаде, први број јануара 1944. а други фебруара 1945. шдине.

⁶ Два документа из тог времена говоре не само о припремама и издавању, већ и о карактеру батаљонских листова. Били су то извјештаји Политдјела Шесте КНОУБ (оба два извјештаја потписала је другарица Боса Цветић, члан Политдјела) о стању партијске организације у Шестој крајишкој бригади, који су поднесени Обласном комитету за Босанску Крајину.

Извјештавајући о политичком раду за период од 1. јуна до 1. јула 1943. године, између осталог, наводи: „Покренути листови привукли су велику пажњу бораца. Нарочито лист Првог батаљона има изгледа да ускоро постане центар културно-просвјетног рада („Осветник“). У извјештају од 1. августа до 1. септембра 1943. између осталог је наведено: „Прорађивала се штампа, радио вијести, „Глас“, „Напред“ леци упућени четницима, наши батаљонски листови „ОСВЕТНИК“ и „КАЈСЛОБОДИ“.

ва иницирано је од Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину, о њима су расправљали политодјели бригада и Дивизије и бригадни комитети и Дивизијски комитет КПЈ и подносили извјештаје Обласном комитету КПЈ за Босанску Крајину.

За Бригаду иодносила је извјештаје Боса Цветић/ члан и вршилац дужности руководиоца Политодјела Бригаде. Боса је пуно бринула и о културно-просвјетном раду у Бригади и улагала сваки свој атом снаге у његовом развоју. Да су партизани којим случајем имали крсну славу, прогласио бих Босу Цветић крсном славом Шесте крајишке бригаде. Заиста је дала пуно, брижно.

Везан сам за тај лист, јер сам учествовао у избору назива, дао идеју и израдио цртеж за насловну страну, који је усвојен. Била је то моја лијева шака. Сам наслов „КА СЈ10БОДИ“ написао сам повећавањем сваког слова усмјереног према петокраки звијезди која трепери, тражећи да што прије стигнемо до ње. Тиме сам хтио да изразим нарастање народноослободилачке борбе према сасвим одређеном циљу. А да би се стигло до циља, требало је сломити окупатора и његове квислинге. Отуда, опет, симболика у цртежу: кукасти крст као основа, распада се под ударцем снажне партизанске песнице у којој је садржана сва снага. Тада је то још увијек био наш поздрав, уз „Смрт фашизму — Слобода народу!“

„Угасили“ смо песницу⁸ као борбени поздрав. Увели смо „салутирање“ као у бившој југословенској војсци. Остало ми је у памћењу колико муке је требало да се борцима објасни и да усвоје нови поздрав, уз сва подозрења и невјерице. Ни војни, ни политички руководиоци који су били у непосредном контакту с борцима нису били довољно обавјештени, откуда је та промјена. Било је то сасвим нешто друго од напуштања „тророге“, јер су се борци снабдијевали с капама у акцијама одузетим од непријатеља и на њих пришивали петокраку звијезду.

БОСА ЦВЕТИЋ рођена је 1912. године у Гучи — Драгачево, у учитељској породици. Завршила је Филозофски факултет у Београду. Члан КПЈ је од 1935. године. Осуђена је од Суда за заштиту државе у новембру мјесецу 1935. године на годину дана робије. Није могла радити као професор, па се запослила у „Микрону“, творници прецизних уређаја. С Пожешком четом, с пролетерском бригадом долази у Босанску Крајину. Распоређена је у Политодјел Шесте крајишке НОУ бригаде, која је тек основана, и у којој је нашла смисао револуционарне праксе. Умрла је на дужности члана Савјета Републике СР Србије.

⁸ Наредбом Врховног команданта НОВ и ПОЈ од 25. априла 1944. године:

„Укида се војнички поздрав са стиснутом песницом и уводи се нови уобичајени поздрав са испруженим прстима тако да средњи прст додирује десну страну чела до ивице војничке капе.

Ова наредба важи само за регуларне јединице Народноослободилачке војске, а не и за партизанске јединице, које задржавају досадашњи начин поздрављања.“

И још једна наредба Врховног команданта НОВ и ПОЈ од 25. априла 1944. године:

„Забрањује се даље ношење у регуларним јединицама Народноослободилачке војске Југославије свих непрописних капа, као што је то случај у Далмацији и неким другим дмјеловима Хрватске итд. Такве непрописне капе одмах замјенити прописним војничким капама, које су уведене од самог почетка Народноослободилачке војске Југославије.

Ова наредба не важе за партизанске одреде Југославије.“

KA SLOBODI

И6Т III ђа1. VI K14011 ђјдас1е, ро1огај _____ 1943.

Ипак, „наша борбена песница“ (барем на цртежу, али и у души) доживјела је крај рата, а Назорова „... и чврсто ми стишћемо пест“ остаде као вјечност.

Не знам да ли игдје постоји барем један примјерак овог батаљонског листа. Због тога, након 41 годину нацртах ту исту лијеву песницу. Она „ђачка“ сигурно је била енергичнија. Не знам да ли је назив „КА СЈ10БОДИ“ био написан латиницом или ћирилицом, или је кукасти крст био окренут лијево или десно. И тада и данас, свеједно је.

Рат се настављао. Гинули су и рањавани и борци и руководиоци, учесници наше батаљонске културно-просвјетне екипе. Мијењао се кадар одлазећи у смрт или у друге јединице, на нове функције.

Остао сам у Батаљону као помоћник комесара Треће чете (замјеник Обрада Бајића). Остаде и срж наше екипе, увијек допуњаван и увјежбаван. Стигли смо до Травника.

Послије ослобођења Травника (крајем 1944. године) наша батаљонска културно-просвјетна екипа поново је извела исти рецитал у Долцу — двориште Творнице шибица — тада пред Четвртом крајишком дивизијом. Била је то приредба поводом прославе Октобарске револуције. Славили смо, поносни да смо је носили у себи, и нашој борби и у Европи у новим околностима и, као Лењин — остали јој досљедни. Славили смо је у ослобођеном Травнику.

У пар реченица споменух прославе, славље, приредбе.

Нисмо се ушетали у Травник. У првој ноћној акцији, уз све жртве, нисмо успјели. Била је то права тврђава, коју су усташе прозвали „Алказаром НДХ“ и позивали Анту Павелића да дође у Травник, ако није сигуран у Загребу. Успјели смо тек друге ноћи да уђемо у дио града. Освајали смо кућу по кућу и осванули у тој борби. Погинуо је Шоша, први командант наше Дивизије. Погинуо је Петар Мећава у нашем тенку. Изгинули су или рањени на стотине наших бораца и руководилаца. Нормално је, туговали смо за њима и не размишљајући колико је породица остало без својих синова и родитеља који су се налазили на супротној страни. Нисмо пуно мислили о томе да револуција, као и сваки други рат у коме се распадају слабије формације, носи своје жртве које су улијевале нову снагу преживјелима и још више их обавезивале да остваре коначни циљ. Није било пуно времена ни за туговање, ни за славље. Рат се ближио крају. Борбе су биле све жешће. Културно-просвјетни рад је мало усахнуо. Окупатор се понашао као рањена звијер, као да брани сваки педаљ своје властите земље.

Наш рецитал је поново успио.

Након приредбе позвао ме је политички комесар Дивизије, друг Димитрије Бајалица, и рекао да ћу бити премјештен у културно-просвјетну екипу Дивизије. Смрачило ми се пред очима и енергично рекох: „НЕ!“ (Мони Леви и све касније перипетије на трен су оживјели у мени). На томе је и остало. Премјештен сам на дужност помоћника политичког комесара Трећег батаљона.

Цијенио сам тада и данас цијеним културно-просвјетни рад екипа којима је то била професија у народноослободилачкој борби. Било их је дивно и гледати и слушати. Помагале су нам и пуно помогле да ову тако дивну дјелатност уносимо и унесемо у такозване прве борбене редове (у којима су и оне преживјеле свој борбени вијек) и остварујемо

је у заједничким потребама фронта и позадине. Дивна и толико потребна активност!

Иницијатива да се пишу сјећања натјерала ме је да се вратим у тако давну прошлост, да се подсетим на дане прије гшчетка, у почетку и трајању другог свјетског рата.

Када сам дошао у Подгрмеч — Мајкић Јапру — имао сам деветнаест година. Тада нисам био свјестан величине и озбиљности ријечи друга Монија Леви, што значи културно-просвјетни рад у народноослободилачкој борби. Тек касније га схватих, иако доласком у Одред дадох отпор. Било је то у мени, и Куки, и Здравку, и Пери.

„Глажао сам“, али Монија и његов свијет не изневјерих као ни моји другови. Наставио сам тим истим путем, уз малу разлику, уз реалне девијације, у дијелу мање јединице у саставу другачијих јединица него што је то био Одред, заједно и ближе људима који су били у првим борбеним редовима и с нама блиској позадини, јединствени, али не професионалци.

Битно је, успјели смо.

Тихомир Стојнић

КОМАНДИРИ ТРЕБЕ ЧЕТЕ ПРВОГ БАТАЉОНА

Трећа чета настала је из Еминовачког вода, који је претежно логоровао у селу Еминовци (Босански Милановац), па отуда и назив Вода и касније Треће чете. Састав Чете, нарочито у првој половини рата, сачињавали су борци из села: Дабар, Грдановци, Бошњаци и Босански Милановац (Еминовци), па и других села Подгрмеча. Значајну групу ове Чете сачињавали су борци Петровачког краја, посебно из села: Смољана, Капљух и других. Ми смо све те борце наше Чете једноставно називали Смољанци. Изузетно је било другарство, борбеност и међусобна пажња бораца Треће чете из Подгрмеча и петровачких села. То је чак било неко спонтано такмичење бораца у овим борачким и људским врлинама.

На тим основама и врлинама (борбеност, другарство, међусобна помоћ, пожртвовање, скромност, поштење) истицали су се појединци и одабирани за руководиоце — десетаре, воднике водова, водне делегате, командирз и политичке комесаре чета и њихове замјенике. И заиста, већина бораца те Чете стасала је од борца до командира чете. Неки од њих су дали и своје животе у борбама и јуришима као командири чета. Први командир Треће чете, Буро Бањац, погинуо је марта 1942. године на Бришеву и Лазо Медић у Бањој Луци септембра 1944. године.

Трећом четом, од њеног формирања до краја рата, командовали су следећи командири:

1. Бањац Буро, од Петровца, погинуо марта 1942. године,
2. Прошић Владо, родом од Петровца,
3. Марјановић Станко, из Смољане,
4. Латиновић Буро — „газда Буро“, из петровачког краја,
5. Врућинић Вељко — Вељкина, из Ништаваца (Расавци),

6. Медић Јтазо, из Јелашиноваца, погинуо септембра 1944. године у Бањој Луци,
7. Грбић Душан, из Смољане,
8. Суботић Стојан, са Козаре, и
9. Вучковић Перо — Пера, родом из Санице или околине.

Тешко је послије 40 година тврдити да су само наведени другови били командири ове Чете и да су били на челу Чете наведеним редосљедом. Сигурно је да су они били командири Чете, а редосљед командиовања Четом наведених другова није сигуран.

Да би борац стасао од борца до командира чете није било довољно бити само храбар, одлучан, добар друг и слично. Морао се он спонтано наметнути друговима борцима и као изузетно вјешт, сналажљив и лукав у односу на непријатеља. Морао је више пута показати и доказати да је успјешнији од осталих који су такођер изузетно храбри, одлучни и вјешти борци, Ови командири Треће чете су кроз борбе, окршаје и ријетке повремене одморе у селима постајали и нека врста „вође“ својих бораца. То су били људи — борци са неограниченим повјерењем свих бораца без изузетка. Борци су их несвјесно опонашали, како у борби тако и на одмору. На одмору, управо командир чете први започиње пјесму, шалу, коло, разбија монотонију, ствара расположење, храбри у најтежим искушењима глади, масовне болести, надљудског напора. Због тога је командиру чете било тренутно опроштено ако би на моменат био груб, претјерано строг. Имао је тај командир ауторитет не само омиљеног старешине, већ и строгог и правичног родитеља, па и онда када је био истих година као и већина бораца. А командири Треће чете Првог батаљона управо су биле такве личности. Неки од њих су до данашњих дана најчешћа тема разговора преживјелих бораца ове Чете у подргмечким селима.

Светко Родић